

Komunisti u Crnoj Gori krajem 1941. i početkom 1942. đaci, studenti, u nečemu su ličili na Pitagorejce iz Krotona prije propasti. Bili su skoro sekta ljudi gordih na svoju smaosvijest, hrabrost, trezvenost i čistotu, na svoje poznavanje budućnosti i prošlosti, na svoju dalekovidost. A baš ta dalekovidost ili tačnije zagledanost u daljinu sprečavala ih je da vide bliže događaje, intrige, zavjere, sabotaze, pripreme pučeva - da vide kako svojom čistotom i čestitošću navlače na sebe mržnju, organizuju protiv sebe svoje grobare. (Mihailo Lalić)

JA, KOMUNISTA

PREDGOVOR

Moja kazivanja i ispovjed govore o mom doživljaju zemlje za koju sam siguran - baz obzira da li bih je napuštao ili se odnekud vraćao u nju - da bih prije nego prekoračim njenu granicu, pao na zemlju i poljubio njeno tlo; o doživljaju ideologije kojoj sam bio beskrajno privržen, tako da sam uvek bio spreman za te ideje i tu ideologiju život dati, i baš slijedeći tu ideologiju, bio sam više puta u prilici da smrti gledam u oči; o doživljaju partije, za koju sam smatrao da bi bio moj najveći doprinos njoj, ukoliko bih uspio, za slučaj mog izdahnuća na bojnom polju, da imadnem snage da pomenem njeno ime i da uzviknem živjela; o doživljaju čovjeka, za kojeg sam smatrao da su mu nepoznati metodi, mjere i načini mučenja i uništavanja boraca revolucije po istražnim zatvorima i raznim logorima kojih je bilo na desetine u Zemlji, i da bi on po takvom saznanju, najenergičnije osudio te mučitelje i zločince. Dakle, da mu je sve to bilo nepoznato, ne znajući da je baš on, taj glavni akter krvavog pira. Čovjek koji je slomio kičmu revolucije, koji je uništio desetine hiljada najhrabrijih i najodanijih boraca revolucije: osmišljeno, duboko i perfidno. Ta protuva, sistematski i uporno rušeći revoluciju, a sa njome ideje i ideale za koje su pale stotine hiljada boraca, uporno ali sigurno stvorio je režim koji je u svojim temeljima ugradio ovu današnju katastrofu. Takav je bio taj čovek - Josip Broz. Zablude su veliko čudo, po pravilu uvijek vode u slijepu ulicu.

Kazivat ću konkretno i jasno. Kazivat ću grubo i suvoparno, bez romantike - za koju inače nemam ni smisla ni znanja, a i užas kazivanja mi to ne dozvoljava. Pa ipak, i pored zabluda koje navedoh, i opet i po stoti put, svim bićem svojim, svom snagom i umom svojim, opet ću stati na braniku svojeg ognjišta, grobova svojih predaka, bez obzira ko se nalazi na čelu ove napaćene zemlje. Oni će doći i proći, na njih se ne treba osvrutati kada je u pitanju sveta dužnost odbrane zemlje od tuđina. Zablude u koje sam upao polazile su od toga da sam vjerovao u ljude, njihovu državničku mudrost, odanost stvari socijalizma i internacionalizma, vjerovao sam da će oni dovesti pobjedu do kraja. Međutim, njihovim subjektivnim i neodgovornim odnosom prema ovim idejama, a i neznanjem, stvari su otišle stranputicom u koju smo danas upali.

Što se tiče mojih ideja i ideologije, ostajem pri njima, njih sam u ranoj mladosti prihvatio, njih se ne odričem, i čvrsto sam uvjeren da one moraju doživjeti punu afirmaciju i pobjedu. Znam da su sada u krizi. Doživljavaju poraze. Mnoge vatrene pristalice marksizma sada ih se odriču i stavljaju se na sasvim suprotnu stranu. Afirmiše se kapitalistički sistem. Međutim, to neće proći. Pobjediće zakonitosti razvitka ljudskog društva. Pobjediće ideje slobode i pravde. Doći će do jednakosti ljudi u pravima i obavezama. Neće biti gospodara i slugu. Neće biti povlašćenih i pokorenih. Neće biti gazda i najamnika. Onome ko u ovoj krizi socijalizma i njegovih ideja, u njegovom slomu koji se u ovom periodu dogodio na svim frontovima, ostane van uticaja nečuvane buržoaske propagande, pripašće uloga korifeja koji će ideju komunizma vaskrsnuti kao feniks iz pepela.

KUMANOVO

Lišavanje slobode

Dana 22.01.1952. godine lišen sam slobode u Kumanovu, u komandi Devetnaestog korpusa, čiji je komadant bio general Antolović, komesar - pukovnik Milojica Pantelić, a načelnik - pukovnik i narodni heroj Živojin Nikolić, zvani Brko Crnotravac.

Dvadeset prvog januara, dakle dan pre hapšenja, na osnovu dogovora brigadnog komiteta, a na predlog komesara brigade potpukovnika Luke Čavora, određen sam da povodom Lenjinove smrti u Domu armije u Strumici, gdje sam se nalazio na službi, održim predavanje o Lenjinu, tvorcu Oktobarske revolucije i strategu proleterse revolucije, o njegovom životu i djelu. To bi se moglo nazvati - svečana komemorativna akademija. Prihvatio sam se tog zaduženja i solidno se pripremio. U Domu armije prisustvovali su svi oficiri i podoficiri sa svojim porodicama, kao i ugledni građani iz vlasti i partije grada Strumice. Po završenom predavanju usledio je dugotrjni aplauz, i reklo bi se da su prisutni bili zadovoljni, ako ne i oduševljeni. Razumije se, nisam uvlačio Lenjina u najnovija zbivanja, a to bi bilo i rizično, u prvom redu za mene, ali sam napomenuo da njegove ideje, ostvarenja i nauka neodoljivo krče sebi put, i one će kad-tad ovladati čitavim ljudskim društvom, pošto su to zakonitosti koje su neminovne. Rekao sam da će njegove ideje doživeti opšti trijumf, bez obzira što mu se danas podmeću klipovi sa raznih strana. Napomenuo sam slučaj Đordana Bruna i Galileja. Naposletku sam dodao jednu odomaćenu uzrečicu - Uzalud laju psi na mjesec, mjesec se i dalje kreće. Kasnije u istrzi, vidio sam da je ova poslednja rečenica imala posebnu težinu.

Ovo se sve dešavalo dvadesetog januara uveče. Već sjutradan uz pompe i počasti, pod utiskom uspješnog referata, kao i skorašnjeg unapređenja u čin majora, sa karakteristikama u tašni, uz blagoslov i srećan put dragih drugova, koje sam ostavio a sa kojima sam proveo toliko vremena, ispraćen sam kolima štaba brigade do železničke stanice Mirovci, na relaciji Đevđelija-Skoplje. Ispraćen sam sa uvjerenjem da odlazim na višu, novu dužnost. Ovim bi po tome bila prekinuta i moja zapostavljenost, koja je trajala nešto duže, budući da sam došao na dužnost komesara trećeg bataljona Pete proleterse brigade još u junu 1946. godine, te da sam u međuvremenu sa

uspjehom završio pešadijsku oficirsku školu, tečaj komadanta bataljona još 1949. godine. << Dakle, napuštanje brigade odvijalo se onako, i na način, kako je moj komesar brigade, pukovnik Luka Čavor ispričao piscu knjige - Priče iz pakla. Autor knjige je Branko Milov Martinović, a priča se nalazi na strani sedamnaest pomenute knjige pod naslovom Karakteristika. Samo da napomenem, da po tom kazivanju pukovnika Čavora, moje isključenje iz Partije odigravalo se u toku vrućih, sparnih dana, a kako je hapšenje usledilo u toku zime moglo bi se smatrati da su ovi odnosi u koliziji. Međutim, nije tako. Isključenje iz Partije usledilo je poslije dugotrajne istrage koja je dosegla do sredine ljeta. Mentori hapšenja su računali, da kad se završi istraga, onda će sa obiljem materijala o mojoj izdaji, izaći pred partijsku organizaciju; međutim to se nije dogodilo >>. Na železničkoj stanici Mirovci ušao sam u voz. U kupeu prvog razreda zatekao sam jednu ženu, koja se predstavila kao partijski radnik, a dolazila je iz Komiteta u Skoplju poslom do Đevđelije. Tako da je to vrijeme do Skoplja proteklo u prijatnom raspoloženju. Voz prema Nišu bio je već pripremljen za polazak sa železničke stanice Skoplje.

Stigao sam u Kumanovo već po odmakloj noći. Odseo sam u Domu armije. Tamo sam se našao sa starim drugom i znancem majorom Dragutinom Dragom Bulatovićem. On se nalazio na dužnosti načelnika Doma armije. Susret je bio dirljiv i topao. Nismo se gledali još od 1948. godine. Naše poznanstvo datira od decembra 1947. godine. To je vrijeme kada je po naredbi štaba Šeste armije, formiran Osamnaesti posadni bataljon, koji je imao - po tehničkoj opremljenosti, naoružanju i pridodatim odeljenjima svih rodova - obeležje puka. Jezgro bataljona predstavljao je prvi bataljon Devete udarne crnogorske brigade, ojačan kadrovima i sredstvima iz drugih jedinica. Ja kao komesar bataljona stigao sam u Đevđeliju dvadeset drugog Decembra iz Kosovske Mitrovice. Bataljon je pokrивao zonu obezbeđenja u širini od dvanaest kilometara, okrenut prema južnom susedu - Grčkoj, i predstavljao predpolje Četrdeset drugoj diviziji, koja se sa štabom nalazila u Strumici. Ispred nas su bile pogranične jedinice, a u zaleđu nekoliko brigada. To je takođe vrijeme kada su se mogli očekivati napadi od strane grčkih monarhista i Engleza, koji su dejstvovali sa njima protiv Markosovih partizana. U komandi Šeste armije, u Skoplju, su nam predočili da je Osamnaesti posadni bataljon elitna jedinica, samostalna jedinica sa elitnim ljudstvom i rukovodstvom, posebno odabranim i da će on dejstvovati pod direktnom komandom Armije. Partijski će biti podčinjen Armiji, a disciplinski komandi Četrdeset druge diviziji u Strumici. Da je njegov zadatak da u prvom momentu zaustavi nalet neprijatelja koji dejstvuje uz Vardarsku dolinu, prinuditi ga da se zaustavi i pregrupiše, da bi u međuvremenu jedinice divizije izišle na položaje i zauzele borbeni raspored. U ovakvim prilikama upoznao sam se sa majorom Dragom Bulatovićem i svim njegovim oficirima i podoficirima, kojima je on bio rukovodilac kao komesar puka, odnosno brigade. Ti susreti su bili drugarski, topli i po svemu su ličili na ono ratno drugarstvo. Ovo i zato, što smo se praktično i jedni i drugi nalazili na liniji fronta. Ispred nas, u blizini, grmele su kanonade topova i minobacača, u borbama u kojima su Markosovci - partizani vodili tešku borbu protiv Engleza i grčkih monarhista. Moglo se stalno očekivati da će se oni ustremiti na jugoslovensku teritoriju pod izgovorom da progone partizane. Drag susret koji mi je ostao u sećanju je i sa ostalim oficirima ove brigade: tu je komadant Miloš Vlahović, major Kuzman Smilevski, kapetan Vojo Dubljević, kapetan Vasilije Cerović - kasnije vojni komentator, te major Salko Medefiza, rodom iz Peći. Posebno poglavlje čini baš poznanstvo sa Salkom Medefizom. To je tako dobar i prijatan drug da je bilo milina provesti vrijeme sa njim. Posebno mi je imponovalo to što taj čovjek nije

kod sebe imao ni trunke nečega što bi se moglo nazvati nacionalizom ili tako nešto. Kao kadar albanske narodnosti mogao je i više da napreduje. U ovom momentu se nalazio na položaju načelnika Druge makedonske brigade. Pripisuje mu se da je razlog zbog sporog napredovanja to što je mnogo volio čašicu i žene. Salko je u mene imao neograničeno povjerenje. Uvijek kad bi dolazio sa Kosmeta pričao mi je šta je saznao od njihovih rukovodilaca sa kojima je razgovarao na ravnoj nozi. Tako da bi vijesti do nas uvijek prije procurile, nego što bi stizale u Armiju: o češkom nemiru, o Žujoviću, o sukobu sa Rusima i tome slično. Da još napomenem, dok sam se nalazio u Đevđeliji, posebno mi je ostao u uspomeni i prijatnom sjećanju, i stari makedonski revolucionar, učesnik Ilindenskog ustanka 1903. godine i stvaranja Kruševačke republike - Dimitar Vlahov. To je tako prijatan i prisan čovjek, ogromno breme godina koje je nosio nije ga učinilo umornim; nikad ne bi propustio da razgovara i objašnjava naširoko sva pitanja koja bi mu znatiželjnici postavljali. Bio je čio i vedar. Bio je ratni drug Goce Delčeva i ostale plejade boraca Ilindenskog ustanka. Drugom polovinom 1948. godine, i ja i Drago otići ćemo u političko odeljenje Četrdeset druge divizije u Strumici. Ne bih rekao da je to bilo neko naše unapređenje - avanzovanje. Prije bi se moglo reći da je to bilo na liniji politike Broza i njegovog kadrovika Tuđmana, da se iz operativnih jedinica, sa operativnih i komandnih dužnosti uklone crnogorski rukovodioci. Na kraju, prema južnom susjedu nijesu mu više bili potrebne ni elitne jedinice ni elitni rukovodioci. Tako, dok smo mi Markosove partizane - pritješnjene snagama engleskih intervenconista i grčkih monarhista uza samu granicu - u toku noći iz rejona Stojkova prebacivali iza naših leđa do planine Kožuha, pri tome snabdevajući ih sa svim mogućim priborom i opremom, dođoše neki novi klinici sa sasvim drugim ciljem i zadatkom. Sada su tu došli mač i savjest revolucije, bič božji, došli su udbovci i kosovci. Oni su prihvatili grčke partizane, njihove jedinice, razoružali ih, maltretirali i šikanirali i otpratili u koncentracione logore. Pri svemu ovome njihove rukovodioce partizanke su silovali, napijali se i orgijali. Očevidcu ovog nečasnog i sramnog postupka, kapetanu Veliši Markoviću, toliko se zgdilo na sve ovo da je on bio spreman da napusti armiju. Ovo je uradio Josip Broz, po savjetu i na prijedlog njegovih mentora, velikih Zapadnih sila, a pod izgovorom da to navodno čini zato što se rukovodstvo komunističke partije Grčke sa Markosom na čelu priklonilo i podržalo rezoluciju Informacionog biroa. U Domu armije u Kumanovu, gde sam stigao 21. 01. uveče, ostao sam dugo u noć u razgovoru sa načelnikom doma Bulatovićem. Podsećali smo se na proteklo vrijeme zajedničkog rada i saradnje, kako u Đevđeliji tako i u političkom odeljenju 42-ge divizije u Strumici. Sve ove događaje koje sam naprijed naveo pomno smo pretresali i analizirali. A Drago kao Drago, od komadanata pa do kurira, svakome detaljno opisuje njihovu prirodu. Ima lijepu riječ za svakoga. Kod koga i nalazi neku manu, on ni to ne osuđuje, prosto ko da kaže "On je takav, ne možeš ga izmjeniti". Meni je čestitao unapređenje, poželio novu dužnost koja će biti sigurno veća. Primjetio je da je došlo konačno vrijeme da iziđem iz zapostavljenosti u kojoj sam do tada bio. Zamolio me je, da pošto obavim razgovor u komandi korpusa, da navratim da bih mu kazao gde sam raspoređen i na koju dužnost. Odgovorio sam mu da nema ni govora da bih ga zaobišao, a uz to moram doći i na doručak, a ako ostanem ovdje i tako ćemo se svakodnevno gledati.

Prespavao sam noć u Domu armije. Rano sam se digao, bio sam nestrpljiv. Treba se pojaviti pred većom komandom. Postoji i malo treme. Red je da se dođe pre rukovodioca, da ti njih čekaš, a ne oni tebe. Obrijao sam se, to je navika koja se ustalila od pohađanja oficirske škole, gde se

morao, svako jutro kad se ide na umivanje, nositi i briački pribor. Stigao sam u komandu korpusa. Popeo sam se na sprat, prošao kroz dugačak hodnik. Pošao prema vrhu kancelarija, koje su poredane sa moje desne strane. Tek što sam stao naspram kancelarije broj 2, prišao mi je podoficir, pozdravio me i zapitao da li namjeravam kod komesara korpusa - pukovnika Milojice Pantelića. Kada je dobio potvrđan odgovor, kazao je da on neće danas biti tu ali da će me primiti potpukovnik Knežević, predložio je da pođemo prema njegovoj kancelariji. Prilazeći vratima kancelarije, mahinalno sam pogledao iznad vrata i vidio broj 12. To je značilo da se tu nalazi načelnik Dvanaestog odsjeka, to jest, načelnik KOS-a. Nijesam imao vremena da o tome dalje razmišljam, jer sam pretpostavljao da i taj čovjek, u određenim slučajevima, može da obavlja neke zadatke koje dobije od komesara korpusa. Ulazim u kancelariju i vojnički se predstavljam sa pozdravom, izlažući da sam došao iz Strumice po pozivu komesara Pantelića. Primjetio sam da se iza mojih leđa nalazi podoficir koji me je dočeka u hodniku i pokazao mi kancelariju gde da uđem. Potpukovnik Knežević je ustao i rekao mi da sam lišen slobode. Nijesam te riječi razumio, pa sam priupitao "Ne razumijem, molim?" On je podviknuo "Uhapšen si!" Meni se svijet prevrnuo. Čini mi se nikakva izrečena smrtna kazna ne bi me tako potresla, a batine i mučenje u odnosu na ovo bili bi poslastica. Podoficir se kao hijena obrušio se na mene, spopao me za bokove i oduzeo mi pištolj. Potpukovnik je naredio podoficiru da me vodi u podrum, kako reče "Neka razmišlja". Dok sam odlazio iz njegove kancelarije rekao mi je da izgleda da me ovo nije iznenadilo, pa da imam o čemu da razmišljam. Govoreći pri tome da sam za ove tri i po godine neprijateljskog delovanja ispleo široku paukovu mrežu.

U samici

Sišao sam u mračni podrum koji uopšte nema otvora prema dnevnoj svjetlosti. Na sredini tog mračnog hodnika cili samo jedna jako slaba sijalica. U pozadini hodnika zjapi mračan, memljiv zid, dok su prema vana nanizane ćelije jedna do druge - uske, mračne, i ispunjene oficirima Jugoslovenske armije. Dakle, borcima, rukovodiocima, revolucionarima. Ćelije su takođe memljive i mračne, sa malim prozorčićem u kojem je ugrađeno staklo, koje se ne može ni otvoriti ni zatvoriti. Ispred njega su čvrste debele čelične rešetke, koje zaklanjaju i ono malo svjetlosti koja dopire u ćeliju. Vazduh koji se dobija u ćeliji u toku dana može samo da dođe preko izreza-špijunkte na vratima, i eventualno izjutra prilikom umivanja i deobe obroka. Inače, nikakvog drugog provetranja ćelija nije moglo biti za šest mjeseci, za koje vrijeme sam se nalazio u Kumanovskom zatvoru. Nikad ni za minut nijesam izvođen napolje iz ćelije. Svjetlost dana i sunce sam jedino mogao vidjeti kada sam odvođen na isleđivanje, što istini za volju nije bilo rijetko, mada se istraga odvijala velikim dijelom u toku noći.

Ključar je otvorio ćeliju, pustio me je unutra i za mnom jako zalupio vrata, kao da je htio da kaže - tu ćeš i kosti ostaviti. Prosto ne dolazim sebi "šta se ovo zbiva sa mnom, otkuda potiče i koliko će trajati". Neizvjesnost nije dugo trajala. Dežurni zadužen za rad i ophođenje sa uhapšenima, donese da potpišem rešenje u kojem se konstatuje da sam lišen slobode 22.01.1952. godine zbog kontrarevolucionarne djelatnosti, protiv naroda i države, zbog namjere da protivustavno srušim vlast radnog naroda i socijalistički sistem, čime sam počinio teško krivično djelo - izdaju otadžbine, te mi se određuje pritvor. Dakle, sva ova lakrdija koja je navedena, stala je u član 118

KZ SFRJ. Odilaskom dežurnog, zgulio sam majorske epoletuške i bacio ih. No, ubrzo je stigao ključar sa podoficirom koji je u naručju doneo novu odjeću, koju ću manje više nositi narednih pet godina. Naređeno mi da svučem uniformu, a mjesto nje obukao sam pantalone koje su mi dolazile do negdje ispod koljena, odnosno visoko iznad šljanka. Bluzu nijesam mogao zapučiti na prsima, a rukavi su dosegali visoko iznad šaka. Razjapljene vojničke cipele bez šnjira. Ovako nakaradno obučen ostao sam sam u ćeliji, kako to oni kažu - da razmišljam. Šta da radim ostajući u ovako tijesnom prostoru; nastavio sam da se vrtim poput divlje zvjeri koja se može vidjeti u kavezu zoološkog vrta. Glava je gorbjela, noge su neumorno grabile, tako da sam od jutra pa dok je objavljeno spavanje u toku noći, sigurno prepješačio desetine i desetine kilometara. Pao sam, skljkao se od umora. U toku dana nijesam dobio nijedan obrok. Oni su to sjutradan objasnili rekavši da su zakasnili sa trebovanjem, te da su mislili da je ćelija prazna. Misli su letjele - "Ko? Zašto? Kako? Otkud sve to dolazi?" Odgonetnuti nijesam mogao. Uz sve to koža tijela mi se zapalila i činilo mi se da gori. Prikupio sam kratki rukav na bluzi, povukao ga prema šaci i jako zagrebao, naprosto da zderem kožu. Učini mi se da mi ispred očiju proleće ljubičasto-narandžasti plamičak, koji je nestao za djelić sekunde. Ja se prepadoh "Da li to gubim prisebnost?" pomislih. Ne, nikako. Čini mi se da me memorija nije nikada tako služila. Nema čega se tada nijesam sjetio, počev od majčine sise pa do tog momenta. Najavio je ključar spavanje, ubacili su mi dva izandela ćebeta, jedno za ispod sebe, drugo za pokrivanje. Na brzinu, zbog hapšenja oficira-informbirovaca, na pod su stavljene sirove daske, sada izvitoperene, sa oštrim rubovima. Morao sam ćebe da presavijem nekoliko puta radi ublažavanja tvrdoće daski. Zbog ogromnog umora u toku dana i velike hladnoće u ćeliji, proveo sam noć u drhtanju. U mislima i očaju hvatao me je pomalo i san. To je bio košmar iza koga je nastupala neka skrušenost, traumatičnost sa gadnim doživljajima. Najteže mi je bilo zašto me u toku dana nijesu pozivali da mi saopšte zbog čega su me uhapsili. Izjutra sam očekivao kada će me pozvati, vrijeme je prolazilo. Da li bih ja trebao da tražim i da pitam šta je sve ovo. Pitam se - "Zašto ja, oni su mene uhapsili, na njima je da mi saopšte zašto to čine".

Dan je prolzio, ja sam nestrpljivo očekivao poziv. U jedno doba dana ključar otvori samicu i upita me kako se zovem. Pošto je dobio odgovor, reče mi da je po naređenju islednika došao da me privede i naredi mi da iziđem. Iako sam dosta vremena proveo u Armiji poslije oslobođenja, tu riječ, islednik, po prvi put čujem. Prosto sam u nedoumici da li je to ime ili institucija. Znam dešavalo se hapšenje u Armiji, obično vojnika, ali uvek se govorilo priveden je kod KOS-a, te saslušan je u KOS-u itd. Ali eto, nažalost islednik je čovek sa kojim ću se suočavati manje-više osam godina. Koračajući uza stepenice nekako sam bio uzbuđen, prepadnut i sa tremom, ali i ohrabren velikom željom da što prije saznam šta se to radi oko mene. Smatrao sam da je ovih dvadeset četiri časa provedenih ono najgore što se moglo dogoditi. Računao sam da će se ovim činom otkloniti svaka neizvjesnost. Ušao sam u kancelariju islednika. Naklonio sam se bez riječi i ma kakvog pozdrava. Naspram mene, iza svog pisaćeg stola, stajao je uniformisani oficir - major. Čovjek je srednjeg rasta, povijenih ramena, jako izržene crne puti i dosta neprijatnog pogleda. Rekao bih da se na momenat iznenadio. Znao je da od uhapšenih oficira prave rugobe, jer ih je od 1948. godine ispred njega dosta takvih promarširalo. Ali vjerovatno nije očekivao da će me na brzinu, u toku 24 časa, tako operušati, već da ću se prvi put bar pojaviti sa uniformom i majorskim epoletuškama. No, to kod njega nije izazvalo neki emotivni naboj. Dakle, islednik je major Trajko Trajkovski. Sa ovim čovjekom u narednih šest mjeseci - koliko istraga po zakonu

može najduže da traje, mada niko nikome ne polaže račune, makar ona trajala i godinama, kao što nikad nije ni prestajala za čitavo vrijeme izdržavanja sudske odluke - vodiću neravnopravnu, očajničku, nepoštednu i iscrpljujuću borbu za dokazivanje da nijesam ni neprijatelj svog naroda, ni svoje zemlje, već rodoljub i patriota spreman da za svoj narod i svoju zemlju dam i svoj život u svakom momentu. Napominjem, da je danas terminologija izmjenjena, islednik je sada inspektor. Saslušanje je informativni razgovor. Islednik mi reče da sam za ovo vrijeme od hapšenja imao vremena da razmišljam, i upita me da li sam razmišljao. Rekao sam mu da čitavo vrijeme ništa drugo nisam ni radio. "Razmišljao sam čitavo vrijeme, zašto ste me uhapsili" rekoh. "Pa evo, tu sam da mi vi kažete zašto, jer mira nemam dok mi ne kažete razloge". Islednik ljutito pritisnu dugme na stolu, pojavi se dežurni i islednik mu naredi da me vodi u samicu. Odmah zatim reče "Čekaj" i dežurnom dade znak da napusti kancelariju. Nastavi "Da li si svjestan dubine izdaje, ponora u koji si upao, težine zločina prema svom narodu. Jer ti nastupaš bez trunke kajanja za svoja nedjela. Umjesto da pokažeš grižu savjesti, umjesto da se u tebi probudi malo onog patriotskog, komunističkog, kojega si na tvoju nesreću posjedovao, pa da ispoljiš kajanje, ti namjeravaš da ćutiš kao zaliven, da igraš ulogu heroja. Ali znadni da te čeka najveća moguća kazna. Molićeš ti za milost koja ti se neće uslišiti". Od čitave kanonade teških optužbi, najteže mi je pala ona o herojstvu. Shvatio sam da mi predstoji mučenje i tortura. Reagovao sam "Nemojte molim vas družite isledniče, o kakvom herojstvu je riječ, ja sam potpuno slomljen čovjek pod bremenom takvih neosnovanih optužbi. Molim vas dajte da se kao komunisti objasnimo. Ako nešto ima, kao komunista, biću iskren i objasniću o svim stvarima za koje me teretite". Islednik siknu "Šta se ti pozivaš na komunističku iskrenost, da si ti bio ikad komunista ne bi otišao ovako duboko u izdaju. Nemam ja s tobom šta da se objašnjavam". Onda kao za sebe prošaputa "Da, kažeš 'slomljen sam' zato što si svjestan izdaje". Ponovo je pritisnuo dugme na stolu, upao je dežurni, i islednik je dao znak da me vodi. Pri ispraćaju mi reče da kad odlučim da progovorim da dođem kod njega.

Vraćajući se u samicu bio sam očajan. Shvatio sam da je među borcima, učesnicima revolucije, komunistima nastala provalija, pukotina sa nepremostivim jazom. Srušeni su svi mostovi. Posmatrao sam islednika kako me gleda, kao da sam na optuženičkoj klupi Nirnberškog procesa. Nijesam mogao da odgonetnem gde je težište njegove optužbe. Bio je neodređen, i prema toj neodređenosti moglo se pretpostaviti da me može teretiti da sam u službi Zapada. Ništa opipljivo i nikakvi nagoveštaji. Da li namjerava da postavi maksimalni zahtev, da bi dobio neke mrvice kako bi me mogli osuditi. Ako je tako, da li shvata da će ga to ozbiljno kompromitovati, kada on ide za maksimumom a dobije malo ili ništa, i time se zadovolji. Nije zanemariti pretnju da će uslediti maksimalna kazna i da mi traženje pomilovanja neće pomoći. U jednom momentu kaže da nikad komunista nijesam bio, niti imam veze sa njima, što znači da bih mogao biti optužen i kao zapadnjački elemenat. Dakle, sve su karte u igri. Igra koja će na moju nesreću dugo trajati. Ostao sam u samici da očajavam. Islednik je rekao da kada rešim da rasčistim sa svojom neprijateljskom delatnošću onda da se njemu javim. A to neće biti nikad, što znači da ću vječito ostati u samici, u ovako nesnošljivim uslovima. Njima se i tako neće žuriti. Mom očajanju nema kraja.

Međutim, nije tako bilo. Isledniku, majoru Trajku Trajkovskom se i te kako žurilo. Trebalo je da iskaže efikasnost svoje profesije. Vjerovatno i veća instanca ga je požurivala. I ona treba da

prosledi izveštaj, da je uklonjen još jedan učesnik revolucije, kako bi Brozov brod lakše plovio prema Zapadu. Žurilo se Trajkovskom i zato da bi sa obiljem materijala o mojoj neprijateljskoj djelatnosti istupio pred moju jedinicu, kao dokaz u kolikoj su mjeri bili nebudni, držeći ovakvog neprijatelja u svojoj sredini. Da dokažu da je KOS savjest revolucije, i na koga oni ukažu prstom, taj se ne može ni na kakvom sudu osloboditi. Sledećeg jutra dosta rano, što me je donekle iznenadilo, odveden sam ponovo kod islednika. Ulaskom u kancelariju, kao i obično, samo sam se naklonio. Islednik Trajko preleće letimično pogledom preko mene, valjda da mi pročita raspoloženje, i pokaza mi stolicu da sjednem. To je po prvi put, do tada svi razgovori i isleđenje odvijali su se u stojećem stavu. Islednik nastavi "Pa evo Danilo, ovde imam pred sobom čitav tvoj životni put. Nijesi imao mrlje, ni sjenke, u svojoj biografiji. I kao borac, i kao komunista, i kao radnik si savjesno obavljao poslove svojeg poziva. Ja vjerujem da će taj patriotizam kod tebe ponovo naći mjesta. Ljudi griješe, a ljudi se i na greškama uče. Ljudski je priznati grešku. Pokaži dobru volju, prelomi. Ti si hrabar, nemoj se plašiti da bi neko mogao uperiti prst u tebe ili ti prijetiti, kad otvoriš srce pred Partijom i kad ga imenuješ. Nemoj se plašiti da ćeš time nekog unesrećiti, mi ne siječemo glave. Mi pomažemo ljudima kad posrnu, da bi ih vratili na pravi put. Tvoja se uniforma čuva, mi o svemu odlučujemo. Tvoja stvar ne mora da dođe do suda. Ukoliko sve bude kako treba ti bi mogao samo da promeniš garnizon. Da te pošaljemo u drugo mjesto, bez ikakvih posledica. Niko neće znati za tvoj slučaj". Upitao sam "Pa dobro, šta ja treba da činim?" Ove moje riječi pokvariše svu dobronamjernost islednika. Opet ugledah lice onog zajapurenog, narogušenog čovjeka, sa izgledom punog prezrenja prema uhapšenom. "Pa zar posle svega ovoga, ti mene pitaš šta treba da činiš!" zagrme islednik. "Mi tržimo od tebe iskrenost, i mi znamo šta bi ti trebao da činiš, kao što i sam znaš. Evo vidiš, imamo pun dosije tvog dugogodišnjeg neprijateljskog djelovanja i zavjere. Već sam ti predočio da je tvoja izdaja toliko velika da ti život može spasiti samo iskreno pokajanje. Ali ti hoćeš s nama da se cenkaš, da vidiš šta znamo i koliko znamo, pa da daješ samo mrvice, računajući da ne znamo sve. Hoćeš da trguješ s nama. Evo, ipak da ti pomognem, da ti dam nekoliko podataka kao dokaz da sve znamo, ali hoćemo da to ti kažeš. Odgovorit ćeš, kad i kojim sredstvima si uspostavio veze sa inostranim spoljnim neprijateljima - radio signalima, kurirom, civilnim ili vojnim licima, emigrantima koji se vraćaju u zemlju. Dogovor i pravci prebacivanja ljudstva preko granice, saradnici i pomagači". Ja ništa nijesam rekao, mozak mi se zacementirao. On je samo rekao da ćemo se sutra opet vidjeti. Pritisnuo je dugme, dežurni me je odveo u samicu.

Kada sam došao sebi u samici, počeo sam razmišljati šta sve ovo znači. Došao sam do zaključka da nameravaju da montiraju proces. A ako je to u pitanju, onda se neće ustručavati da sve urade da iznude priznanje. Moju sumnju podgrejala je činjenica da islednik to čini bez ičijeg prisustva. Niti ima zapisničara, niti vodi zapisnik. To će učiniti kada me slomije i iznudi priznanje. Nalazio sam se na slobodi još dugo poslije rezolucije IB-a. Pratio sam suđenja i iscenirane procese. Ali pitam se šta sam ja u odnosu na te ljude. Razumije se, ništa značajno. Ja sam godinama bio samo čuvar granice, bilo prema Grčkoj, bilo prema Bugarskoj. Posumnjah da su na ovakav način i sa sličnim optužbama osudili stotine i stotine oficira. Znači, nalazim se pred zakletim neprijateljima države, naroda i partije. Nalazim se pred onima koji hoće da poruše sve ono što mi je bilo najdraže. Oduprijet ću se svom svojom snagom, umom i bićem. Neću dozvoliti da od mene naprave običnu krpeticu. Ako me unište neće imati nikakvog dokaza. Ako me izvedu na sud, optužiću ih kao upropastitelje Armije i Države. Poslije ovakve rešenosti, postadoh mirniji,

hladnokrvniji i nekako mi laknu. U toku daljeg razmišljanja, zapitah se kako oni mogu takve gnusne podvale i laži da plasiraju kada za to nemaju pokriće. Tražim genezu na čemu oni zasnivaju utemeljenje ovakvih njihovih stavova.

Počeo sam da analiziram sebe od izlaska rezolucije IB-a 1948. Pa i od ranije. Prije svega smatrao sam, kako ja, tako i svi učesnici NOB-a, zadržali su, uprkos rezolucije IB-a, ljubav prema Sovjetskom Savezu, velikom ruskom narodu, Crvenoj armiji i socijalizmu. To što neko ćuti, a neko javno manifestuje, zavisi od prirode svakog pojedinca, njegove pozicije u društvu i uvjerenosti da će se sve dobro završiti i sukobi izgladiti. Moj stav u momentu rezolucije IB-a niti je bio bučan za prihvatanje rezolucije, niti za njenu osudu. Zadržao sam jedan neutralan stav. U osnovi, vladala je jedna opšta potištenost, mislim manje-više kod svih učesnika NOB-a i njihovih porodica i simpatizera. Jedino nije, izgleda, kod onih što su osjetili da je momenat da nešto ulove u mutnom. Primjetio sam da kod naroda više nije na cijeni ni Armija, ni oficiri; uostalom kako bi i bili. Posjekli su granu na kojoj su sedjeli. Počeli su vršljati, dolje po jedinici, ljudi iz viših komandi, i iz viših partijskih komiteta. Ubrzo su kod mene, u bataljon u Đevđeliji, stigli neki potpukovnici iz komande Šeste armije iz Skoplja. Prvenstveno su to bili Srbi iz Like i Slavonije. Kod mene su došli da prisustvuju Partijskom sastanku u vezi rezolucije IB-a, neki potpukovnik Mlađen, te potpukovnik Mišković. Otvorio sam sastanak partijske organizacije bataljona. Pozdravio goste i upoznao ih sa dnevnim redom. Ovde sam istakao da svaki član Partije, po svojoj savjesti i po svom uvjerenju, može da se izjasni i iznese svoj stav. Gosti su objasnili to što su imali da objasne i otvorena je diskusija. Članovi Partije su se ustručavali. Led je probio komadant bataljona, kapetan Radonja Đukić, rođeni Nikšićanin. On je žestoko napao Staljina i sovjetsko rukovodstvo, upotrebljavajući psovke koje ni pas s maslom ne bi pojeo. Prskajući iz usta, uprsko je čitavu okolinu oko sebe. Sa velikim podočnjacima, zbog svakodnevnog konzumiranja alkohola, zajapuren i u žaru psovki, izgledao je izbezumljen. << Možda ćete reći "Pa o kakvoj elitnoj jedinici i elitnom rukovodstvu govorite, kada imate takvog komadanta. Zar to nije senka koja pada na sve vas". Odmah da kažem da niste u pravu. Radonja Đukić u toku rata je bio vrlo hrabar, požrtvovan i uporan, sa jako izraženim ambicijama i željom za afirmacijom. Imao je u toku rata padove. Kao starešina naredio je otvaranje vatre na pobunjene Albance, na brdu u Baru. Bio je osuđen na smrt. Tempo ga je pomilovao i poslao za običnog borca u Petu brigadu. Poslije oslobođenja je rehabilitovan. Radonja je otišao u Skoplje i otuda doneo u rukama čitavu pregršt odlikovanja. Na moje pitanje "Kako to? Zar ne treba prvo predlog, pa odluka?" odgovorio je da to ne treba, jer Božo Jovanović, koji njega dobro poznaje, nalazi se u personalnom odeljenju Armije i on mu je ta odlikovanja dao. "Dobro bogami" pomislih "na moja su se morali potpisivati dr Ivan Ribar i Mile Peruničić". >> Uz malo diskusije - koliko mi se činilo, gledali su u mene očekujući moju diskusiju - zaključio sam sastanak govoreći da su svi rekli što je trebalo reći. A šta bi ostalo da ja kažem poslije onakve rafalne paljbe mojeg komadanta. Možda drugovi iz Komande armije i nijesu otišli nezadovoljni. Ubrzo je u Đevđeliju stigao komadant Šeste armije iz Skoplja, general Vaso Jovanović. Njegova isključiva pažnja bila je posvećena samostalnom posadnom bataljonu. Ne isključujem mogućnost da je razlog za njegov dolazak, bila razlika partijskih drugova iz Armije u gledanju na mene, sa jedne strane, i svega onoga što se do tada znalo o meni - imajući u vidu moje karakteristike koje su im stajale na raspolaganju - sa druge strane. Uzeo je mene za obilazak kasarne i poligona interesujući se za granicu prema Grčkoj. Sam se uvjerio koliko je za nas nepovoljna ta granica. Mi smo u dolini, oni na kotama i

topografskom grebenu. Raspitivao se kako su vojnici zadovoljni sa hranom. Rekao sam mu da će to imati priliku da vidi kada izađemo na ručak u oficirsku menzu. Rekao sam mu tom prilikom da uštvnjeno kozije meso, vojnici, naročito iz prečanskih krajeva, ne mogu da zamisle. Oni se na njega gade i povraćaju. Ne jedu varivo ispod njega, već samo sledovanje hljeba. Kada smo ušli u oficirsku menzu dočekao ga je zadah kozjetine, pojeo je par isprženih jaja. Idući sa komadantom dan mi je bio naporan, zaboljele su me oči i vrat, vitlajući sa njim na sve strane. Šta znam, nije šala, komadant Armije je tu. To je granično mjesto, i Bugara i Grka, i vemerovaca, i raznih drugih neprijatelja se tu moglo sjetiti. Komadant nije mario za to, niti je o tome razmišljao. Ostao je u Đevdeliji da prenoći. Rekao sam mu da ću se potruditi da pronađem prenoćište, mislio sam u nekoj boljoj, imućnijoj kući, uz stražarsko obezbeđenje. Pitao me je gde ja stanujem. Pokazao sam mu. To je bila neka mala kućica na kraju ulice, a blizu je bila kasarni. U praksi, uvijek sam volio da mi stan bude što bliže kasarni, a za kvalitet stana nijesam bio probirljiv. U kući je bila starica, koja je jako čisto i uredno održavala tu svoju sirotinju. General reče "Ja ću, komesare, u tvoj stan". Neugodno mi je bilo, rekao sam mu da taj stan ne odgovara za njega. Nije me poslušao. To je bio junak. Rekao je da nije potrebno nikakvo obezbeđenje. "Taman posla" pomislio sam "general, komadant armije i narodni heroj nalazi se na granici, i da mu ne treba obezbeđenje". Na stržarskom mjestu nalazili su se podoficiri, a ja sam u toku noći obilazio stražare i direktno ih postavljao kako ih general ne bi primjetio. Za dugo u noć gorjelo je svetlo. Sjutradan sam vidio da je general u toku noći čitao pisma i odgovore centralnog komiteta i tekst rezolucije IB-a. Taj materijal bio mu je pri ruci, jer sam ja taj materijal držao na natkasni.

Razmišljao sam kakav sam ja grijeh napravio prema Partiji, te me je snašlo ovo što me je snašlo. Za taj grijeh niko nije morao znati, nikome se nijesam ispovijedio, ali duh partije zna za njega. To se mora osuditi. Postoji neka prirodna sila koja uspostavlja ravnotežu. Ona ne dozvoljava obmanu. Pa u čemu je moj grijeh? Direktivu, da se svi komadanti i skojevci u organizaciji bataljona automatski prime u Partiju, a omladinska organizacija da postane skojevaska, shvatio sam kao kampanjski prijem, odstupanje od odabira kvaliteta i svih drugih svojstava koja karakterišu člana Partije. U stvari, ova direktiva je došla kao posledica masovnog osipanja Partije, prije svega komunista primljenih u ratnom periodu, bilo da su napuštali Partiju ili da su iz nje isključivani. Možda bi grijeh mogao biti i to što sam razmišljajući našao da je rukovodstvo KPJ trebalo da ide na sastanak Informacionog biroa u Bukurešt. Na to ga je obavezivao demokratski centralizam, koji je bio zakon za komunističke partije. Po njemu se manjina pokorava odlukama većine. Pa ako partijsko rukovodstvo zemlje zahtjeva od svojeg članstva bezuslovno pokoravanje, ovim pravilima dužno je da se i ono pokorava. Ovako sam mislio i rezonovao, ali to javno nijesam saopštavao. Ja sam ovo u istrazi i rekao. Islednik je ovo kvalifikovao, ne kao mišljenje, već kao činjenje koje mi je služilo za propagandu. Pa i ovakva kvalifikacija, po pravilu, ne bi mogla doći pod udar krivičnog zakona.

Opet se nalazim kod islednika. Na pitanje šta sam riješio, odgovorio sam da kod njih nema ničeg komunističkog, poštenog i iskrenog. "Vi ljudima podvaljujete, laž je da želite pomoći. Ovo zašta me vi teretite su samo podvale i insinacije. Vi hoćete da me uništite i urnišete. O nekom priznanju niti se nadajte niti ćete ga dobiti". Na ovakvo moje reagovanje islednik je upotrebio najjači adut i rekao "Od tebe tražimo da nam kažeš kako si naumio prebaciti bataljon preko granice u Bugarsku, kakve veze imaš u Bugarskoj, ko bi ti u tome pomagao i ko su ti saradnici.

Dok ovo ne kažeš istraga se neće pomjeriti sa mjesta. A da bi to priznao upotrebićemo sva sredstva koja nam stoje na raspolaganju. Mi smo za danas završili" na kraju reče islednik "analiziraj sebe, biće bolje". Vratio sam se u samicu, i šta da kažem. Očekivao sam torturu, ali do nje nije došlo. Vidio sam njihovu rešenost da mi pošto poto stave na dušu ovu neshvatljivu optužbu, koja se ne može ni pod kakvim uslovima dokazati. Riješio sam da obustavim otpor u dokazivanju svoje nevinosti, sve ću optužbe odbijati sa dvije riječi – to je gnusna laž. U pogledu hrane, nekad preskoče ručak, nekad večeru, ali se na to nijesam osvrto. Inače, varivo su bila gorka i užegla trumanova jaja, koja čovjek i da je na samrti od gladi ne bi mogao da založi. Jeo sam ono parče hljeba i ništa više. Ostavili su me sa jednim ćebetom.

Evo me opet pred islednikom, majorom Trajkom Trajkovskim. Počeo je da udara hladne obloge i da ide niz dlaku. Smučio mi se, znajući šta oni hoće i kakvi su. Već ih vidim kao moje zaklete neprijatelje, koji hoće da me unište. Odlučio sam da reagujem. Rekao sam "Sve vaše konstrukcije su gnusna laž. Svoj naum možete ostvariti samo ako imate moje priznanje, moj potpis". Dalje sam nastavio "Ko će vam vjerovati da jedan čovjek može preko granice da prevede bataljon u tuđu zemlju. Pa je li tu komadant bataljona, šest komandira četa, puta tri vodnika u svakoj četi. Pa kolika je razdaljina do granice i kako bi to bataljon mogao da napusti garnizon. Zar i na pomisao na to, ne bi se našlo onih koji bi me smesta likvidirali. To što pričate je toliko providno i neozbiljno. Vi hoćete da me psihički slomijete, da me uništite, kako bi od mene dobili neke mrvice sa kojima bi se zadovoljili. Tu je problem, osim ako ne mislite da od mene napravite žrtvenog jarca". Islednik kaže "Dabogme da bi te naši ljudi na mjestu likvidirali, to su patrioti i rodoljubi koji nijesu pošli putem izdaje, kuda si ti pošao. Mi i ne mislimo da bi ti uspjelo bataljon prevesti preko granice. Ovde se radi o naumu, o tvojim mračnim planovima, to hoćemo da otkrijemo". Na kraju reče da on ide na put, da dosta toga treba da prikupi, pa kad se vrati ponovo ćemo se suočiti sa većim materijalom. I kako reče "Klupko se tek počelo odmotavati". Posmatrjući dosije iz prikrajka, primjetio sam par izjava sa različitim potpisima. Počeo sam da pretresam sve moje postupke od izlaska rezolucije IB-a, pa do momenta hapšenja. Shvatio sam da ako je islednik krenuo u traganje za mojom aktivnošću od rezolucije IB-a, a koja je ostala daleko iza nas, on će ići tragom mojeg pređenog puta od toga momenta i kontaktirati sa ljudima svuda gde sam mogao da se nađem u datom momentu. Prevođenje bataljona je notorna laž i neistina, koja ne može ni pod kakvim uslovima opstati, ako nije u pitanju namjera za neki scenario.

Sjećanje

Pošao sam od 1948. godine. Već sam opisao službovanje u Đevdeliji u tom periodu. Prisetih se jedne epizode koja se odigrala pri kraju te iste godine, dolaskom u političko odeljenje Četrdeset druge divizije, a koja će u daljemu biti poprište dugotrajnih obračuna, poniženja i teške nesanice, i koja je u stvari srž i uzrok cjelokupne istrage. U stvari za nju su bile vezane i sve insinucije oko prevođenja bataljona preko granice. Negde krajem novembra 1948. godine došao je u Strumicu potpukovnik Aleksa Leko Mišurović, kao inspektor pešadije iz Treće vojne oblasti iz Niša, u obilazak ove divizije. Odmah po njegovom dolasku, u toku dana, reče mi Vlado Đurđić, sa kojim sam radio u političkom odeljenju divizije, a inače obojica smo bili na službi u Devetoj crnogorskoj

brigadi, da se tu nalazi bivši naš komadant iz Devete brigade - Leko Mišurović. Vlado reče da je Leko došao u obilazak, pa kako će Leko biti kod njega večeras da je i meni sigurno milo da ga vidim, pa da dođem kod njega na stan. Prihvatio sam taj poziv. Negde kasno poslije večere pošao sam na stan Vlada Đurđića. Tamo sam zatekao Leka i braću Đurđiće, Vlada i Radomira. Već je tekao razgovor. Leko je objašnjavao taj sukob između nas i KP Sovjetskog Saveza, i u svakom momentu tvrdio da je krivica na našoj strani. Nalazeći u ovome najveću krivicu vrhuške Partije na čelu sa Titom. Bio je potpuno uvjeren da smo se priklonili Zapadu, da je ta igra odigrana na ostrvu Visu i u dogovoru sa Čerčilom. Da je bilo iskrene volje da se sukob ne proširi, mi bismo otišli na sastanak u Bukurešt. Zasmetao mi je mnogo radikalni stav Lekov, o tome da će biti intervencije, te da će krv poteći. Našto sam dosta žučno reagovao. Vodio sam računa da ne povredim Leka, koji me je tokom čitavog rata cijenio i uvažavao. Rekao sam da do intervencije ne može doći. Da to nije u prirodi socijalističke zemlje. Oni neće nikoga napadnuti, a pogotovu nas. A o krvi i vešalima nema govora. To sam rekao, mada me je slučaj Mađarske, Čehoslovačke a pre toga Finske i Japana demantovao. Poslije ovih mojih izgovorenih stavova Vlado i Radomir su se između sebe pogledali, a onda pogledali i Leka. Ubrzo zatim ja sam pošao u svoj stan koji je bio preko puta njihovog. Dijelila nas je jedna pokaldrmisana ulica. Iako je to bilo jezgro grada, ispod crkve, ni kuće ni ulice nijesu imale neki gradski ni urbani izgled, pogotovu ne onakav kakav se danas može vidjeti. Nije ni čudo. Brijao sam se i šišao kod berberina koji je posedovao tri diplome. Na jednoj je pisalo da je on Nikolić, na drugoj da je Nikolov a na trećoj da je Nikolovski. Eto šta je taj narod morao preživljavati. A tek za tursko vrijeme, zvao se vjerovatno samo riječju raja. Probudio sam se negde u dva sata posle pola noći, pogledao sam kroz prozor preko puta, u Vladovom stanu gorijele su sijalice i jasno se vidjelo da se sva trojica koje sam ostavio i dalje tu nalaze i raspravljaju. Mnogo kasnije razmišljao sam, ko to sve prevali na mene i stvori mi nesnosnu situaciju za čitavo vrijeme istražnog zatvora i izdržavanja kazne od pet godina, vezujući moj slučaj sa Lekovom aktivnošću? Ko taj grijeh preuze na sebe da me urniše do potpunog uništenja? Ovo ističem i zbog toga što me je jednom prilikom, poslije mnogo godina, Radomir Đurđić - čovjek jakog karaktera, visoko moralna ličnost, temeljit, odmjeren, koji potiče iz čestite porodice, predratni komunista, organizator u svojem mjestu Lipovu, a 1948. godine bio u Strumici javni tužilac divizije - upitao, na trgu Ivana Milutinovića u Podgorici (pošto je iz mojih izjava i ispovijesti vidio da je težište istrage koja mi stavlja na teret veza sa Lekom Mišurovićem) "Otkud to?" On mi je rekao da on i Vlado nijesu imali sa tim nekih problema, rekli su šta su sa Lekom imali i na tome se čitava stvar završila. Znači ja sam žrtva zato što sam duboko vjerovao Leku Mišuroviću, njegovoj hrabrosti, poštenju i karakteru kao i sposobnosti da sigurno vodi jedinicu u ratnim uslovima. Zato što je Aleksa Leko Mišurović u mene uvijek imao neograničeno povjerenje, da ću zadatak koji mi se povjeri u potpunosti izvršiti ili me neće biti. I pored toga što sam bio na dužnosti komesara, Leko se uvijek meni obraćao kada je bilo za bataljon - biti ili ne biti. On me je učinio odgovornim za zauzimanje Vežešnika, za likvidiranje mostobrana na Mrkskom polju, brdu iznad sela Mrka, mostobrana Bioče i njegovog posedanja našim snagama. Činio me je odgovornim za odbranu mosta na Tari, na Mojkovcu i eventualnom njegovom dizanju u vazduh - rušenju. Za likvidaciju Nemaca ispred Trnova, za davanje ostupnice bataljonu pred njemačkom ofanzivom marta 1945. godine preko Igmana i slično. U svim ovim prilikama Leko bi izričito rekao da izvršenje ovih zadataka, treba povjeriti komesarima. Znači zbog svega ovog ja treba da platim račun. Dakle, ne mogu da znam otkuda je sve to došlo i zbog čega su me stavili na muke čitavih pet godina tutkajući mi pod nos uvijek "Šta si sa Lekom? Šta si sa Lekom?"

i slično. To bi se moglo znati samo u slučaju dostupnosti istražnog materijala. Ono što bih mogao pretpostaviti je to, da je Vlado bio slabić u istrazi. I koliko sam u nekoliko navrata razgovarao sa njim, dobio sam utisak da sve to nije bilo isključivo stvar kukavičluka, već neko njegovo drugačije gledanje na osipanje Armije. Ono što je sasvim suprotno mojem moralu i gledanju na te stvari.

Sumnju mi je podhranijo i dolazak Stanka Vlahovića 1949. godine u oficirsku školu u Sarajevu, kako bi mi saopštio da je Leko pobjegao preko granice u Bugarsku, i tom prilikom me je pitao da li smo se poslije izlaska Rezolucije gledali i sastajali. Inače o Stanku nijesam nikad imao neko visoko mišljenje. Dosta je lukav, slavloljubiv, svoje skromno znanje prikriva velikom vjernošću Partiji i svojim radničkim porijeklom. Više je ličio na organa KOS-a nego na partijskog rukovodioca. On se i uživeo u ulogu takvog organa. Ni ja, ni Leko, nismo ga podnosili, a on još manje nas. Smetalo mu je što i ja i Leko dolazimo iz proleTERSKE brigade sa oreolom proletera i hrabrih boraca. Dolaskom za komadanta Devete brigade, Leko je zahtevao dolazak nekoliko nas iz Pete proleTERSKE, budući da je u Devetoj poprilično bila zavlada la familijarnost. Tom prilikom u Devetu brigadu došao sam ja, Vuksan Mijatović, Milivoje Musić, Momčilo Kalezić i još neki, svi komesari i komadanti bataljona ili potencijalni komesari i komadanti. Stanko je jedva dočekao moj sukob sa oficirom KOS-a. Na brzinu je zakazao sastanak brigadnog komiteta i kaznio me je partiskom kaznom - ukorom. On je ovo obrazloženje uvio u oblandu konstatacijom "zbog nepravilnog odnosa prema organima KOS-a u njihovom radu". To će mi ubuduće usporiti i napredovanje i karijeri. O čemu se tu ustvari radilo. Potporučnik KOS-a, Savo Zec, došao bi u bataljon oholo i nadmeno, počeo se zavlaci ti po ćoškovima, privoditi pojedine regrute, u prvom redu novodošle, razgovarao sa njima, i valjda obavljao posao svojeg zanata. Njuškao po prostorijama u bataljonu, privodio ih između boksova i raspitivao se kako se starješine odnose prema njima, kakve primedbe imaju na rukovodioce i slično. Prolasku starješina bataljona kroz prostorije ne bi obraćao pažnju, sa očiglednom namjerom da se ispolji kao važniji. Rekao sam mu "Potporučniče, kada završite posao dođite u kancelariju štaba bataljona". Tom prilikom stavio sam mu do znanja, i naredio, da nikakvog dolazka u bataljon ne može biti a da se prethodno ne javi štabu bataljona. Mnogo mi je smetalo kada se komadantima, pukovnicima i generalima ovenčanim slavom i junaštvom, odlikovanjima i zaslugama, tresu pantalone pred kapetanima KOS-a. Inače, Stanko je imao i tu slabost da se nije usuđivao da pred masom govori, mada istini za volju bio je i oskudan u riječima. Sjećam se 20. Decembra 1947. godine, kada je trebalo izići na groblje u Kosovskoj Mitrovici, položiti vijenac na grob streljanih i obješenih rodoljuba i održati komemorativnu bjese du. Na sastanku brigadnog komiteta Stanko je preuzeo na sebe da taj zadatak i zaduženje izvrši. Međutim, kada je masa u povorkama krenula glavnom ulicom ispred hotela Palas, u kojem se nalazio štab brigade, i nastavila prema železničkoj stanici, Stanko se prepao i uhvatila ga je trema. Sjurila se ulicom masa - pešadijska brigada, artiljerijska brigada, Gimnazija sa profesorima, radnici Trepče, aristokratija mitrovačka sa šeširima i drugi. Stanko, gledajući to sve sa hotela, zanemio je. Pozvao me je i zamolio da pođem na groblje i taj posao ja obavim. Nije to bilo jednostavno. On se pripremao danima, a meni je ostalo nekoliko minuta. Srećom sve se ipak završilo dobro.

Treću pretpostavku vidim u mogućnosti da je sam Leko nalazeći se među jugoslovenskim emigrantima u Bugarskoj, na dokolici i komentarišući situaciju u zemlji, govorio na koga bi se mogao osloniti, i tom prilikom je mogao pomenuti i moje ime, imajući u vidu moju vjernost i

odanost iz ratnog vremena. Ovakvo njegovo meditiranje mogli su uzeti zdravo za gotovo špijuni iz redova Udbe kojih je bilo među emigrantima, kao što uvijek inače i biva. I drugo, upadanjem preko granice u Jugoslaviju, emigranata iz Bugarske, ne isključuje se mogućnost da i oni u samohvalisanju nijesu nabrajali svoje saradnike i jatake na koje bi se navodno oslonili. Naročito je pooštren odnos prema meni poslije pogibije Pana Đukića Limara, narodnog heroja, oficira Udbe, od strane emigranata i njihovo hapšenje i streljanje. Dakle, ova moja razmišljanja dolaze kasno, kada je već sve prohujalo sa vihorom, a možda su inicirana od čoveka do kojeg ja jako držim kao postojanog, temeljitog, stručnog i pravilnog. Ovo iskakanje i odstupanje od toka dalje istrage uslovljeno je navedenim razlozima, pa se zato vraćam u situaciju u kojoj sam se našao u datom momentu.

U odsustvu islednika, koji se bacio na teren u potrazi za mojim dugogodišnjim neprijateljskim radom, to sam i ja sa moje strane počeo pretresati šta to može biti neprijateljsko, a da ja toga nijesam bio svjestan. Počeo sam analizirati jednu po jednu godinu. U toku 1949. godine nalazio sam se u Pešadijskoj oficirskoj školi, tečaj komadanata bataljona u Sarajevu. Ništa se značajno nije dogodilo. Prepucavanja su se pojačala između naše partije i ostalih partija. Aktivisti su pojačali klevete i polupali Staljinove slike, koje su do tada bile obešene u prostorijama odeljenja. Organizovana je partijska izborna konferencija škole. U preuređenim konjušnicama bivše Jugoslovenske vojske sjatila se čitava škola, tu je: tečaj komadanata bataljona, komandira četa, načelnika pukova i nastavničko osoblje. Sekretar moje partijske organizacije zadužio me je da na konferenciji napadnem Staljina. On je to obrazložio da ću kao komesar, dobar govornik i diskutant to najbolje uraditi i da od mene to zahteva partijska organizacija i tečaj. Primjetio sam da nije bio iskren. Došao sam do jednog članka u Borbi gde bugarska partija napada nas i dijeli packe o tome šta smo trebali a šta nijesmo, omalovažavajući pri tome našu borbu. Odlučio sam da baš na toj liniji diskutujem, i time premostim ono što niti sam želio niti sam htio diskutovati. Počeo sam riječima "Šta hoće Bugarska Radnička Partija - Komunisti" i nastavio "ovo komunisti ne mora se ni reći, jer ono što je u zagradi isto je kao da ne postoji". Usledio je urnebes, podiglo se na noge predsjedništvo, Milinko Đurović, Janko Bobetko, Radosav Jović i dugotrajnim aplauzom propratili ove riječi i dalje moje izlaganje. Stekao sam utisak da su se moje pozicije nešto popravile.

Godine 1950. došao sam iz pešadijske škole u Kavodar i samostalnu brdsku brigadu. Komadant je Đuro Milinović, a Luka Čavor - komesar brigade. Ni u toj godini se nije značajno ništa dogodilo, pogotovu ne ono što bi mene činilo da ne djelujem u skladu sa važećom politikom. Raspoređen sam na dužnost da odgovaram za ideološki rad i propagandnu djelatnost. U tom periodu desio se jedan mali incident koji u drugim prilikama i ne bi zaslužio neku pažnju. Naime, Mile Apustolski, kapetan - komesar divizion, svaki dan bi umarširo u krug kasarne sa svojim divizionom i sa koračnicom "Oj Požego, varošice mala seja brata njemcima izdala". Kada mi je već dosadila ova svakodnevna monotonija, izišao sam pred divizion i upitao Mila da li on ima ikakvu drugu koračnicu, da već jednom okrene list, nego sve isto. Rekao sam mu kakvih sve ima lijepih koračnica koje su se pjevale za vrijeme rata i posle rata. Milo se ozbiljno tome suprostavio govoreći mi "Zašto da ne družite kapetane, mi moramo da žigošemo izdajnike radi naraštaja i pokoljenja. To je prava koračnica i neka narod zna kako će proći svi izdajnici". Nijesmo našli zajednički jezik u tome. Rekao sam mu da niko nije protiv toga da se izdajnici žigošu, ovaj slučaj

to i zaslužuje. Pogotovu kada se ima u vidu bliski rodbinski odnos. Rekao sam mu da karakteristika srpskih sestara kroz vjekove, u vrijeme turskih osvajanja, buna, ustanaka, hajdučije, komitovanja i regularnih ratova, nije bila izdaja braće. Srpske sestre su se uvijek nalazile uz svoju braću, ginule sa njima i krv proljevale. Sa njima su bile i u sreći i nesreći. Prema tome pravilo je da su srpske sestre uvijek uz svoju braću. "A ovo o čemu ti govoriš je izuzetak. Moramo uvijek prihvatiti pravilo a ne izuzetke" reko na kraju. Stvar je došla pred komesara i komadanta brigade. Rešeno je da smo u pravu je i jedan i drugi. Inače Mile Apustolski, kapetan, mlad, ambiciozan, rođak slavnog generala i stratega Mihajla Apustolskog. Rođen je 1928. godine, gimnaziju je završio u toku bugarske okupacije, brže je napredovao i pre unapređivan od boraca koji su prošli Sutjesku, Kupres i druga ljudska razbojišta, iskićeni odlikovanjima za zasluge i hrabrost. Ali Brozova politika ključa, gde se sve izjednačava, ovakve je istakla u prvi plan. Kasnije je bio vojni ataše u Moskvi. Dok su nama tutkali u glavu načela marksizma i socijalizma, po kojima svakome po zaslugi, za Josipa Broza je to bila obična sprdnja. Eto takvih principa je bio naš vrhovni komadant.

Istraga

Stiže sa puta i islednik Trajko Trajkovski, nosi punu tašnu materijala. Vidi se, vidno je umoran. Toliko se žurio da nije imao prilike da se prethodno sredi i predahne, već to čini preda mnom kako bi se vidjelo da ni njemu nije lako. Baca tašnu ispred sebe, tako da bi se reklo da ga je i ona namučila dok je nije napunio raznim papirima, koji će mu u daljem pomoći da sa njima odbrani zemlju od neprijatelja. Odmah mi je rekao da će sada sve lakše da ide i da će mi on u tome pomoći. Prvo, zamjenjuje rješenje o istrazi. Zakonski rok u kojemu istraga mora da se završi je prošao. On traje tri mjeseca, a pošto istraga nije pošla sa mrtve tačke, imaju pravo da je produže još za tri mjeseca, što su to ovog puta i učinili. Drugo, jenjava istraga i ona se marginalizuje u vezi sa mojim prelaskom sa bataljonom preko granice. I treće, ostaje sporno moje sabotiranje odbranbenih, fortifikacionih radova na bugarskoj granici u ljeto 1951. godine, na potezu podnožja Bjelasica, OGREŽDEN, PLAČKAVICA - Maleševske planine, u reonu sela Ratova, Rusinovo - Berova itd. No, kako je komadant bataljona Trifun Paripović bio glavni strateg protezanja odbranbene linije i lociranja pojedinih fortifikacionih objekata, a načelnik brigade odobrio taj sistem, sa mene je skinuta i ta sumnja. Mada čitav ovaj sistem odbrane za mene je izgledao, sa stanovišta i taktičkog i operativnog zahvata, nestručan i laički. Snabdeven ratnim iskustvom, dobro ovladao taktikom i rukovođenjem bataljona i puka u pešadiskoj školi, uočio sam masu propusta koje bi se najviše odrazile na braniocima zone odgovornosti. Drugim riječima, branioci bi bili žrtvovani do jednoga. Islednik mi je jasno i otvoreno rekao da poseduje izjavu Vladimira Đurđića, koji se nalazi u zatvoru, u vezi sa neprijateljskim djelovanjem Alekse Mišurovića, i misli da je dosta i dovoljno rekao i pomogao mi da ja, ako sam iskren, mogu da razriješim ovu neprijateljsku ujdurmu. Iskreno da kažem, i kao čovjek i kao komunista, u ovim prilikama moje reagovanje nije bilo primjereno mome položaju i zvanju. Ali tradicionalno, porodično vaspitanje, ljubav prema ratnim starješinama i ratno drugarstvo odneli su prevagu nad partijskim pozivom; uza sve ovo, tamo gdje se miješala i istina i neistina teško se moglo doći do zaključka šta je to pravo. Isledniku sam rekao sve ono što sam i sam razmišljao u ćeliji, u vremenu dok se on nalazio na putu. Ponovio sam da sam na prijedlog Vlada došao u njegov stan, sastao se sa Lekom

i Vladovim bratom Radomirom i obavili dijalog onako kako sam to naprijed naveo. Ovdje, i u ovom momentu došlo je do komplikovanja situacije, koja se neće razriješiti do kraja istrage i do kraja mojeg izdržavanja kazne. Islednik je primjetio da ja ne pominjem u otvorenom i slobodnom priznanju, bez ikakve prinude, postojanje petog člana na tom sastanku kojeg je Đurđić imenovao. A taj peti član, odmah da kažem bio je Milinko Miga Bogičević, major – operativac Treće divizije u Prištini. On je na izjavu Đurđića uhapšen i nalazi se u zatvoru u Skoplju, baš gde se nalazi i Vlado Đurđić. Pošto u zatvoru Bogičević nije priznao nikakav zajednički sastanak, što je bilo i logično i što se moglo i očekivati, tu je nastao košmar. Ja se sa Migom nijesam gledao, sastajao ili dopisivao, i nijesam znao ni gdje se nalazi od 1948. godine, a ovo je već 1952. godina. A ni sami sastanak sa Lekom 1948. godine nije imao nešto konstruktivno, neko zauzimanje stavova i slično. To je bio jedan sudar mišljenja, i razlaz kud-koji. Stvar je za islednika bila dosta problematična i diskutabilna. Ja sam, što se ono kaže, kao iz topa izrekao ko je sve bio na sastanku, ne pominjući da je Bogičević bio s nama, a ako je to potvrdio i Bogičević, što je bilo logično da to uradi, ostaje zagonetno zašto je Đurđić njega pridružio nama četvorici. Sumnje islednika mogle su ići tako daleko da je shvatio da štiti Bogičević kao neku višu vezu. Kako Milinka nije ništa drugo teretilo izuzev činjenice da li je bio datog momenta na tom mjestu i sa tim ljudima, to se morao ubrzati proces prema njemu, budući da je on kao viši oficir, major, isključivo lišen slobode po prijavi Đurđića.

Potrebno je brzo raditi, mada teška srca, ili bolje reći nikada, organi Udbe ne priznaju da su pogriješili. Oni su nepogrešivi, i koga uhapsu teško puštaju na slobodu. Nađu oni razloge. Izvršen je žestok pritisak na mene, nijesu se birali ni najbrutalniji izrazi u cilju srozavanja i ponižavanja. Oduzeto mi je cebe, na preskok davana mi je hrana, saslušavan sam od pet sati ujutru u stojećem stavu, nije mi dozvoljeno da preko dana dremam; to sam radio u stojećem stavu, u čošku, ali i odatle su me tjerali. Dolazili bi u jedan posle pola noći sa lisicama i bukagijama, izvodili me iz ćelije, predomišljali se i ponovo me vraćali. Iz Skoplja su često zvali islednika i pitali ga da li je Perućica progovorio, da li je priznao, te objašnjavali kako ne mogu više držati Bogičevića u zatvoru. Okomili su se na moju tvrdoglavost i govorili da su i Vlado i Radimir dali izjavu, a vjerovatno uvjerali i Migu da i ja potvrđujem da ja i on bio na sastanku; ali pošto je Miga imao u mene povjerenje, rekao bih kao u svog rođenog brata, tražio je da vidi izjavu u kojoj sam ja to tvrdio, a to mu nijesu mogli dati. Nastala je frka - iz Skoplja su svakog momenta preko telefona zvali dokle se došlo sa istragom, da li Perućica priznaje učešće Bogičevića na zajedničkom sastanku. Odgovor je bio negativan, a istrazi se žurilo. Lišavali su slobode čovjeka koji je pregrmeo sve ratne vihore - Sutjesku, Kupres, Prozor, Neretvu, kojemu je brat poginuo na Sutjesci, borca sa spomenicom, majora na odgovornoj dužnosti; operativac štaba divizije, a nalazi se u zatvoru bez valjanih dokaza da je počinio djelo koje mu se stavlja na teret. Ovde se postavljalo pitanje da li ga pustiti na slobodu i demobilisati. Ali zašto nije izlazio pred sud, i ko to može da ga liši čina i statusa oficira kada je njegova krivica nedokazana. Zato je pritisak povećan na mene. Javni tužilac Devetnaestog korpusa prihvata slušalicu i pita Skoplje da li je Bogičević u zatvoru. Odgovor je stigao da nije, da su ga pustili jer Perućica ne priznaje da je on bio na sastanku sa Lekom. Tužilac je naprosto vrisnuo, opominjući ih da to nijesu trebali da čine, jer se nije trebalo obazirati na Perućicu, pošto on inače i ne priznaje ništa. Tužilac je Slovenac, major, ima neko švapsko ime i prezime. On tvrdi da je dovoljna izjava Vladimira Đurđića, a da se i sam Miga kolebao u iskazima.

Meni su sledećeg jutra, u dva posle pola noći, u najvećoj tišini, otključali ćeliju u hodniku, stavili mi lisice na ruke, isto tako u najvećoj tišini povelili me kroz dvorište i ugurali u maricu. Nastala je vožnja u mrkloj noći. Ljudi koji su me sprovodili bili su mi nepoznati. Činilo mi se da se vozilo kreće prema istoku. Predpostavio sam da idemo prema bugarskoj granici, te da će me tamo izbaciti i strijeljati pod optužbom da sam pokušao bjekstvo preko granice. Obrazloženje bi vjerovatno dali da sam inače imao vezu sa Lekom, a Leko se nalazi kao emigrant u Bugarskoj. Nikakve šanse nijesam imao. Ruke su doduše vezane naprijed, pa ni lisice me nijesu jako stezale, ali ruke nijesam mogao osloboditi. Već je počela da puca zora, mjesec je mart-april, ugledah preko prednjeg sjedišta u daljini grad osvetljen sa mnoštvom sijalica. To mi dade hrabrost i oslobodih se sumnji koje su u meni tinjale izlaskom iz Kumanova. U ranu zoru stigismo u Skoplje. U Vojno-sudskom zatvoru primiše nas. Mene smjestiše u jednu praznu sobu u kojoj ostadoh do 10 časova. Poslije toga me izvedoše i sa zatvorenim očima uvedoše u drugu prostoriju. Privedoše me u ćošak, narediše mi da gledam u zid i da se ne okrećem. Ruke su kao obično na leđima, jer tako se to radi u svim prilikama. Primjetio sam da je to kancelarija sa svim kancelarijskim namještajem. Mislim, sto, stolice, neki tepih, slike okačene o zidu i drugo. Najedared mi priđe islednik, Trajko Trajkovski i reče mi da se okrenem. Kada sam se okrenuo ugledao sam u drugom uglu zatvorenika, visok oko dva metra; nogavice od pantalona dosezale su mu nešto malo ispod koljena, jako priljubljene uz tijelo; bluza, koporan - rukavi su nešto malo mimoilazili laktove. Kada su mu naredili da se okrene vidio sam da je to Vladimir Đurđić, i ujedno sam uočio da mu krajevi bluže, misli se na dugmad i proreze dosežu sa jedne i sa druge strane do bradavica na grudima. Islednik Trajko zauzeo je mjesto za stolom, pozvao nas da sjednemo na stolice koje su bile okrenute jedna drugoj, na jednom odmjerenom rastojanju jedna od druge. Upitao nas je da li se poznajemo, to nije bilo sporno. Primjetio sam da su Vladu potekle suze niz lice, nije mu bilo prijatno. Pitam se da li je to strah od visoke kazne koja nas očekuje. Pomislih "Pa šta, neka i tako bude. Smrtna ne može da bude, pa na kraju neka i bude, čemu plač". Pretpostavljam možda i nije to to. Možda je Vlado pomislio na kakvom smo se zlu mjestu sastali poslije toliko godina. Možda je pomislio i na porodicu koju je tek formirao. Možda je shvatio po mom izgledu da sam jako mučen i propatio. Međutim, niko me do tada nije ni prstom dirnuo - to će doći kasnije. Mene je izmučilo što sam svih šest mjeseci proveo u podrumu, nijesam izlazio napolje i sunca nikad nijesam viđao. Od hrane sam samo hljeb jeo i čaj izjutra, u toku dana bila su samo gorka trumanova jaja koja se nijesu mogla jesti. Nesanica me je takođe uništila. Jedino ponekad neki dobri stražar nije otvarao špijunku i nije me budio. Ovakva moja iscrpljenost vjerovatno je i Vlada prenerazila. Vlado je izgledao sasvim drugačije, bio je svetao u licu. Redovno je izlazio u šetnju, pola sata na suncu i čistom vazduhu. Dosta su svetle i prostorije zatvora, nalazile su se na spratovima. Pored toga posjećivala ga je i porodica i donosila ponešto hrane. Što je najvažnije, čitavi posao istrage je brzo završio, i brzo oslobođen svih drugih nedaća koje su pratilac nekooperativnih. Islednik reče da pogledamo jedan drugog u oči, a zatim je upitao Đurđića šta ima da kaže. Đurđić je počeo sa jednim blagim, reklo bi se uljudnim tonom, riječima "Znaš Danilo, kada je Leko došao u Strumicu imali smo sastanak sa njime ja, ti, moj brat Radomir i Miga Bogićević. Odmah sam energično reagovao. Rekao sam mu da je istina samo to, da smo na tom sastanku i jedinom koji je između nas postojao bili ja, ti, tvoj brat i Leko. Mige nije bilo na tom sastanku. To je dodatno izmišljeno. Umiješao se islednik i okrenuo se prema meni riječima "Kakav bi imao interes Vlado da tereti Migu". Ja sam mu odgovorio "Meni nije

poznat ni Vladov, ni vaš interes, ali ja znam da nemam interes da branim Migu, jer mi ta odbrana niti ide u prilog, niti mi olakšava slučaj, ja sam i tako svoj teret preuzeo na sebe, ali ne mogu reći ono što nije istina i što ne postoji". Još jednom nam je rečeno da suočimo gledišta, ali ja nisam imao potrebe da ništa više kažem. U ovom momentu, valjda po udbovskom pravilu prisluškivanja iz susjedne sobe, pojavi se na vratima jedan gorostas. Možda on i nije takav, ali meni koji sam došao kao makovo zrno on se takav učinio. To je bio načelnik političke uprave KOS-a Treće vojne oblasti, pukovnik, kasnije general - Milisav Koljenšić. Visok, širokih pleća, sa šinjelom i pukovničkim epoletuškama možda mi se učinio širi nego što i jeste. Povijenih ramena, namračena lica, pojavi se na vratima. Islednik dade znak da ustanemo. Vlado skoči kao strela, priljubi tabane, pricapi dugačke ruke uz tijelo, ispravi se kao svijeća. Ja kao i da ne razumijeh potrebu za tom hitnošću. Islednik me požuruje. Mrtvo i opušteno, nevoljno se podigoh sa stolice. "Šta" mislim se "zar mi mogu nešto gore učiniti nego što su mi to već uradili". Islednik ustupi mjesto i stolicu pukovniku i malo se izmače. Pukovnik upravi pogled prema Đurđiću i reče "Ko je ovaj?" odmah dobi odgovor od islednika, koji mu saopšti "Vladimir Đurđić, družo pukovniče". Koljenšić je od ranije poznao Đurđića, bio mu je komesar u Devetoj crnogorskoj brigadi. Pored toga, Vlado je jedno vrijeme radio u oficirskoj zadruzi u Skoplju, pa su se i tu vjerovatno susretali. Kada je Koljenšić osuo vatru na Vlada, iznenadilo je sve nas. Iznenadilo je u prvom redu islednika i bilo mu je dosta neprijatno. On je predstavio Vlada Koljenšiću dosta pitomo. Prosto kao da je htio da kaže, on nam pomaže, saradujemo sa njim i sa njim nemamo problema. Mene je iznenadilo što je svojom grdnjom sveo Vlada na nulu, a baš je on taj koji im je dao ono na čemu oni insistiraju. Pomislio sam "Iscedili su ga, i sad hoće da ga odbiju i da prema njemu zauzmu stav onakav kakvog ga smatraju, neprijateljom i ništa više". A onda Koljenšić ne okrećući tijelo, već samo glavu prema meni uzviknu "A ti junačino, nastavljaš da i dalje herojišeš, ne zaboravi da ćemo te i dalje kao roj osica napadati sa svih strana, pa ćemo vidjeti ko će duže izdržati". Digao se i otišao.

Mene su odveli u maricu i natrag za Kumanovo. Vraćajući se u istu ćeliju počeo sam da sabiram utiske o proteklom danu. U zatvoru, naročito u toku istrage, mnogo se brže misli. Mašte u rojevima dolaze, razne varijante i pretpostavke se uzimaju u obzir. Glava buči, čelo gori, pojavljuju se grašci znoja na čelu, sve su karte u igri. Međutim, ono što je moja preokupacija, bila je pretnja načelnika Dvanaeste političke uprave Treće vojne oblasti - pukovnika Milisava Koljenšića. Neće pukovnik dozvoliti da se izigra njegov stav, on će u tome biti dosledan. Šta je mogao narediti. Jednostavno, razbijte tom tvrdoglavcu tvrdi glavu i privolite ga na priznanje. A šta ako je prisluškivao moje suočavanje sa Vladom. Da li je primjetio dosta nesiguran iskaz Vladov, prosto molećiv, da prihvatim njegovu tvrdnju sa jedne, i moje energično odbijanje sa druge strane. Pa i njegov energičan napad na Vlada, zar to ne može biti njegovo uvjerenje da su iskazi Vladovi netačni. Prošao je jedan dan, zatim drugi, pa treći; od prijetnje nije bilo ništa. A sada da kažem nešto o Migi Bogičeviću. Milisav Koljenšić i Miga su Bjelopavlići. Mnogo godina kasnije saznao sam da je rođeni brat Migin, Neđo, komadant milicije za Crnu Goru, vjenčani kum Milisava Koljenšića. Bez obzira, sve ovo ne bi ni najmanje umanjilo Miginu odgovornost da je iznuđeno od mene priznanje, odnosno da je Miga učinio ono što u stvari nije učinio i zbog čega se teretio. U vezi sa Migom rekao bih još i ovo - Miga se sa Lekom družio svih ratnih dana. Obojica su nosioci spomenice 1941. godine. Leko je bio komadant trećeg bataljona Pete proleterske, a Miga njegov zamjenik. Leko je Migin vjenčani kum. Dolaskom Leka u obilazak

jedinica u Strumici, razumije se da se za to vrijeme smjestio kod Mige. Nije isključeno da Leko i pred Migom nije iskazivao svoje stavove kao što je to učinio i pred nama trojicom u Vladovom stanu. Poslije odlaska Leka iz Strumice, negde drugi ili treći dan, udružio sam se sa Migom iz grada prema kasarni. Miga je bio jako neraspoložen, reklo bi se naprosto nesrećan. Osuo je paljbu na Leka. Govorio je da Leko nema širinu gledanja, da je dosta zadrt i tvrdoglav, da mu se čini da sve zna i da najbolje zna. Učinilo mi se da je bio spreman da mi sve kaže, sve ono što je Leko inače rekao meni, Vladu i Radomiru. Prekinuo sam ga u tome da mi tu priču ne ispriča. Rekao sam mu "Pusti Miga, Leka. Leko kao Leko, on to kao komadant uvijek posmatra sa te vojne strane". Nije isključeno da je Leko i Vladu rekao kako je sa Migom raspravljao. Nije isključeno da je Miga Vladu nešto povjerio od tih međusobnih razgovora. Vlado je to uzeo kao corpus delicti da smo sva četvorica upoznata o istoj stvari. Ja sam jednostavno odbijao tvrdnju zbog koje sam bio terećen, govoreći da se Miga nije našao na tom sastanku, što je bila potpuna istina. Silazeći sa ulice, obarajući prašnjavim putem prema kasarni, kada smo se našli prema zgradi koja se nalazi sa naše desne strane u kojoj je smešten KOS divizije sa načelnikom Bobom Marjancem, uočio sam da se Miga naprosto trgnu, strese i okrenu pogled od ove zgrade. Po meni, Bogićević nije prihvatio ni slovo iz rezolucije IB-a, a njegovo nasleđe, tradicionalno i patrijahalno, da je gost kojega prime u kuću za njih svetinja, pored toga vjenčani kum i ratni drug, učinili su ga potpuno paralisano da išta preduzme u prijavljivanju slučaja. Ukoliko sam mu i malo pripomogao da kod njega nadjača ono u čemu su crnogorci prepoznatljiviji, to će mi činiti zadovoljstvo i satisfakciju.

Ostaće mi u pamćenju puno uspomena, zajedničkih akcija i ratnog drugarstva, kao i velikog međusobnog povjerenja koje smo gajili jedan prema drugome. Prvo što sam kod Mige zapazio je činjenica da na njega nije deprimirano uticala pogibija njegovog brata na Sutjesci i taj veliki bratski gubitak. Naprotiv, željan za osvetom, nije se ustručavao upadati i u najrizičnije akcije u izvršenju borbenih zadataka. Dobro se sjećam momenta koji se odigrao krajem septembra 1943. godine kada je peta brigada, poslije Sutjeske oslabljena i destkovana, zapala u tešku situaciju u kojoj je mogla doživjeti drugu Sutjesku, isto tako stravičnu i poražavajuću. Naime, prihvatili smo na Grahovu deo italijanske divizije koja je pred Njemcima odstupala od Risna i Crkvica prema Grahovu. Njemci su paklenom jurnjavom pošli u potjeru za njima, ogorčeni što ovaj dio divizije nije prihvatio dalju saradnju sa njima protiv partizana i NOB-a. Drvenik i Dragalj gorijeli su u plamenu. Prihvatili smo Italijane, proveli ih kroz Grahovske jabuke. Motorizovane jedinice Nijemaca ubrzo su sa tenkovima zatvorile pravac komunikacije Grahovo-Osečenica-Podbožur-Riječani. Druga motorizovana kolona iz Nikšića zatvorila je komunikaciju Trubjela-Riječani i spojila se sa njemačkom kolonom koja je nastupala od Grahova. Miga Bogićević divovski je odbijao juriše grahovskih i rudinsko-trepačkih četnika, koji su kao hijene jurišali da nas unište na tako suženom prostoru. U ovoj borbi Miga je bio ranjen. Što se tiče Nijemaca, oni su zatvorili prostor na komunikaciji, povremeno minobacačima razbijali stijene na suženom frontu brigade i čekali ishod šta će četnici da urade, i eventualno da sutradan uz pojačanje sa pešadiskim jedinicama preduzmu napad. Sa svoje strane, naše rukovodstvo - u kojemu se nalazio načelnik divizije Lazarević, načelnik brigade Niko Jovićević, komadant trećeg bataljona Savo Stanojević, komadant četvrtog bataljona Vujadin Popović - ocijenilo je situaciju, i vjerovatno došlo do zaključka da komunikacija nije masovno posjednuta sa živom silom neprijatelja, da postoje još dva sata dnevne svjetlosti, da pritisak četnika jenjava, i da se, ni oni, ni Njemci, u toku noći neće

angažovati na aktivnije dejstvo. To je ono što pretpostavljam. A ono što mi je poznato kao borcu je to da smo održali partijski sastanak, odlučili onesposobiti teško oružje, osloboditi se italijanskih mula i njihovog tovara i odlučiti se na samoincijativan proboj sa određenim mjestom prikupljanja. Kad je usledila noć, došlo je do organizovanog i disciplinovanog proboja po izričitoj komandi pretpostavljenih starješina. Najprije je krenuo na proboj četvrti bataljon koji se nalazio pod komandom Vujadina Popovića, na našem desnom krilu, bliže Trubjeli. Jurišo je na tenk, zapalio ga i ohrabrio ostale borce na proboj. Bilo je sa obe strane mrtvih i ranjenih. Na lijevom krilu, bliže Riječanima, bio je raspoređen treći bataljon. Komadant bataljona - Savo Stanojević. Savo je pozvao mene, Jova Dragoljevića, Rada Perovića i Gojka Kilibardu. Komadant Savo je izdao naređenje da se približimo komunikaciji, da naročito obratimo pažnju da li je sa druge strane cesta opsednuta njemačkim snagama i kolike su one, kakav je intezitet patroliranja cestom, odnosno interval od jedne do druge patrole. Te prema prilikama da dejstvujemo, predemo komunikaciju, napravimo brešu i bočno se obezbjedimo. Obavestismo bataljon. Naređenje-izvršenje. Prišli smo komunikaciji, ispred sebe sam uočio jednu ljudsku siluetu koja je tu stigla ispred nas. To je bio jedan dečko od 15 godina, musliman. Prilijepio se uz mene i nikako da se otkaći. Imao je ogromno povjerenje u mene, mislim da je bio kurir ili brigade ili divizije. Možda je imala uticaja činjenica što je prepoznao dijalekt govora koji vlada u okolini Bileće i Trebinja, i uopšte istočne Hercegovine. Ali ja mislim što je vidio moju rešenost i odlučnost na borbu do smrti. Pitao me je šta bi bilo ukoliko nas četnici nadvladaju. Rekao sam mu da dobro znam te junake i da od njih ne strahuje. Zagrlio me je. Uočismo dvije prilike sakrivene iza dva žbuna, na odstojanju jedan od drugog oko deset metara. Na leđima tovar od po 15 kg, šeširići i peruške. Dečko reče da on zna italijanski i da će ih pitati. Malo se njima približio i nešto im italijanski saopštio, a oni kaoiskusni bjelosvetski pustolovi i legionari samo su stavili prst na usta. Nastavili smo budno da posmatramo komunikaciju. Kada sam osmotrio cijelu situaciju, prišao sam Jovu Dragoljoviću i rekao mu da je momenat da predemo cestu. On se složio, nažalost nož na puškama imali su samo Italijani i nas dvojica. Odšrafili smo bombe. Naređenje - bez potrebe ne bacati bombe, niti uzvikivati juriš. Mali musliman prišao mi je i rekao da prvo uputimo Italijane da oni pređu komunikaciju. Odlučili smo da istovremeno, na primjerenom odstojanju, predemo cestu. Tako je i bilo. Bez ispaljenog metka stvorili smo brešu. Ja sam glasno viknuo "Naprijed Peta proleterska". To je bio pravi juriš iz smrti u život. Jedino se nije žurilo komadantu Savu. On je smireno i hladnokrvno, kao što to njemu i doliči, naredio da se raširi front i breša proširi, te da se bokovi obezbede jer trebaju i Italijani da se probiju, mada je puno njih sjutradan sačekalo Nijemce i predalo se. Bataljon je izišao na Smrdušu, Busak, Vrela, Zlu Goru, Sjenokose i dalje; sjutradan je iznad Lukovice i Međeđa stigao iznad manastira Ostrog. Izvinjavam se zbog greške gdje sam naveo da se ovo odvijalo krajem Septembra. Biće da se to dogodilo u drugoj dekadi Oktobra, s obzirom da je došlo do likvidacije Baja Stanišića i Blaža Đukanovića 17.10.1943. godine. Ova greška bi se prije mogla pripisati silnicima koji su sebe smatrali savješću čovečanstva, savješću partije, mačom revolucije, dakle haračlijama Udbe i KOS-a, koji nijesu hteli pošteđeti ni moj ratni dnevnik. To mi je ono najmilije što sam izgubio, inače za čin i odlikovanja ne marim, jer mi je jasno kako su poslije sukoba sa Rusima bili cijenjeni i poštovani oni koji su i dalje ostali u Armiji, ne znajući za koga i protiv koga bi se borili. Ta savjest partije i bič revolucije, krvavo se obračunavši međusobno, baš onako kako je Broz uradio 1941. godine, završili su svoj posao i nijesu više tjerani od Broza da pronalaze neprijatelje. Komotni su bili da hvale Zapad i zapadne režime, što su to uspješnije činili bolje su se kotirali. Nestalo je KOS-a, ukoliko ga je

postojalo to je bilo samo kao farsa. Svjestan sam da sam ovim učinio neko iskakanje, digresiju, ali to sam činio radi Mige Bogičevića čiji slučaj ovim nije okončan i na koji ću se još vraćati.

Vraćam se na nastavak istrage. U daljem neću pominjati imena onih zbog kojih je vršen pritisak na mene da prokažem njihov neprijateljski rad, a ti drugovi ostali su na slobodi, mnogi je doživio reputaciju kao odan i dosledan imena i djela Tita, tako se predstavljao, tako objašnjavao svojoj djeci i unucima, i ne bi valjalo da oni taj utisak promjene u odnosu na svoje pretke. Ono što je nužno, stavljaju prvo slovo njegovog imena i cijelo prezime. Pa da pođem redom. Islednik Trajko kaže da je pitanje Mige Bogičevića tek načeto, te da ćemo se vratiti na njega, ali sada da vidimo da li imam istu blagonaklonost prema drugima sa kojima sam neprijateljski djelovao. "Da li si rekao, vraćajući se sa godišnjeg odmora, da u tvom mjestu nema uslova za zemljoradničke i seljačke zadruge, te da je to pasivan kraj i da je učlanjenje u zadruge upropastilo seljake, stoku su poklali, ne obrađuju zemljište i razočarani su". Odgovorio sam da sam tako mislio i da sam tako rekao. Pitanje - "Kome si rekao i pred koliko lica". Odgovor - "Znam da sam tako mislio, ali ne mogu tvrditi da sam to i pred kim rekao. Međutim, ako se neko našao da to kaže, prihvatam i ne želim suočenje". Islednik je odložio ovu izjavu. Pitanje - "Da li si, i pred kim, rekao da se formira nova proleterska buržoazija". Odgovor - "Mislio sam, a možda i rekao, da se formira nova partizanska buržoazija. Taj sam utisak stekao jer sam video da rukovodstvo većih štabova, kao i sekretari partijskih komiteta, opustošiše diplomatske magacine, pokupiše sve što je vredno za sitne pare, a najčešće džabe". Pitanje - "Pred kim si to rekao i pred koliko lica?" Odgovor - "Nije mi poznato da sam to i pred kim rekao, međutim dozvoljavam mogućnost da se i to moglo dogoditi". Islednik dobro zaviruje u izjavu koja mu se nalazi u ruci, pa ponavlja pitanje "Ti si rekao da se formira nova proleterska buržoazija". Odgovor "To nije tačno, to su dva suprotna pojma. Proleter i nijesu mogli doći do tako visokih položaja, a da su i došli bili bi daleko skromniji". Islednik - "Ovdje se moramo suočiti. Da li znaš od koga potiče ova izjava?" Odgovor - "Znam, iz iste kuhinje, zato i ne želim suočavanje". Islednik uzima drugu izjavu i kaže "Ti imaš nacionalistički stav u odnosu na Makedonce". Odgovor "To su teške riječi, to nije tačno. Ja sam od svoje jedaneste godine prihvatio stav o jednakosti ljudi u vjeri i naciji. Uostalom, ja sam se u toku rata borio na teritoriji čitave Jugoslavije i bilo mi je svejedno gde se borim i za čiju slobodu". Islednik "Vjerujem ti, ali si bio protiv, kako si sam to objašnjavao, brzog unapređenja Makedonaca u armiji". Odgovor - "Opisao sam jedan slučaj 1946. godine sa kursa komesara bataljona. Najviše učesnika je bilo iz Prve, Druge i Treće divizije. Kurs je organizovala politička uprava Šeste armije. To su bili većinom poručnici, učesnici svih bitaka sa mnoštvom odlikovanja na prsima. Bili su u većini komesari četa. Među njima nalazio se jedan kapetan, bez nekog obilježja na prsima i sa totalnim nepoznavanjem NOB-a. Na pitanje predavača, majora Steva Jovanovića, inače predratnog profesora gimnazije, da nešto kaže o NOB-u kapetan nije mogao da da nijedan valjan odgovor. Major ga je upitao na kojoj je dužnosti, kapetan je odgovorio da je komesar bataljona. Major je promucao 'na žalost'. Na pitanje kada je stupio u NOB, ovaj je odgovorio da je 11. oktobra postrojena veća jedinica i postavljeno pitanje od starješina ko ima neku školu. On je odgovorio da ima gimnaziju, koju je završio za vreme bugarske okupacije. Naredili su mu da izađe pred stroj i bude komesar bataljona. Automatski je prišao kapetanske oznake. Major Jovanović pitao ga je o bici na Sutjesci, Neretvi, Petoj ofanzivi. Kapetan je odgovorio 'To beše golema bitka' i tako. Islednik - "Znaš li pred kim si to rekao". Odgovorio sam da znam i rekoh 'zar vam je i to morao ispričati'. "Da li je još o tome bilo priče?" "Bilo je"

odgovorio sam "o kakvom se načelu socijalizma tu radi, svakome po zaslugi od svakog po sposobnosti, to načelo takozvani ključ eliminiše". "Za danas dosta, mislim da će u buduće ići lakše" reče islednik.

Kada sam se vratio u ćeliju, shvatioh koliko je islednik zadovoljan što prikuplja ove mrvice koje će mu dobro doći da me osude, a u jednom istinski pravnom i naprednom društvu, niko ovako nešto ne bi mogao uzeti za ozbiljno, a ne suditi na osnovu njih. Islednik, valjda zadovoljan mojom kooperativnošću, požurio je ubrzo da me pozove. Gvožđe se kuje dok je vruće. Pita me "Ti si vjerovatno u međuvremenu razmišljao, i prisjećao se izvjesnih kontakata i razgovora koje si imao sa istomišljenicima". Odgovorio sam da nijesam baš niočemu razmišljao i da ne znam koliko je toga vama još potrebno. Pa evo, da počnemo" reče "pričao si i pronosio vijest da je Arso Jovanović ubijen, i da je on bio naš najveći vojni strateg, te da je uspešno rukovodio u najtežim situacijama, a da sada blate i njega i sve druge koji su uhapšeni". "To nije nikakva priča i pronosjenje lažnih vijesti" reko "to je poznata činjenica koja je u novinama saopštena i dostupna cjelokupnoj javnosti, kod nas i u svijetu. A to da je bio strateg, govori činjenica da je on bio načelnik Vrhovnog štaba. A ako mi kažemo da je načelnik Vrhovnog štaba slab, nestručan i nesposoban, sa ličnim manama, šta nam je onda preostalo da mislimo o našem najvišem rukovodstvu, a da ne kažem šta reći za komandante divizija i niže vojne rukovodioce. I da vam pravo kažem, kada sam saznao šta se govori za Sretena Žujovića, člana Politbiroa, a kasnije i za Arsa Jovanovića, u to nijesam uopšte povjerovo". "Ali sam čin, i momenat ubistva, si drugačije tumačio i objašnjavao" reče. "Ne mogu da se toga sjetim" reko "znam da je bilo raznih tumačenja i nagađanja". "A ko je još tako mislio? pita me on. "Ja nijesam ni za sebe rekao da sam tako mislio, a izvinite, vi mene pitate za 1948. a ovo je 1952. godina, odakle znam ko je šta u prolazu rekao". Islednik iz velikog dosijea izvadi izjavu ispisanu na čitavoj stranici. "Ovdje će se staviti na probu tvoja iskrenost i poštenje, od čega će zavisi tvoj položaj i tretman" reče islednik. "Šta je sve pred tobom rekao D. Bulatović, misli se na sadržaj koji nije na liniji Partije i koji se smatra neprijateljski". Počeo sam nadugo, razvučeno da govorim o našem susretu poslije toliko godina. Rekao sam "Kada sam došao iz Strumice u Kumanovo, noć me je zatekla. Došao sam u Dom armije da prenoćim i da tu večeram. Iznenadio sam se kada sam ugledao starog druga D. Bulatovića, poslije toliko godina. On se nalazio na dužnosti načelnika Doma armije. Izljubili smo se, obezbjedio mi je i sto. Naručio je večeru, i otpočesmo priču iz dalekih godina. Podsjećali se na zajednička okupljanja u Đevđeliji. Impresionirao me je D. Bulatović, pamti ne samo sve rukovodioce od najvišeg do najnižeg, nego spominje i kurire i o svakom čovjeku ima toplu i lijepu riječ. Vidio sam sa kakvom nostalgijom priča o svemu tome". Ustvari, ponovio sam na neki način priču sa početka ovih mojih ispovijesti. Isledniku je sve ovo bilo dosadno, pa me upita "O čemu ti to pričaš?" Odgovorio sam "O ovome o čemu me pitate". "Pitam te o njegovom neprijateljskom djelovanju, kada ste se nalazili u političkom odeljenju u Strumici 1948. godine". "Meni nije poznato nikakvo neprijateljsko djelovanje, ni u tom periodu, niti prije, ni poslije njega. Naprotiv, smatrao sam ga i ovog puta me je uvjerio da se nalazi na liniji partije". Islednik - "Pa vidiš kolika je ova izjava, nije moguće da ti nešto iz nje nije ostalo u sjećanju". Odgovor - "Meni nije poznata sadržina te izjave, ali ono što tvrdim je činjenica da Bulatović meni nije ništa rekao što bi bilo suprotno liniji partije". Islednik zaključi da ovo ne može tek tako proći i reče "Imaćeš ti i te kako o ovome da pričaš". Pritisnu zvoncu, uđe dežurni i odvede me u podrum.

Sledećeg dana, na zahtjev islednika, izvedoše me iz podruma i ponovo se nađoh oči u oči sa njim. Isledniku se žurilo da ovaj slučaj što prije okonča. D. Bulatović je načelnik Doma armije, i bože moj, kao prokazani neprijatelj opasno je da na tom mjestu i dalje ostane. Poricanje izjave za Migu Bogićevića, poricanje izjave za D. Bulatovića - stiče se utisak o nesposobnosti islednika da iščupa takva priznanja, što bi se moglo pripisati njegovoj ravnodušnosti, a odatle je samo jedan korak... Prešlo se na noćno ispitivanje. Pretpostavka je da noć donosi pojačanu zebnju, strah i osjećaj većeg rizika, pa i to treba koristiti da bi se došlo do željenih rezultata. Islednik, da bi me podsjetio, čita iz izjave nešto, te ekonomska blokada, te ekonomska situacija, te nije trebalo ovako, nego onako i slično. Ja na ovo nijesam obraćao pažnju, jer sam znao da je to čista laž. Ja sam imao druge misli, razmišljao sam da li oni imaju namjeru da me mrcvare cijelu noć. Islednik mi kaže "Pa evo, ova izjava tebe ne tereti, ti se sa njom nijesi složio, ti je nijesi prihvatio, a nema nijedne riječi koja bi tebe teretila; u izjavi samo stoji da je imenovani ovo rekao gdje si ti bio prisutan". Rekao sam "Baš zato družo isledniče, vidi se da ja nemam nikakvu odgovornost i krivicu, te da se izjava na mene ne odnosi. Pa me čudi zašto mi ne vjerujete kada kažem da imenovani D. Bulatović to nije uopšte rekao meni, već da je to izmišljena stvar". "Uh, što ti ovde ispade naivan" reče islednik. "Pa i jesam, a takvog ste me i vi okarakterisali. Ja sam rekao da je D. Bulatović u svim prilikama pokazivao da se nalazi na liniji Partije i pokazivo mi je knjige koje je dobijao kao poklon i kao nagradu od organa KOS-a svakog 13. maja u znak zahvalnosti za dobru saradnju i usluge koje im čini". Nije mi bilo jasno da li su D. Bulatovića lišili slobode, ili je davao izjave u vezi ovog sa slobode. Ova se stvar okončala na Golom otoku septembra 1956. godine, ispred mojeg puštanja na slobodu, kada me je islednik Zlatić pozvao u upravu i upitao "Da li ti Perućica namjeravaš da rasčistiš istragu?" pokazujući mi onu istu izjavu iz Kumanova iz 1952. godine. Odgovorio sam isto što i u Kumanovu. Za ovo vrijeme major D. Bulatović unapređen je u čin potpukovnika i penzionisan. Dobro mi je poznata porodica Bulatović. To je bio bastion, kućatvrđava, naprosto citadela. Otac sa tri sina na Kosovu davali su veliki otpor razjarenim balističkim bandama i pljačkašima i ohrabivali okolinu da se organizuje, i organizovano, u partizanskim jedinicama, nastave borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Najstariji brat Uroš proglašen je za narodnog heroja i bio je teški ratni invalid, Drago - potpukovnik, a najmlađi Vojo - pukovnik i načelnik divizije, odnosno komadant. Ta herojska porodica koja je uz to bila i organizator ustanka, kao i herojska porodica Žikice Jovanovića, Ratka Pavlovića, Sava Stanojevića kao i hiljade drugih heroja, proglašanih ili ne proglašanih, ali uistinu čestitih, nijesu mogli promaknuti zapažanju glavnom Titovom kadroviku u personalnoj upravi Jugoslovenske armije, Franju Tuđmanu. Franjo Tuđman, zajedno sa Brozom, čeprkali su po personalnim dosijeima i odabirali jezgro i elitu Armije za odstrel, kako bi je obezglavili i pripremili svoj krvavi pir komadanja Jugoslavije. Ta ološ je obično te ljude nazivala malodušnicima, strašljivcima, karijeristima i slično.

Dok se u istražnom zatvoru u Kumanovu danonoćno odvijala moja drama sa prevejanim policajcem Trajkom Trajkovskim, u isto vrijeme u Skoplju, Vojni sud osuđuje kapetana prve klase Velišu Markovića na smrt streljanjem, da bi odmah posle izrečene kazne i stavljanja u okove, upali u ćeliju kod Markovića, nudili mu pomilovanje, smanjenje smrtne kazne na osamnaest godina zatvora, pod uslovom da da izjavu protiv Danila Perućice. Inače, Trajko Trajkovski je kasnije poznat kao Savezni javni pravobranilac društvenog samoupravljanja, zatim akreditovani ambasador Jugoslavije u Grčkoj. No, pošto nije dobio pristanak od Grčke vlade vraćen je u Ministarstvo spoljnih poslova.

U ćeliji sam nastavio sa razmišljanjem, ubijala me je samoća i izolovanost. Oko mene čujem žagor, razumije se, onih koji su pregrmili istragu i smirili dušu. Oni naručuju novine, cigarete i neku kupovinu. Ja razmišljam o sutrašnjem danu, koliko će biti naporan i sa kakvom izjavom će se sutra islednik pojaviti. Sa moje desne strane, od kraja, zatvorenici prvi idu na umivanje i nose kiblu. Kada oni obave posao, na redu je sledeća ćelija. Jedan iz ćelije do moje, u prolazu je odškrinuo špijunku i ubacio jedan mali smotuljak. Ja razvih smotuljak i u njemu nađoh grafitnu olovku dugačku 3-4 cm. Razvih papir i na njemu ispisana Morzeova azbuka, sa porukom za primanje signala - znak za slanje poruke je tri puta kucnuti u zid. Tako sam i uradio. Interesovali su se ko sam i po čemu odgovaram. Dao sam neka šira objašnjenja, koliko se to moglo napisati na aluminijskoj porciji. Unutar ćelije nalazi se Bugarin, poručnik radiotelegrafista iz 52. divizije, tako su mi objasnili. Sledeće poruke koje su mi upućivali odnosile su se na neke izveštaje i vijesti koje su novine donosile. Slijedi znak da primim poruku, pripremio sam aluminijsku porciju i olovku od 3 cm. Hvatao sam signale i unosio ih na porciju, okolo porcije ispisao sam ih u krugove, do samog kraja. Signale nije bilo teško hvatati. Kucanje u zid vrhom kašike je tačka. Razvučena kašika po zidu je linija. Kada sam dešifrovao celokupni sadržaj pročitao sam da je ubijen narodni heroj Pane Đukić Limar, negde u Toplici, Jablanici; ubili su ga emigranti iz Bugarske sa kojima je imao vezu; rekoše da im je žao što će mene izvesti na streljanje. Odgovorio sam im da idu u majčinu, i sa njima prekinuo vezu. Razmišljao sam da li je ovo ujdurma istražnih organa, koji su za čitavo vrijeme insistirali na mojoj vezi sa bugarskom emigracijom, ili je to plod mašte i podvale ovih koji mi šalju poruke. (Kasnije sam vidio tog Bugarina u Bileći gde ga gone, zaklanjao je lice od mene; ili je bio provokator pa ga je sramota ili je bio iskren pa se plašio da bih ga mogao prepoznati i prijaviti.) Okenuo sam se prema sutrašnjem danu, šta me čeka, i šta će islednik izvući iz mnoštva papira koji se nalaze kod njega u dosijeu. Analizirao sam sebe i svoje postupke u 1951. godini.

Čarobna torba

Prvo čega sam se sjetio je dolazak poručnika KOS-a Nikole Došena u bataljon negde avgusta mjeseca 1951. na jugoslovenso-bugarsku granicu, na teren Ratovo-Rusinov-Berovo. Ovdje su vojnici bataljona izvodili odbrambene fortifikacione radove. To su bili naporni fizički poslovi, ali sa hranom se ne može reći da su bili nezadovoljni. Hrana je bila pojačana. Poručnik Došen je izložio vojnicima direktivu i podijelio im papir, kako bi pisali svojim kućama da saznaju kada su i koga od žena silovali crvenoarmejski. S obzirom da je Crvena armija u svom pobjedonosnom pohodu dijelom prolazila preko teritorije sa koje se nalaze regrutovani vojnici to je odgovaralo namjeni takvog zahtjeva. Ovu stvar je posebno podsticao Milovan Đilas kao zaduženi član ispred centralnog komiteta za ideološki rad i propagandu. Obračali su mi se pojedini vojnici, naročito oni sa kojima sam se zbližio zbog njihovih priprema za fudbalske utakmice, i pitali me kako da pišu i šta da zahtjevaju. Rekao sam im "Vi ste svi mladi. Vaše majke 1944. godine, kada je prolazila Crvena armija tim prostorima, bile su ili djevojke ili mlade majke sposobne da učestvuju u događajima i radnjama za koje se od vas traže da ih iskažete. Sada se od vas traži, ako smatrate da to nije uvredljivo, da vam o tome pišu". Niko nije napisao u vezi sa tim nikakvu izjavu.

Ljeto je odmicalo uveliko. Nastale su vrućine. U komandu korpusa dolazi moj šef KOS-a brigade iz Strumice, kapetan prve klase Ivan Ivo Šogorov. U kancelariji smo bili sami, ne znam da li su nas ostavili da budemo nasamo, ili se tako dogodilo da se nije niko našao u tom momentu u kancelariji islednika. Šogorov je jako fin čovjek, jedna ravničina, prostodušan, bez ikakvog isticanja; na sastancima brigadnog komiteta prosto je bio nevidljiv. Vidi se da ova dužnost KOS-a nije za njega. Šogorov mi ovom prilikom reče da me je partijska organizacija isključila iz Partije, te da je partijskom sastanku prisustvovao komesar korpusa - drug Miloica Pantelić, sa materijalom i dokazima koji su kroz istragu utvrđeni. Reče Šogorov da su mi oduzeli partijsku knjižicu, a ostale stvari da je donio u komandu korpusa. Reče mi ovom prilikom, u tonu kao i da sam smatra to pitanje neporebno i suvišno, ali veli za svaki slučaj, da ga ne zateknu da on o tome ne zna ništa. Pita me da li sam nešto imao sa ovim ili onim, i nabraja skoro sve oficire brigade. Rekao sam mu "Pa znaš i sam družo Ivo da su to sve poštene i časni ljudi, zar nijesmo godine proveli sa njima a da ne znamo njihov stav i ponašanje". Izgleda da je presudno bilo za moje isključenje prisustvo komesara Devetnaestog korpusa pukovnika, kasnije generala, Milojice Pantelića. Njegove lažne tvrdnje, da su moje namjere bile prevesti bataljon preko granice, presudno su uticale na odluku partijskog članstva, iako sam siguran da toj tvrdnji niko nije povjerovao. No bitno je bilo, kako je to umio češće puta da spomene sam Pantelić, da direktiva dolazi sa vrha piramide. Inače je poznato da je Pantelić velika dodvorica komadantu Josifu Antoloviću, inficiranom nacionalisti. Inače, Pantelić je bio ranjiv još od Vojne akademije u Rusiji, gdje se stavio na stranu rezolucije IB-a, pa mu je bilo neophodno iskupljivanje. Druga laž ovog Barona Minhauzena bila je ta, što je na osnovu rasprostranjenog mišljenja da nijesam bio kukavica u ratu, suprostavio svoju tezu da sam u partizane pobjegao kako me ne bi ustaše zaklale. Iz ovoga se vidi da on ne poznaje ni etničke, ni geografske pojmove. Ja pripadam srezu Nikšićkom - srcu Crne Gore, moj bliži zavičaj je Vučji do, gde se odigrala istorijska bitka 1876. godine. Hrvati su 1941. godine zaposjeli bivšu austrougarsku granicu, i u 1941 i 1942. godini nijedan hrvatski vojnik nije prelazio u Crnu Goru, pa govora nema o mom bjekstvu ispred njih. Naprotiv, ja sam se još od juna mjeseca 1941. godine našao na teritoriji NDH jureći za ustašama. Suvišno mi je pominjati borbe oko Gacka, Bileće, Trebinja... Ove borbe su se odigravale mnogo ranije nego što je Partija administrativno utvrdila dan ustanka u Bosni i Hercegovini. Pantelić bi terbao da zna, da sam u proljeće 1942. godine učestvovao u likvidaciji ustaškog uporišta Borač koji obuhvata Fočanski, Gatački i Konjički srez. Treći porok koji mi stavlja na dušu je - ženskaroš. Šta da na ovo kažem. Ovo sve govori da je laž uzeta kao sredstvo za likvidaciju revolucionarnog jezgra 1948. godine.

Naredni izlazak pred islednika donosi i nova iznenađenja. Islednik iz torbe vadi sledeću izjavu. "Ovdje, vjerujem, da neće biti problema" reče, i nastavi "Ti se dobro poznaješ sa V. Mijatovićem i mislim da ste lični prijatelji". Odgovor - "Dobro se poznajemo i mislim da smo dobri lični prijatelji, u mjeri sa kojim sam prijatelj sa drugim ratnim drugovima, a on lično uživa kod mene simpatije zbog svoje hrabrosti i otvorenosti". "On je zaista bio hrabar ratnik" reče islednik. Odgovor - "To je neosporno, o njegovoj hrabrosti piše i Vladimir Dedijer u svojem dnevniku". "On je i kavaljer" reče islednik. "To je neosporno" odgovorih. Islednik spomenu da je volio i žene. Odgovor - "Za to je dušu dao, ali kako se oženio ima sređen, porodičan život". Islednik - "Veseljak je u društvu, volio je i da potegne". Odgovor - "Da je veseljak nema sumnje, a da je

volio da potegne to meni nije poznato, naprotiv, moje je uvjerenje sasvim drugačije". "Čuli smo revnosan je na dužnosti i uopšte u službi" reče. Odgovorih "Taman posla da to ne bude, on je bio nastavnik taktičke obuke u pešadijsko oficirskoj školi u Sarajevu i zna sam šta je zahtevao od svojih slušalaca". Reče islednik "Ipak, između sebe imali ste nekih manjih čarki, valjda nijeste hteli jedan drugom da date primat, a to donekle govori i razgovor koji smo vodili sa njim poslije tvog hapšenja". "Taj razgovor koji je vođen sa njime poslije mog hapšenja, gdje je on rekao nešto protiv mene u negativnom kontekstu, istinu da vam kažem - u to ne vjerujem. Ali ako je tako, čovjek je vidio šta vi hoćete meni da uradite, pa je pametno bilo da se distancira. Inače, da vam kažem, naši su odnosi bili prisni i drugarski. Jesmo se češće prepucavali sa dvije parole. Jednu sam ja preuzeo od njega, a jednu je on preuzeo od mene. On bi obično svojeg druga nazvo imenom, bez obzira kakav čin ima, i rekao bi 'O, Danilo Lukin i bog se imenom zove'. Znači, ime je bitno. Ne treba isticati družu kapetane, majore i slično. Nazovi ga imenom, to je ljepše i prisnije. Ja bih mu obično rekao 'O V. Lazarev i bog se imenom zove'. On bi takođe uzvratio nekom mojom uzrečicom koja mu se sviđala. Ustvari, 1947. godine bilo je naređenje da svi oficiri i službenici u štabovima brigade kao i u višim komandama a i u bataljonima, oni koji nijesu vezani direktno za trupu, moraju prije početka radnog vremena izjutra odraditi, u vremenu od pola sata, fiskulturnu vježbu zvanu zarjatka. Kolona štablija se uputila iz hotela Palas, ulicom prema igralištu kod Sitnice, bezvoljni, oklepušili se, ne liče ni na vojnike, ni na oficire. Uzviknuo sam u tom momentu 'Bože jedan, kolika je ovo kolona birokrata koja se kreće ulicom'. Svi su se smejali do iznemoglosti, a Mijatović to ponavlja i do današnjeg dana". Islednik reče "Ti si izgleda 1947. godine kritikovao ovo društvo da se birokratizovalo". Odgovorio sam da je tako to i bilo. Islednik pogleda u izjavu i reče "Daj da pređemo na stvari za koje ti ne pokazuješ ni volju, ni iskrenost da ih priznaš onakve kakve jesu. V. Mijatović je ispoljio nezadovoljstvo, neraspoloženje, razočaranost o tome da je zapostavljen u pogledu čina, položaja, odlikovanja i slično. Zar ne vidiš u tome da ne stoji čvrsto na liniji Partije i zar se to ne graniči sa neprijateljstvom". "Ništa od toga ja nijesam primjetio" odgovorih "ali ono što mogu pouzdano tvrditi je da se nalazi čvrsto na liniji Partije". "Čime to dokazuješ" upita islednik. Rekoh "Godine 1949. nalazio sam se u pešadijsko oficirskoj školi u Sarajevu, na tečaju komandanta bataljona. V. Mijatović je tada bio nastavnik taktičke obuke na jednom od tečaja. Kako se porodično smjestio u privatni stan, našao je za shodno da jedne nedelje, kao dobrog druga iz rata i iste jedinice, povede mene na ručak, da i ja osjetm porodičnu atmosferu. Prvo što je uradio, bilo je da odmah u startu predoči svoj stav. Ovom prilikom je rekao da ni na momenat nije posumnjao u ispravnost našeg rukovodstva u osudi rezolucije IB-a. Reče i da se našao i sa Punišom Perovićem, čovjekom u koga je imao puno povjerenje, i da je tom prilikom učvrstio svoje ubjeđenje o ispravnosti partije. Ovom prilikom mi V. Mijatović ispriča priču kako je jedna stara komšinica došla da joj napiše molbu u vezi sa nekim njenim potraživanjima. Iako je bio tek došao sa posla i umoran, on presavi tabak i upita je kome da naslovi molbu i kakvog karaktera je njeno potraživanje. Ona mu odgovori 'Napiši pravo onom vašem najvišem'. 'Na koga misliš?' upita je on. Ona odgovori 'Pa onom koga zovete Bronzi'. On je jednostavno, što bi se reklo, pobesneo. Smota papir, baci joj ga u oči i istjera je iz stana. Islednik na ovo sve reče "Vjerujem ti, nijesi ti sve ovo u jednom dašku izmislio, nijesi ni očekivao da će biti riječi o čovjeku o kojem govorimo. Opet ćemo se vraćati na Mijatovića" zaključio islednik razgovor na tu temu, a onda nastavi "Sledeće pitanje je kako funkcioniše brigadni komitet i u kolikoj ste mjeri razvili demokratske odnose među partijskim članstvom". "Ja mislim da su sva pitanja, koja se tiču bilo problema, bilo potrebe brigade, stavljana na dnevni red, i slobodno uz

punu saglasnost, ili saglasnost većine članova, usvajana" odgovorih. Pitanje - "Mislim, kako se postavljao sekretar komiteta u takvim prilikama". Odgovor - "Postavljao se pravilno, nenametljivo, tolerantno, sa puno strpljenja i volje da svako uzme učešće u iznošenju svoga stava". Pitanje - "Mislim na političke poglede, ocjene političke situacije i stavova koje po tome zauzima". Odgovor - "Da li je moguće da idete tako daleko da tako časnog čovjeka, uz to i sekretara brigadnog komiteta sumnjicate, a onda šta je ostalo za one druge koji se tamo nalaze". "Nemoj se uzbuđivati" reče islednik "mi imamo pravo da svakog sumnjicimo pa i sekretara. Ja znam da je svaki čovjek ispravan dok se suprotno ne dokaže. Kod nas je obrnuto. Ovo ti kažem baš zato što si ti imao dobre odnose sa sekretarom L. Čavorom i što je on tebe, kao što se vidi, pretjerano cijenio i obožavao. Evo na primjer, zašto je on u tvojim karakteristikama, evo da uzmemo da su one takve kakve su date, zašto navodi da ti posjeduješ i naivnost". Odgovor - "Ja ne znam zašto je on to napisao, kao što i ne znam ni šta je sve drugo napisano, ali znam da čovjek u životu, bez obzira na njegovo obrazovanje može u raznim prilikama više puta biti naivan. No, ako je to napisano, i ako to stoji u karakteristikama, mogu da kažem da sam tim daleko zadovoljniji nego da je napisano da sam prepreden i lukav". "Nas ta naivnost mnogo zanima i o njoj ćemo još diskutovati, ona za nas predstavlja nešto više od obične riječi" dodade islednik "dosta će biti problema oko ovoga i za tebe i za L. Čavora". (Problem će biti riješen nešto kasnije. Povjerovali su Luki Čavoru u tačnu ocjenu njegove karakteristike o meni, upotrebili je u Bileći, i tako me naivno nasankali). Islednik me je još zadržao, onako informativno se raspitujući o nekim pojedincima u brigadi, ne udubljujući se šta ću ja reći. Interesantno je što je u ovim pitanjima zaobišao ime kapetana prve klase - Franca Pičulina, načelnika artiljerije brigade. Da pojasnim, Franc Pičulin je bio aktivni oficir italijanske armije, po poreklu Slovenac iz Istre. Godine 1950. u Kavadaru, Makedonija, izvršio je težak zločin. Aktivirao je bombu i bacio je u sopstveni stan u kojem je spavala njegova supruga sa ćerkom. Iskočio je napolje u pidžami, vrištao, zapomagao, uzvikujući da su ga teroristi napali i izvršili atentat na njega, kojom prilikom je, na sreću, ostao živ. Žena je iskomadana, a on je držao u ruci dijete koje je navodno spasio. O ovome niko ništa. Uzalud protesti i Partije, i vlasti, i naroda Kavadara, da se skine ljaga sa njihovog grada i stanovništva, i da se objelodani istina. Sve je ostalo nijemo. Naši oficiri nijesu mogli posle ovog očima da ga vide, ali KOS-u to nije smetalo. Po njima to zločin nije, zločin bi bio kada bi nekome, dok se uzvikivalo Živio Tito, bila usta zatvorena, ili da nije pljeskao dok se aplaudira. Francu Pičulinu nije zamjereno ni to što je, dok mu se artiljerisk divizion nalazio na vježbi na terenu, u tiganju i kazanu pržio zmijske i žabe. Na pobunu oficira tu se ostalo nijemo, a neki su dospjeli i na Goli otok. Inače, verzije zbog čega je izvršio taj zločin idu od pretpostavke da je žena poznavala dobro njegovu prošlost kao italijanskog oficira.

U toku 1951. godine na mene je vršen, kako bih rekao, neki pritisak u smislu podsticanja, ohrabrenja da se izjasnim da li sam imao nekih međusobnih razgovora na liniji IB-a, sa trojicom oficira Perućica koji su uhapšeni juna 1950. godine. Težište pritiska se u prvom redu odnosilo na moguće kontakte sa Novakom Perućicom. Novak je, kao što je poznato, tekao karijeru još u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, zatim u partizanima bio načelnik Pete brigade, načelnik Primorske grupe, pomoćnik načelnika Pete brigade itd. Međutim, tih kontakata nije postojalo, pored ostalog zbog udaljenosti službovanja. Prva provjera u vezi sa takvom mogućnošću pošla je od komesara treće vojne oblasti, koji je inače poznao i mene i Novaka, generala i narodnog heroja Voja Kovačevića. Negde sredinom ljeta 1951. godine on dolazi u Strumicu, i preko mojih

pretpostavljenih dolazi do sastanka sa njim. Vojo nije bio nametljiv, niti je izričito zahtevao od mene da ja u vezi toga nešto kažem. Počeo je od toga da je Novaka dobro poznao, i da Novak nije loš čovjek. Međutim, njega je zaveo, kako to Vojo kaže, učitelj – tu se misli na Novakovog brata Kosta. Ja sam sa svoje strane rekao da me je to iznenadilo, i da se nijesam za sve ovo vrijeme sastajao sa njima. Vojo se pozdravio bez nekih zahteva i primedbi. Drugi koji je imao za cilj da izvrši neku vrstu pritiska na mene je pukovnik, kasnije general, narodni heroj Mirko Novović. On je zakazao sastanak partijskog komiteta brigade. Mirko je bio krupan čovjek, hrabar borac što mu se ne spori. Da bi komotno sjeo jedna stolica mu je bila uska, čakšire su pucale po šavovima. A kako i ne bi, već su bili izdvojili one koji će ubuduće određivati sudbinu Armije. U njih se ne sumnja, oni su ti koji će se širiti, proređujući Armiju i stvarajući prostor za sebe. Velika nagomilanost ratnih oficira u Armiji zahtevala je demobilizaciju velikog broja. Onoga koga je zapalo da se o tome brine, taj ima razlog za dobar apetit i da mu on prija. Eto, takav je baš bio drug Mirko Novović. Svi članovi partijskog komiteta, svaki iz svoje nadležnost i zaduženja, referisali su i otvorena je diskusija. Pukovnik Novović će, najedanput, u svojoj diskusiji, pomenuti moje ime, govoreći da bih trebao da budem samokritičniji, više analizirati sebe, te ne bih trebao biti tvrdoglav. Ovo je sve učesnike iznenadilo, a ja lično morao sam reagovati. Rekao sam "Čime to dokazujete družte pukovniče, kada nijedan član Komiteta, u svojoj diskusiji, nije izneo da ja posedujem takve poroke. I drugi članovi, posebno štaba brigade, iznijeli su da su zadovoljni sa mojim radom. Rekoše da sam jedan od najspremnijih oficira, budući da sam uspješno završio pešadijsko oficirsku školu i da danas malo ima takvih u brigadi". Pukovnik se uzvrpoljio, i promuca da su ljudi skloni da se uobrazu i precjene sebe. Stiže i treći mudrac da održi slovo iz etike. Komesar Devetnaestog korpusa, pukovnik Miloica Pantelić, stiže u Strumicu u kasne popodneve časove. Kako mu se žurilo, kao poslovni čovek, kod komesara brigada izrazio je želju da obiđe jedan od bataljona. Pošto mu je komesar brigade rekao koji su sve komesari bataljona, Pantelić je rekao da ide u bataljon Perućice. Ovom prilikom, Pantelić je prošetao kroz prostorije, pogledao svaki krevet kako je namješten, svaku parolu šta na njoj piše i uopšte higijenu prostorija. Upitao me je gde se ljudstvo nalazi. Rekao sam da se po planu i programu urađenom za cijelu brigadu sada nalaze na časovima kulturno obrazovnog rada. Kada je tamo stigao, video je da jedna grupa proučava dokumenta o izdaji Draže Mihajlovića, druga o ustaškim zločinima, jedna neku knjigu o njemačkoj špijunaži i sl. Okrenuo se prema meni i pitao me je zašto sam dao baš ovaj materijal. Rekao sam da je sada najveći problem buđenje, oživljavanje i otvoreno propagiranje među vojnicima baš onog protiv čega smo se borili, i rekoh da je to rezultat korišćenja sukoba između nas i SSSR-a. Pukovnik se jako namrštitio i okrenuo se prema komesaru brigade potpukovniku L. Čvoru pitajući ga da li je ovo tačno. Dobio je potvrđan odgovor. Promrmljao je riječima "Ne znam da li ste izabrali pravu temu". Napustio je kasarnu ne pozdravivši se. Sljedeći visoki rukovodilac iz štaba korpusa koji nam dolazi u posjetu bio je narodni heroj, general Živojin Nikolić, zvani Brko Crnotravec, inače, u svojstvu načelnika korpusa. On se ne bavi tračevima, niti sitnim spletkarenjem, već kako dolikuje jednom rukovodiocu odgovornom da u zoni odgovornosti korpusa obezbijedi stabilnost granice. Prethodno on šalje štabu brigade borbeni zadatak, primjenjen za komandno štabne igre. Po tom zadatku pešadijska divizija bugarske armije, ojačana sa nešto tenkova, pripadajućim djelovima ostalih rodova i tehničkih sredstava, iz reona Petriča nastupa prema jugoslovenskoj granici. Cilj neprijatelja je ovladati graničnim pojasom na pravcu dejstva divizije i usmjeriti dejstvo divizije komunikacijom prema gradu Strumici, itd. Naša brigada, kako naređuje štab korpusa, ima zadatak organizovati

odbranu u reonu, razbiti glavninu neprijateljskih snaga prednjim krajem odbrane, nanijeti mu gubitke i dovesti napad do neuspjeha, a onda u odlučnom protivnapadu, uništavajući živu silu i tehniku nastaviti gonjenje i čišćenje terena do potpunog protjerivanja van granice SFRJ. Lično će načelnik korpusa rukovoditi dinamikom boja. Kada je dobio ovaj zadatak, komandant brigade, drug potpukovnik Đuro Milinović (ne mogu a da po stoti put ne izrazim simpatije prema ovom divnom čovjeku) reče "Daj Perućica, da vidimo šta je ovo, ti si svež iz škole, znaš i o puku i o bataljonu, ali mi se čini ovo će biti vražje teško, a još gore - dolazi i načelnik korpusa. Pročitamo dva, pa i tri puta, zadatak i nastavismo sa diskusijom. Ja upitah "Kako mislite odbranu postaviti i šta prije svega treba raditi, odakle početi, družite komandante". Milinović kaže "Perućica, ja mislim da se svi potrpamo u kola štaba brigade, komandant i komesari bataljona, i svi zajedno prodiskutujemo kako organizovati odbranu. Znaš kako je uvijek, viši od nas više i znaju, a ovo su sve ratnici koji su u ratu rukovodili jedinicom. Upita me šta ja mislim o tome. Ja se složih sa njim. Rečeno-dogovoreno. Stigli smo na teren, na lice mjesta, gde je bilo predviđeno organizovati odbranu. Svi ponešto predložismo, komandant Đuro ide dužinom fronta, za njim idemo mi. On ima jednu šipku i predlaže gde šta da se postavi, kako da se rasporedi i uglavnom najčešći je izraz - "potpuno uništiti, tu ga dočekati i tu ga razbiti, da zna kuda je pošao". Komandant se malo izmače i primače se meni i reče "Daj Perućica, reci o ovome, završio si školu, je li ovako dobro". Rekoh komandantu "Lično, što se mene tiče, meni se sviđa to, posebno vaša želja da se uništi neprijatelj, a i poznavalac ste reljefa zemljišta pa se i prirodno vidi da taj raspored ima svoj smisao. Međutim, siguran sam da štab korpusa, a posebno načelnik, neće biti zadovoljan. Oni će tražiti nešto više i nešto drugačije. Ovo će smatrati laički obavljen posao, a danas je doktrina ratovanja postavljena na iskustvu i nauci pa je mnogi smatraju egzaktnom naukom. Družite komandante, vi ste najveći i najvažniji posao danas obavili, pravilno je, mislim, izabran položaj za odbranu. To je uvijek bila najveća vrlina ratnika. Uvijek su se vodile odlučujuće borbe na istim geografskim tačkama. Sve ovo drugo možemo obaviti u miru u kancelariji. Treba samo reći operativnoj službi da ovaj dio terena sa topografskih karti prenesu na karte većih razmjera, umnože ih i podijele što većem broju rukovodioca". Još potvrdih i to da je teren pravilno izabran. Umorni i iscrpljeni vratili smo se u kasarnu, ali i zadovoljni. Poslije izvjesnog vremena, sutridan, pozva me komandant brigade da dođem kod njega. Pročitali smo zajednički još jedan put zadatak korpusa. Rekao sam komandantu "Evo šta bi trebalo dalje da se uradi, i to sve da stavimo na papir kako bi pretpostavljeni mogli da vide kako smo došli do onoga što smo odlučili - procjena situacije, izvlačenje zaključka, donošenje odluke i izdavanje zapovijesti. Sve ovo možemo pismeno da uradimo, izuzev izdavanje zapovijesti, to ćemo ostaviti za kraj, kada dobijemo karte većih razmjera. Ovo je sve dobro pripremljeno". poslije završene vježbe okupili smo se oko načelnika korpusa, narodnog heroja, Brka Crnotravca. Načelnik se povoljno izrazio i konstatovao da je vježba u potpunosti uspjela, da su komande svoj posao uspješno obavile. "Ovom prilikom posebno bih istakao za uspjeh komandovanja i rukovođenja dinamikom boja kapetana Perućicu" na kraju reče načelnik korpusa. U tome su se svi složili. Ali začudo, načelnik izrazi želju, što nije u prirodi komandanata, da bi želijo prisustvovati i sastanku komiteta brigade koji će uslijediti poslije ove vježbe. Tako je i bilo. Na sastanku komiteta, budući da je to uže tijelo, govoreno je i o nekim manjim propustima u toku vježbe, kao i o nedovoljnom radu na ličnom stručnom uzdizanju pojedinaca. "Ja i ovog puta, i ovde, ističem da je kapetan Perućica najviše pokazao i bio dobro pripremljen" reče načelnik. To reče, pa mi se učini da se mnogo izleteo u pohvali, što bi naš narod rekao ugrize se za jezik. Zatim se malo zaljulja na stolici, i poče neku

sličnu pridiku koju sam čuo prije toga na istom ovom komitetu od Mirka Novovića. Razumije se, sa više takta i razumjevanja. U čemu je stvar. U junu mjesecu 1950. godine, lišen je slobode pukovnik Novak Perućica, bivši načelnik Šeste armije u Skoplju, Kosto Perućica komesar puka i Radomir Perućica, moj brat odgovoran za bezbjednost Rankovića i njegovog stana, a sa njima i 13 viših oficira. Poseban pritisak i tortura vršena je nad Novakom u vezi mene, posebno 1951. godine na Sv. Grguru. Ništa nijesu dobili što bi mene teretilo. U to nijesu vjerovali. To je razlog i mojih nevolja 1951. godine. Po uspješno završenoj vježbi komandant brigade, potpukovnik Đuro Milinović, čestitao je svima, a meni se posebno zahvalio. Zahvalio sam komandantu i rekao da je njegova zasluga najveća.

Ističe već i šesti mjesec istrage, to je ono vrijeme kad već ne mogu po zakonu donositi više rješenja o produžetku, budući da su ga dva puta donijeli na po tri mjeseca. Međutim, oni se ne osvrću na to. Oni i bez ikakvog rješenja drže osumnjičenog mjesecima pa i godinama. Ipak, ovo odugovlačenje smatraju svojim kiksom. Dežurni je otvorio grubo samicu i još grublje i nervoznije mi naredio da izlazim. Rukom pokaza kuda. Znači, uza stepenice, kod islednika. Kada sam izašao na hodnik, reče "Desno u broj 12". Znači, u istu kancelariju od koje je počela moja stranputica januara mjeseca 1952. godine. Nađoh se pred potpukovnikom koji se prezivao Knežević. Nijesam se nikad interesovao da saznam njegovo ime. Jedino znam da je Slavonac i prijatelj Jevta Šašića. Čim se obreh pred njim, kao iz rafala sruči kanonadu pogrđnih i ružnih riječi i psovki. Hitro iza stola, u nekoliko koraka priskoči i fizički nasrnu na mene. Mogu da kažem, od svih islednika sa kojima sam imao posla, a bilo ih je prilično, potpukovnik Knežević, major Sveto Peruničić i zamenik saveznog ministra unutrašnjih poslova, Drago Ćipović, su me fizički maltretirali. Potpukovnik Knežević i upravnik Nikola Bugarčić imali su ispred sebe pištolje. Inače, ostali islednici, kao što je Trajko Trajkovski, Ljubo Peruničić, Radulović - ne da nijesu pištolje pokazivali, već nijednim svojim postupkom nijesu pokazivali namjeru koja bi ličila na fizičku prijetnju. Bilo je prijetnje smrtnom kaznom i likvidacijom ali nasilje nijesu ispoljavali. Potpukovnik Knežević, vraćajući se za svoj sto, ponovo je osuo sa psovkama i uvredama, da sam neprijatelj, podlac, pokvaren, prevarant, te da sam u momentu kada sam bio na ivici sloma, kada je trebalo sve da kažem, obmanuo, iskoristio predah i cijelu stvar upropastio. "I umjesto da pišeš o svojem neprijateljskom djelovanju i djelovanju drugih tvojih istomišljenika, ti si iskoristio predah da prepisuješ Staljinove knjige. Grdno će te to koštati" reče potpukovnik Knežević, načelnik dvanaestog odeljenja Devetnaestog korpusa u Kumanovu. Ja sam odgovorio ne oslovljavajući ga. Princip je kod mene bio takav, ko na mene fizički nasrne - ja ga više ne oslovljavam ni činom ni zvanjem. Rekao sam "Ne da sam bio na ivici sloma, nego ste me za ovih šest mjeseci potpuno slomili i uništili. Za ovih pola godine mene nije sunce ogrijalo, niti sam ga vidio očima". "Lažeš" reče "gledao si ga svaki dan". "Nije tačno, jesam ga kroz prozor gledao gdje grije, ali ono mene niti je grijalo niti sam ga mogao vidjeti. Ali, ako ste očekivali da me slomijete da bih pisao lažne prijave i optuživao nevine ljude, na čemu vi cijelo vrijeme insistirate, e, u to ste se grdno prevarili. Ničim me ne možete toliko slomiti da bi me učinili čovjekom nečiste savjesti. To ne očekujte". "Ama, ti uopšte i nijesi informbirovac" reče Knežević. "Možda je to i tačno i dobro ste to rekli" odgovorih. "Ti si kukavica, da si hrabar, rekao bi radio sam to i to, okupio sam oko sebe toliko i toliko, djelovao sam sa ovim i ovim i bio sam njihov vođa itd. Ne, ti hoćeš da ih prikriješ. E jadniče, znaš li da ti se smiju što ti ovdje čamiš. Misliš da će ti neko od njih priznati, znaš li da će oni i bježati od tebe, sklanjati se" kaže on. Ja sam rekao da ja od nikoga ne tražim priznanja, i

da o tome uopšte nijesam mislio. "Možda niko od njih neće znati da su dovođeni u vezu samnom, najvažnije je da mi je savjest čista" rekoh mu. "Ne, ti hoćeš da likuješ kao pobjednik, da se od tebe ništa nije moglo izvući. Znaj da nisi sve prepreke preskočio. Naći ćeš se ti sa onima kojima nećeš moći prkositi i ispoljavati junaštvo. Još i ne znaš šta te čeka". Pitao me je Knežević, da li znam gdje je V. Mijatović. "Odakle bih ja znao" rekoh. Reče mi da je on nastavio školovanje u Bitolju, a i za ostale reče da su svi unapređeni. Eto, oni tako a ti skapaj, a mogao si da učiniš da bude obratno".

Javni tužilac

Ovo je momenat kada sam se zauvijek rastao sa Kneževićem i Trajkovskim. Nikada ih poslije nijesam vidio. Sjutradan me je preuzeo javni tužilac korpusa. Htio bih da se osvrnem na nadu koju je gajio Knežević, kao i Trajkovski, kada je rekao da sam - u momentu kada sam bio na ivici sloma, kada je trebalo sve da kažem - obmanuo i iskoristio predah, i cijelu stvar upropastio. O čemu se radi. Šest mjeseci, svakodnevnne, mukotrpane istrage, iscrpili su me do kraja. Kada bi me pozvao islednik, odveli bi me na sprat gde me je dočekaao, posle izlask iz hladnog podruma, zadah toplog Julskog vazduha. Dok je islednik sjedio i ćutao, možda očekujući da ja nešto kažem i zadovoljavajući se prelistavanjem dosijea, i čitajući pojedine papire, meni bi klonula glava na stolici i onako malo ugrijan zaspao. Možda je to trajalo minut - dva, ali eto, situacija mi je bila očajna, ako se još ima u vidu da ni u samici mi nijesu dali spavati. Odlučio sam, i rekao dežurnom da me prijavi kod islednika. To je on učinio i vraća se sav radostan, i izvede me. Radi iskazanog povjerenja, ili mu je islednik tako naredio, nije išao za mnom, niti me je pratio. Kada sam se pojavio pred islednikom, islednik se kao iznenadio, pa i primjetno uzbudio. Reče "Ajde Danilo sjedni". Rekoh "Ne bih sjedio, nego sam došao da mi date nešto papira, pa bih išao dolje da pišem". Islednik hitro skoči, uz nekoliko riječi uvažavanja i pohvala na moj račun, onako kao što to obično izrecituju svakom onom koji pođe putem bez povratka, ustvari u sunovrat i beznade. Otpakova komplet i izdvoji deset do dvadeset tabaka. Strašno me je taj idiotizam uvrijedio. Rekoh "Pa mnogo je to, šta će mi toliki papir". Odilazeći od islednika, on predloži neke pogodnosti da mi budu stavljene na uslugu. Nijesam prihvatio ništa od toga. Kada sam se vratio u samicu, opružio sam se na patosu, na jednom ćebetu i počeo da pišem. U toku dana nije se čuo ni hod stražara hodnikom, nijednom nije škljocnula špijunka da bi neko poverio šta ja radim. Prvo što je bilo, iskoristio sam da se naspavam. Sa vremena na vrijeme, nastavio bih da pišem. Šta sam pisao? Budući da sam znao napamet osnove lenjinizma od J.V.Staljina, pisao sam iz njih. Pisao sam i zato da bi vidjeli kako sam ja shvatio to što je Lenjin rekao. Kada Lenjin tvrdi da je partija avangarda radničke klase, njegov organizovan odred, njegov rukovodeći odred, najsvesniji odred, htio sam da kažem da nijesam pogriješio kada sam rekao da se kampanjski prima u Partiju, kada jednom direktivom naređuju da svi skojevci automatski postaju članovi Partije, a sva organizacija omladine postaje automatski skojevska organizacija. Da im ukažem da su i oni ovo učili, i po ovom postupali. Kada je Lenjin govorio o birokratizaciji partije, a iz diktature proleterijata spominjao moć stare navike, htio sam da kažem da nijesam pogriješio kada sam rekao da se rađa nova partizanska buržoazija, u licu vrhuške Partije, koja maltene besplatno opustoši diplomatske magacine i iz njih odnese sve što se odnijeti moglo. Kada je rečeno da se silom ne može uterivati u kolhoze, hteo sam da kažem da nije greška što se moji

seljaci žale na seljačke zemljičarske zadruge da su ih osiromašile. I niz drugih Lenjinovih tumačenja, kao što je - da se socijalizam ne može izvesti u jednoj maloj zemlji u kapitalističkom okruženju itd. Uza sve ovo, iskoristio sam to vrijeme da se dobro ispravim, bez šiljkanja i uznemiravanja. Ovo sam predao isledniku, on je, kao bože moj, nezainteresovan, to stavio u čeličnu kasu. Kada su sve to naknadno pročitali, onda su pobjesneli, i to je posledica onakvog prijema kod potpukovnika Kneževića. To je on smatrao da sam bio na ivici potpune predaje ali da sam se izvukao ovakvim predahom.

Sjutradan, primljen sam u sasvim drugu kancelariju. Tu me je sačekao javni tužilac korpusa, major po činu, po nacionalnosti Slovenac, rekao bih prije švaba, naturalizovani slovenac. Počeo je da diktira optužnicu daktilografkinji. Malo se osvrtao na spise koje je mukotrпно, čitavih šest mjeseci, sastavljao islednik - major Trajko Trajkovski. Ipak, da ne bi sve bilo izmišljeno, povremeno bi preturao zapisnike Trajkovskog i ponešto iz njih ubacivao. Inače, za priču je, kako ovaj virtuoz laže. Optužio me je, maltene, još dok sam bio u kolevci da sam postao informbirovac. Inače, moj zločinački i prevratnički rad i djelovanje postoje još od prvog dana izlaska rezolucije. Kao zakleti neprijatelj svog naroda, borbe, revolucije i socijalizma, bilo mi je stalo da vlast radnog naroda, državnog uređenja i socijalističkog državnog poretka do temelja uništim. Tu je još bilo hiljade gadosti, koje je ovaj lakej strane agenture natovarilo na moja leđa. Ujedno je u mom prisustvu nazvao Skoplje i naredio da se Miga Bogičević, kada je već pušten iz zatvora, a što nije trebalo, sutra privede i da se obezbjedi njegov dolazak u vojno-istržni zatvor u Skoplju, narednog dana za 10 časova. Sjutradan krenusmo oko 9 časova za Skoplje. Vozimo se džipom, razumije se, ja sam sa lisicama na rukama. Težak vazduh, ne mogu da dišem. Ušao sam u podrum po snijegu 22. januara, sada izlazim iz podruma, možda baš 22. jula. Ogromni pritisak. Smučilo mi se. Sunce osjećam kao upaljenu cigaretu koja mi se gasi na čelu. Srećom, vožnja je brza i dobijam malo vazduha i promaje. Dolaskom u Skoplje, ubaciše me u jednu sobu istražnog zatvora. Nije dugo trajalo, privedoše me u jednu kancelariju. Kada sam se pomolio na vrata kancelarije, ugledah Migu Bogičevića. Miga bješe u civilnom odijelu teget boje. U licu izgledaše fino, svjež, nježnog tena, sa malo skoro neprimetnim rumenilom na jagodicama. Miga, kada me ugleda na vratima kancelarije imao je pomješana osjećanja, tako mi se činilo. Malo ustuknu na stolici. Naprosto se prepade od mog izgleda, zaprepasti se, pa mu se zatim počeo vraćati neki osjećaj uzbuđenja. Bili smo dobri drugovi, odavno se nijesmo vidjeli, pa prosto kao da mu je žao što se ne možemo bratski izljubiti, nego se našosmo u nesrećnim okolnostima, gdje postoji mogućnost i da se jedan drugom zamjerimo. Ja sam se pojavio sa očima duboko upalim u duplju lobanje, izrazito isturenim jagodicama i čeonim dijelom glave. Ten - potpuno zelen. Tužilac stoji za nekim manjim stolom i, kao što to obično biva, sa otvorenim dosijeom ispred sebe. Naredi mi da sjednem. Moram da kažem, da je tužilac čitavu ovu stvar organizovao sa namjerom, da bi se za vrijeme suočenja mogao ukazati neki zračak razloga kako bi ponovo mogao Bogičevića lišiti slobode i osuditi ga. Da li je Miga to prokužio - ne znam, ali meni je bilo sasvim jasno da se suočenje ne organizuje radi mene, već radi Mige. Tužilac pita Migu Bogičevića, poznaje li optuženog. Miga odgovara "Kako ne, družo majore, to je Danilo Perućica, heroj Pete proleterske brigade". Tužilac se na ove Migine riječi strašno naljutio. Dreknuo je riječima "Kakav heroj, nego ste kukavice i ti i on. Da nijeste kukavice, ne biste do ovog došli". Mislim da je tužilac shvatio, da je Miga prokužio u čemu je vic, i da je namjera njegova, tužiočeva, propala. Meni je jako neprijatno bilo. Pomislio sam, sa kakvim to pravom tužilac upućuje takve uvrede jednom

slobodnom građaninu, mada sam intimno pomislio da ga on cijeni isto koliko i mene. Tužilac reče Migi Bogićeviću "Okreni se prema optuženom i reci šta imaš da kažeš". Miga je ostao u istom stavu na stolici ne pomerajući se, već se malo izokrenuo, onako kao kada dvojica vode međusobni dijalog na nekom malom odstojanju. Miga nastavi riječima "Znaš Danilo, kada je ono Leko dolazio u Strumicu... Odmah sam upao i prekinuo ga, da dalje ne bi nastavio "Znam Miga, ali šta s tim hoćeš da kažeš. Ne trebaš me podsjećati, priznao sam ja to. Primio sam ja svoje breme, rekao sam ja, da sam sa Vladom i Radomirom prisustvovao Lekovom razgovoru u Vladovom stanu. To ustvari i nije bio nikakav sastanak, već slučajan susret na jednom mjestu. Na kakvu bi ti to trebalo moju neiskrenost da ukažeš, kada si se pojavio kao svedok, a o svemu tome nemaš pojma". Miga je naprosto klonuo. Vidio je, da je na lak i jeftin način prokockao svoju karijeru, svoju budućnost, svoj mukotrni četvorogodišnji rat, gubitak brata na Sutjesci, proganjanje ostale porodice koja je ostala na kući, u Bjelopavličima, a zna se koliko su bjelopavlički četnici bili obazrivi prema takvim porodicama. Miga potom nastavi "Danilo, Vlado mene tereti, i vršen je pritisak na mene, da i drugi to isto tvrde što i Vlado". Odgovorio sam "Stvar je tvoja i Vladova, šta ste vi imali međusobom, ali me niko neće pokolebati u istinitost moje izjave, i više me opteretiti od onoga što sam rekao i priznao za svoje". Tužilac je požurio i završio suočavanje. Nije insistirao na daljoj raspravi, jer bi dezavuisao optužnicu uperenu prema Vladu, i destabilizovao njegove iskaze i tvrdnje izrečene u optužnici - što znači da se optužnica ne zasniva na relevantnim činjenicama. Ako bi se i dalje insistiralo na tome, onda bi se moglo postaviti pitanje, zašto su čoveka demobilisali i lišili čina bez suda i presude. Tužilac je ipak upitao Migu za adresu, navodno da će se pojaviti na sudu, iako nije ni mislio da ga pozove, niti je želio da se pojavi. Izlaskom Mige na sud, makar i kao svedoka, stvorili bi se uslovi da mu to posluži da postavi pitanje rehabilitacije. Miga je rekao neodređeno i neizvesno gdje će stanovati, rekao je "Sada sam u Prištini, te namjeravam u Peć, gdje mi je tazbina, i na kraju najverovatnije da ću otići u Bjelopavliće". Tužilac je na to odgovorio "Dobro, naći ćemo te gdje god budeš". Rastasmo se tako što je Miga otišao kući i porodici.

Mene je tužilac predao upravi zatvora u Skoplju, gdje sam ostao sve do odlaska na izdržavanje kazne - decembra 1952. godine, kada sam deportovan u Bileću. U skopskom istražnom i vojno-sudskom zatvoru osjetio sam sasvim drugi svijet. Došao sam u zajedničku sobu, a to je za mene značilo ponovno rađanje. Svakog dana izvođen sam po pola sata u šetnju, u krugu zatvora u dvorištu. Tu sam osjetio i toplotu, i sunce, i svjež vazduh, tako da se život ponovo vraćao. Ogromne količine paprika koje su dolazile iz kaznenog zavoda jeli smo sa najboljim apetitom. Drugovi u zajedničkoj sobi bili su pažljivi i uvijek mi nešto davali od svoje kupovine, sve dok i ja nijesam stekao pravo da mogu nešto za sebe da kupim. Našao sam dobre drugove u ovoj sobi, u Dušku Đurišiću, Sulju Adroviću i Vidoju Ivanoviću. Međutim, uprava često sobe ispretura, kratko vremena u jednoj sobi ostanu isti kažnjenici. Stalno ih premješta, jedne odvodi u druge sobe, druge dovodi, i tako ta premetačina stalno traje. I sam sam prebacivan u nekoliko soba. Cilj je uprave da vidi, da li špijun u sljedećoj sobi misli za dotičnog kažnjenika, ono što je obavijestio onaj špijun koji se do tada nalazio u sobi gdje se dotični kažnjenik nalazio. Razumije se, kažnjenici i osuđenici su ljudi revolucije, i uopšte uzeto poštenu i časni. Međutim, ono u šta sam se čvrsto uvjerio, u svome karakteru, postojanosti, doslednosti i održavanju časnog crnogorskog imena, tu niko nije nadmašio Vidaka Perovića, inače lješljanina. Ovakav njegov doslijedan stav, skupo je koštao njegov život za čitavo vrijeme izdržavanja kazne.

Vrijeme provedeno od šest mjeseci u istržnom zatvoru u Kumanovu učinilo je svoje. Novembra mjeseca, jednog jutra, osvanuo sam potpuno ukočen. Bio sam kao obična krlja, ukočene su mi bile noge a djelimično i ruke. Ovome je prethodilo kažnjavanje samicom, u kojoj se nalazio boks sa tri daske razmaknute jedna od druge, bez ćebeta. Beton je poliven vodom. Mada sam tu ostao samo 48 časova, to je moglo doprinijeti mojoj totalnoj ukočenosti. Prebacili su me u vojnu bolnicu u Skoplju, smjestili u posebnu sobu sa stražarskim obezbjeđenjem. Tu me posjetio komesar bolnice, Vojo Miranović, dobar kao drug i čovjek. Bili smo svojevremeno, zajedno u trećem bataljonu Pete brigade, delegati voda, i jedan i drugi. Ja bih zavodio pjesme u mojoj četi, a on u njegovoj. Meni bi se obično priključio Svetozar Gligorić, imao je želju da pjeva. Međutim, gradsko dijete odrastao na dvoru, nekako mu se nije uklapalo.

Presuda

Dakle, smještaj u bolnicu uslijedio je poslije suđenja i izrečene presude. Suđenje je bilo negdje početkom avgusta. Međutim, u zatvoru se ne znaju uvijek datumi, a ne raspolazem sa presudom. Dovezen sam, razumije se, sa liscama na rukama u zgradu vojnog suda u Skoplju. U hodniku su mi lisice skinuli i naredili da tu u ćošku stanem i sačekam. Ja sam već raspolagao sa optužnicom, koja mi je uručena još u istražnom zatvoru i proučio je. Ustvari, to je ista ona koju je u mom prisustvu izdiktirao tužilac korpusa. U samom hodniku niko se nije zatekao, ali sam u drugom uglu primjetio kapetana prve klase, kao da i on nekoga i nešto očekuje. Ubrzo potom, iz sudnice se pojavio predsednik sudskog vijeća, kapetan prve klase Smajo Sovtić, prozvao me je i uručio optužnicu. Rekao je da je proučim, i da će za petnaest minuta početi suđenje. Pokazao mi je rukom na onog kapetana i rekao da će mi on biti branilac, da se sa njime dogovorim. Predsednik vijeća je na vratima stajao u profilu. Pola njega je gledalo prema meni i hodniku a druga polovina prema sudnici, sudskom vijeću i tužiocu. Odmah sam pomislio "Nazdravlje ti pravdo, izem ti slobodu i nezavisno sudstvo; mada mi je to i bez ovoga bilo poznato". Predsednik se povukao a prišao mi je kapetan, budući branilac. Predstavio mi se, i reče da bi on želio da mi pomogne "Nego" kako reče "šta mislite našto ćete staviti težište odbrane". Zahvalio sam se braniocu i rekao mu "Sve ono što ja od vas tržim, je da ne budete protiv mene. Nemojte me napadati, uostalom to je vaša stvar. A što se tiče odbrane, sam ću se postarati za to". Kapetan reče "Pa molim vas, ja iskreno želim da vam pomognem, onoliko koliko ja mogu". Odgovorio sam "Vjerujem vam družo kapetane, ali da su oni smatrali da vas angažuju kao iskrenog branioca vi biste tu optužnicu dobili ranije, proučili je i kontaktirali sa mnom. Mi za deset minuta ulazimo u sudnicu, a vidite koliko je ovog sranja napisano, to vi ne možete uspjeti ni da pročitate za ovo vrijeme". Još sam mu rekao "Kapetane, nema tu nikakvog suđenja, uvjeriti ćete se, to je obična lakrdija. Uvjerio sam se u to od drugova u vojno-sudskom zatvoru, koji su već bili osuđeni. Meni je sve jasno". Posmatrajući kapetana, pomislio sam mora da se i on nalazi na tapetu. Vjerovatno su ga stavili na probu, ili da se izoštri ili da potone još dublje. Kapetan bješe bezvoljan, neraspoložen, a i uniforma mu bješe starijeg datuma. Rekao bih da je došao ili sa granice ili iz zatvora.

Ulaskom u sudnicu prepoznao sam dva porotnika, jedan je Dujo Bašić, dalmatinac, španski

borac; po razbijanju i destkovanju Druge dalmatinske na Sutjesci, Dujo je došao u sastav Pete proleterske crnogorske brigade, i bio komandir druge čete trećeg bataljona do kraja 1943. godine, sada je potpukovnik i komandant tenkovske brigade, fin čovjek, rano je umro. Drugi porotnik, potpukovnik Ante Pajić; 1946. došao je u treću diviziju, u personalno odeljenje, kao kadrovik divizije. Cilj dolaska - uređivanje kadrovske i personalne politike, o unapređenjima, školovanju, odlikovanjima, demobilizaciji, uvid u poželjne i nepoželjne, po mjerilima i ukusu Broza i Tuđmana. Da bi razbio monotoniju, napetost, nervozu i ujedno stavio do znanja sudu da me dobro poznaje Dujo me upita "Perućica, ostali ste do kraja rata u Lekinom bataljonu". Odgovorio sam "Da, družo Dujo, baš do kraja rata". Okrenu se prema Anti Pajiću i objašnjava mu nešto u vezi sa mnom. Ovaj odmanu rukom i okrenu glavu na stranu. Ante je bio loš čovjek, ponizan prema višim i servilan, arogantan prema nižim.

I konačno otpoče glavna predstava. Predsjednik sudskog vijeća, kapetan prve klase Smajo Sovtić upita "Optuženi Perućica, jesi li pročitao i razumije optužnicu i osjećaš li se krivim?" Odgovor glasi "Družo predsjedniče, drugovi sudije, optužnicu smatram običnom petljavinom i lišenom svake realne osnove i ozbiljne analize, vrlo neozbiljnim aktom". Ovo je odjeknulo kao bomba, koja je tužioca iz kože istjerala. Taj nedodirljivi, osioni i uobraženi despot skoči, pomeri i stočić koji je pred njim, naprosto se uhvati za glavu, i sa arogancijom zatraži od suda da istog momenta prekine pretres, kako bi proširio optužnicu i na teške inkriminacije koje je optuženi ovdje izgovorio. Predsjednik vijeća, Smajo Sovtić posmatra tužioca i očekuje da sjedne. Ja kraičkom oka vidim da se tužilac zajapurio, da su mu i oči prokrvarile. Pomislih "Više i ne tražim, a za ostalo znam da će biti obična lakrdija". Tužilac ne odustaje i ponavlja svoj zahtjev. Prjedsednik vijeća, sasvim ozbiljno i odlučno "Molim vas, smirite se i sjednite, vi o tome nećete odlučivati". Prjedsednik vijeća diktira da je optuženi u svom odgovoru ustvrdio da optužnicu smatra nerealnom i neozbiljnom. Ja kažem da zapisnik neću potpisati. Prjedsednik odgovara "Nego?" Ja kažem "Nego onako kako sam rekao". Prjedsednik vijeća nastavlja diktiranje, te da je optužnica lišena realne osnove i ozbiljne analize. Ja kažem "To nije moj potpun odgovor na vaše pitanje". Predsjednik pita "Pa šta je izostavljeno?" diže ruke i reče "Eto, diktiraj ti". Ja sam daktilografu izdiktirao od slova do slova, onako kako sam to i izjavio. I onda se okrenuh prema tužiocu. Žalosno je izgledao, kao da je on gubitnik a ne ja. Dalji pretres je tekao više formalnosti radi: "Jesam li to?" "To jesam." "To nijesam." i sve se brzo završilo. Prijetnja tužioca da će dobiti svedoke, nije se ostvarila. Međutim, u jednom momentu, i kada je sve to već bilo pri kraju, prjedsednik vijeća naredi neka uđe svjedok, kapetan Trifun Paripović. Ja se iznenadih, pomislih "Odkud sad ovo?" Niti je bio predviđen kao svjedok, niti su me išta o njemu pitali tokom istrage čitavih šest mjeseci. On je bio komandant bataljona, istog bataljona u kojem sam bio ja komesar. Nikada između nas nije ništa postojalo sporno i nije bilo nesuglasica. Pomislih da je to pritajeni džoker koga su pripremili da nešto kaže o onome zašta su me najviše i teretili. Uđe Trifun, zbunjen, jadan, sa izgledom pokisle kokoške. Smajo Sovtić kada uze njrgove generalije, reče "Kapetane, ti poznaješ optuženog, šta imaš da kažeš?" Trifun odgovori "Perućica je isticao da je zapostavljen, da nema nigde da je neko na položaju komesara bataljona šest godina, kao što je on, da je završio vojne i političke škole i da je prvoborac, da mu je familija odana borbi. Bio je uobražen i tvrdoglav. Nije čuvao narodnu imovinu - svojeg konja je tjerao po strumačkom polju da preskače ograde, prepreke, žbunje, dovodio ga je svega u znoju i pjenu. Nije imao povjerenja u konjušare, išao je sam da ga timari". Smajo Sovtić, koji je u vijeću sjedeo uspravan, polako je

počeo savijati glavu, da bi na kraju rekao "Kapetane, slobodni ste". Mislim da ništa u zapisnik nije unio, što je ovaj rekao. Završi se sve to. Izreče se presuda poslije pauze od deset minuta - devet godina strogog zatvora, lišavanje čina i odlikovanja i građanskih prava. I opet lisice na ruke, u maricu i u vojno-sudski zatvor.

BILEĆA

Dolazak u logor

Dopremljeni smo u furgonima, decembra 1952. godine, u Bileću. U istražnim zatvoru proveo je svaki od nas manje-više po godinu dana. Našoj grupi koja je pošla iz Skoplja, priključila se grupa iz Beograda, na Topčiderskoj železničkoj stanici, a naredna grupa se priključuje u Sarajevu. Tako smo stigli u Bileću izmrcvareni, budući da se u furgonima nije moglo ni sesti ni čučati. Sa mnom je bio vezan jedan kapetan, krajišnik. Sav je bio izrešetan od kuršuma i gelera iz doba rata. Očigledno je teško podnosio stajanje. Stalno je siktao i psovao, postavljajući jedno te isti pitanje "O kakvoj se izdaji radi, majku im žalosnu!"

Doček na železničkoj stanici u Bileći već je najavio jedan neljudski život koji nas očekuje u daljem izdržavanju kazne. Pošto su nas potrpali u kamione pokriveno ceradom, po stizanju u logor uguraše nas u neke prostorije. Upadoše među nas Jovica Bulatović, Boško Radonjić (obojska osuđenici) i jedan od islednika. Počeše pretiti i govoriti nam šta se sme i šta ne sme. Jedan, vjerovatno od islednika, odnosno službenika Uprave, donio je sa sobom spisak za prozivku, ali je samo prozvao nekoliko nas i pošto se odazvasmo, izgubio se. Neki koji su sa mnom bili u istražnom zatvoru u Skoplju gurnuše me laktom i staviše mi na znanje da ovo ne miriše na dobro, što im i ja potvrdih. Iz ove prostorije pokupiše nas i poteraše preko logorskog kruga, bauljanjem četvoronoške, do karantina koji je bio izolovan i odvojen od logorskog kruga gde su živjeli ostali osuđenici. Nije bilo špalira, ali je bilo jezivo. Panika, strah, beznađe behu se usadili u duše nesretih ljudi. Ne smiju da govore, ni oni koji su došli, ni oni koji su nas dočekali. Sto puta proveravaju jednu izgovorenu riječ ako je ona malo slobodnije izrečena, kako neko ne bi u njoj vidio neke zadnje namjere. Ipak, dolaskom među ostale osuđenike osjetio sam neku vrstu sopstvenog preobražaja. Moj dolazak na radilište u takozvanu šarenu brigadu, koju je sačinjavala po njima "ovejana banda" bio je prekretnica posle samice. Na moju nesreću, od samog momenta hapšenja moj vrednosni status je stalno belježio nizlaznu putanju. Kad sam uhapšen organi KOS-a, računajući na moju fizičku snagu, ključali su mi stalno u glavu "Ne računaj na herojsko držanje". Ipak su mi ponudili da pišem izjave, da bih bio prekomandovan u drugi garnizon, a posle iscrpljujuće torture rekli su mi "Piši izjave, nećeš više biti vojno lice, ali ćeš biti direktor neke vojne industrije", da bi kasnije, u Bileći, posle dugotrajnog bojkota, islednik Peruničić takođe zahtjevao da pišem izjave, obećavajući mi da neću biti gonjen, proganjan, maltretiran i tučen, i da ću dobijati lakši posao, pravo na paket od kuće i tri cigarete dnevno.

Počela je jurnjava sa tragačima na kojima smo nosili kamen. Nada mnom se izmjenjuje više njih, revidiraca, u gonjenju. Posle nekoliko dana ovakve jurnjave prilazi mi ratni načelnik moje Pete

proleterske brigade, moj ratni starešina, potpukovnik Ilija Kraljević, kojeg sam zatekao u karantinu kao osuđenika. Zdravi se sa mnom otvoreno i slobodno kao nekada. Njega sam posle Oslobođenja samo jednom vidio, kada nas je kao kadrovik u personalnoj upravi Treće vojne oblasti upućivao u pješadijsku oficirsku školu (1948. godine). Pita me, kako sam, kako sve ovo izdržavam i slično. Žali se i on da tu ima svakojakih osuđenika i pokaza mi neke od njih. I dalje nastavlja priču, i kaže "Ima čestitih i odvažnih. Nije valjda grom pukao u nas, pa nekadašnji komesari i komandanti proleterskih jedinica da se tako upuste i predaju bez otpora". Odgovorih mu "Stvarno, neki kukavičlik se uvukao u ove ljude".

Organizacija priprema bjekstvo

Kraljević je bio u vrlo lošem stanju, mršav, žut, lice mu zemljano, slabo obučen, upravo čovjek riješen na velika djela i velike rizike. U daljem razgovoru Kraljević mi reče da ne gubim nadu "Skupljamo sve progresivne ljude, internacionaliste, koji su za ideju međunarodnog radničkog pokreta i koji neće iznevjeriti revoluciju. Mi tebe pratimo od momenta zatvaranja, pa istupa na sudu, te u istražnom zatvoru i smatramo da ti je mjesto među nama. Tu je Organizacija, organizujemo se u cilju samoodbrane". Rekao sam mu "Nemoj, pusti đavola, ako je to u vezi Informbiroa". Odgovorio mi je "Ne u istom smislu. Prvo je naša samoodbrana, stvaranje revolucionarnog jezgra. Nećemo valjda dozvoliti da nas ovdje sve poubijaju". Rekao sam mu "Ako je tako, spreman sam za ta nečela i ciljeve, jer su komunistički, i život dati". Kraljević dodade da je takav odgovor i očekivao od mene. Zatim me je podučio kao stariji i iskusniji osuđenik, kako da se ponašam, u prvom redu da izbegnem da se tučem sa gonjocima. Potom mi je rekao da kad odem iz karantina u paviljon, da raščistim istragu, pošto se to mora učiniti. Dok smo mi razgovarali jedan osuđenik je bio u blizini. Meni se pričinjalo da nas prisluškuje. Pitao sam Kraljevića ko je ta osoba. Vidim je ugladenu, kao da joj ništa ne fali, i da joj nije loše. Rekao mi je da je to potpukovnik ili pukovnik Momo Poleksić. Inače u ratu i posle rata bio je vrlo odgovorni rukovodilac u Armiji. "No, od njega se ne treba plašiti. On je naš čovjek. Pretrpio je puno i mnogo je osuđen, pa se sada malo snašao, prosto uspio". Rekao sam da ga često viđam da izlazi iz karantina. Kraljević dodade da izlaze i drugi. "On je naša veza, ali je princip da on ne smije zanti za tebe, niti se ti smiješ povjeriti ikome. Samo si na vezi kod mene".

Sutradan na radilištu određeni su dvojica osuđenika da izmenično nose kamen sa mnom. Jurnjava i gonjenje po čitavi dan, bez prestanka. Ograničeno mi je mjesto u boks u karantinu, pa veza nije mogla da dođe do mene. Poslije nekoliko dana, a bio sam mnogo iscrpljen, dolazi Kraljević i pita me kako mi je na radilištu. Rekao mi je da nije imao uslova ranije da dođe. Rekao sam mu da je meni na radilištu vrlo teško, da me svakodnevno gone i da nemam mogućnosti da osmatram šta i kako rade drugi. Reče mi da idem u paviljon među osuđenike i da ću tu dobiti vezu. Saopšti mi lozinku veze. Dovedoše me u paviljon, gdje sam odmah čuo divljačke urlike "Ubi bandu! Razbij mu nos! Pod noge sa njim! Slomij mu rebra!" Međutim, nisu me tukli, ali su me nabili u čošak, savili glavu do kolena, i ostavili me na miru. Veza je došla prema utvrđenoj lozinki. Pošto se u blizini nalazilo još osuđenika, to je veza iskoristila samo da mi stavi do znanja ko je, kako ne bih, eventualno, naseo nekom drugom licu.

Sledećeg dana uzeše me dvojica jakih osuđenika, navukoše mi kapuljaču na glavu, sa otvorima za nos i usta, a bez mogućnosti da vidim. Povelili su me na radilište daleko od drugih osuđenika. Nastupili su teški momenti. Brzinom tovarimo kaselu, sva trojica. Naizmenično njih dvojice se smjenjuju, jedan nosi sa mnom kaselu a drugi me goni. Ne vidim ništa. Samo mi je ostavljeno da dišem, pa ni vazduha nemem dovoljno. Iz mene izlazi topla para. Ne mogu da udahnem svjež vazduh. Ubrzo su ovu kapuljaču zamjenili sa šajkačom bivše jugoslovenske vojske, čiji su kapak zavrnuti do brade. Nosim kaselu naprijed, jedan od njih je pozadi dok me drugi vodi za rever bluze. Ovaj što je pozadi upire sa kaselom u leđa, a ja, bez vida, sve mi se čini da ću naići na neku prepreku. Međutim, ovaj što me vuče za rever, vuče me i goni da idem brzo kao on. Gone me na relaciji koja nije dugačka, ali je tim gore, jer teška kasela sa kamenjem mora se više puta sa zemlje podizati. Posle polovine radnog dana prenosimo isti kamen natrag, odakle smo ga prije podne uzimali. Tu sam uvideo, svoj potpuni nekoristan rad. Nikome ne daju pristup u blizini mene. Ako neko i slučajno zaluta, pa makar to bio i aktivista, nastaje čitavo razjašnjavanje otkud on tu, šta tu traži, ko ga je poslao i slično. Odvajaju me od ostalih bojkotovanih, koji su inače smjeli biti zajedno, ali nisu smjeli međusobno razgovarati. Povremeno sam podizao kapuljaču, ramenom ili rukom, iako je to bilo strogo zabranjeno. Tada sam mogao videti osuđenike, ali je takav moj gest kažnjavao. Dobijao sam za to batine. I u paviljonu sam nosio kapuljaču, ili kako smo je još zvali - feredžu. Sa njom sam ribao hodnike svakodnevno, po povratku sa radilišta, do ponoći.

U jednoj ovakvoj situaciji prilazi mi veza, koja daje do znanja mojem čuvaru da me on preuzima i da će me kasnije dovesti u sobu. Čuvar pokorno to prihvata i udaljuje se. Veza me pita da li me mnogo gone i mogu li izdržati. Rekao sam da me gone do smrtnog ropca, a što se tiče da li mogu izdržati, to me vrijeđa. Računao sam - kad ne mognem izdržati, više me neće biti. Odakle takvo lakonsko pitanje o ovakvoj sudbonosnoj stavri, čudilo me je. To bi zančilo da kada ne mognem izdržati da ću i Organizaciju provaliti. Zatim mu rekoah da su mi sve jagodice na prstima otišle i da se ukazalo živo meso. Veza mi ovom prilikom reče "Tebe sigurno najviše terete u vezi Leka (Aleksa Mišurović, moj ratni komandant bataljona i komandant brigade, koji je emigrirao za Bugarsku 1948. godine, a ubijen kod Niša 1953. godine). Znaš, moja rodica je pitala za njega". Rekoah mu: "Znači Bosa Popović je tvoja rodica? Pa ti si Kuč, zapravo Drekalović, i to baš sa izvora, iz direktne loze". "Jeste" reče mi "ja sam Radovan Gavrov Popović". Odgovorih mu da su moji bratstvenici poreklom Kuči. "Znam" reče "to mi je rekao i Novak Perućica, tvoj rođak". (Novak je uhapšen i nalazio se u Bileći na izdržavanju kazne. Do tada je bio pukovnik JNA). Mene u tom trenutku obuze neko prijatno raspoloženje. Zaboravih sve patnje koje sam pretrpeo. Pomislih da neka sličnost, povezanost, među nama postoji. On je Drekalović, zatim rođak žene mog omiljenog ratnog komandanta Alekse Mišurovića Leka. Rekao mi je i da je Gavrov sin, što me je još više približilo njemu. "Častan posao vrši, pa sa ponosom ističe i ime svog oca" pomislih. Uz to reče da je razgovarao i sa mojim rođakom Novakom, što je stvorilo između nas intimnu atmosferu. Pored toga, ja Kuče dobro znam. Kada sam sa jedinicom bio 1943. godine u Kućima, rekao sam mojim borcima da se ne upuštaju u političke rasprave ni sa seljcima, jer su oni svi rođeni filozofi. Svaki zna Njegoša napamet, sve misli i izreke Marka Miljanova su im dobro poznate. Dobro se razumeju i u politiku, i zato neka razgovor sa njima prepuste komesarima. Ponovo se iz ovih lepih podsjećanja vratih u gorku stvarnost, pa mu rekoah: "Pa šta Leko? Ja sve što sam imao kazao sam na sudu. A šta je imalo i da se kaže. Došao Leko u obilazak jedinice,

našao se sa ratnim drugovima, požalio se na stvorenu situaciju, kritikovao naše rukovodstvo i Tita. Ja sam mu po nekim pitanjima oponirao, ali učtivo i sa respektom, kao prema svom starješini. I konačno, ni na kraj pameti mi ne bi bilo da ga prijavim, niti bih to mogao uopšte učiniti. Leko je bio junak, dobar rukovodilac, iskren i pošten čovjek".

Veza je sada već identifikovana - Radovan Gavrov Popović, on mi reče da pođem sa njim. Vodi me višoj vezi i užem rukovodstvu organizacije. Odvode me u prizemlje. Pokaza mi vrata gdje da uđem. Reče mi da će se nalaziti u blizini i da će se pojaviti kad bude trebalo. Otvorio sam vrata pomenute prostorije. Ukazao se dosta tesan sobičak, misterioznog izgleda. Prozor zastrven ćebetom. Na sredini sto sa knjigama i papirom na njemu. Za stolom sedi dosta otmen čovek, uglađen, dobro izbrijan, začušljan, bijela lica kao da ne izlazi na sunce i vjetar. Pristojno je obučen. Odjelo mu je od vojničke uniforme, ali lošeg kroja i linije. Ja se naklonih. On mi pokaza da sednem na stolicu sa druge strane stola. Ja sam se zagledao u čovjeka, i ispade mi pred očima slika, koju sam, kako mi se čini, više puta gledao. Čovjek to primjeti, te me zapita da li ga poznajem. Malo se snebivah, te sa ustezanjem rekoh "Vi ste Kađa Petričević". "Tačno" reče mi on i zapita kako sam ga prepoznao. Rekao sam mu da sam ga gledao u Skoplju kada je dolazio iz političke uprave JNA i u Domu armije držao predavanje oficirima Skopskog garnizona, kao i po fotografijama koje su se nalazile u vojnim kasarnama. Prisetih se slike koja mi je bila često pred očima odmah posle Oslobođenja, kada smo uveličavali fotografije istaknutih generala i stavljali ih po zidovima unutar kasarni. Ja bih došao u prostorije, legao na vojnički krevet i divio se tim div-junacima. Fotografije su bile poredane tako da su generali, kao članovi Politbiroa KPJ, zauzimali središnji prostor: Ranković, Đilas, Žujović, Gošnjak, Tempo, zatim Peko i Koča i tako redom. Među njima je bio i Kađa Petričević. Pokušavao sam da proniknem od čega su ti ljudi satkani, šta to kod njih postoji što je običnom smrtniku nedokučivo. Da su pametni i obrazovani, izlišno je govoriti. Da su junaci, suviše je išta reći. Pa šta, pa ni ja nisam u borbi bio neka kukavica. Odlikovan sam dva puta ordenom za hrabrost. Da, ali to je nešto drugo. Šta ako bih pao u neku situaciju da mi turpijom stružu cjevanicu? Da, to ne bih mogao nikako izdržati, ali bih nastojao da se ubijem. No, brzo promjenih mišljenje ocenjujući da je samoubistvo kukavičlik. Obrukao bih Partiju i navukao na nju sramotu.

Iz tih prisjećanja trgnuh se kada Kađa nastavi da govori. On mi reče: "O tebi sve znamo, kao čvrstog, hrabrog, odanog stavri Revolucije i Komunizma, i o tome smo razgovarali na većoj instanci. Ovdje se može raditi. Nije to tako strašno. Kada su Moša i Čolaković mogli da prevedu Kapital u tamnici bivše Jugoslavije, valjda i mi borci iz Revolucije, poznajemo metode kako da se organizujemo. Imamo vezu napolju, najviše preko žena, zatim i osuđenici izlaze napolje, a i na razne druge načine". Zatim Kađa uze jedan blanko papir, napisao nešto, uzeo je neku tečnost, premaza tečnošću rukopis. Kada se papir osušio, tekst je nestao. Ponovo premaza papir tečnošću i tekst se pojavi. Kod mene ovo izazva veliku radoznalost. Kađa mi reče da tehnika napreduje i da mi možemo imati dobru vezu sa ljudima van logora. Dalje mi reče da je ovaj metod najbolje primjeniti na marginama novina kada se nešto umotava. Zatim me je pitao imam li nekoga napolju, dobrog prijatelja ili nekog iz bliže ili dalje rodbine sa kojim sam eventualno nešto razgovarao, pa bih mu mogao nešto poručiti na ovaj način ili mu javiti da se pripazi. Odgovorio sam mu da takvih poruka nemam, ali sam ga odmah upitao "Šta znači to, kada mi je veza u karantinu rekla da sve napišem u daljoj istrazi?". Kađa na to reče da će se dalja istraga

sprovoditi preko sobnog starešine, a ovdje se misli na porodicu, rodbinu i bliže prijatelje. Neki raniji momenti, a naročito ovaj, pobudili su kod mene sumnju u vezi s njihovim pravim namjerama.

Posle obavljenog razgovora nastavila se tortura nada mnom. Takvo gonjenje je trajalo danima. Veza se nije pojavljivala. Izdavala me lijeva ruka pa sam poturao kaselu. Na svako spuštanje kasele na zemlju sledili su udarci. Pošto sam bio nemoćan da dižem kaselu sa zemlje rukom, podizao sam lijevu nogu da bih na njoj dočekivao ručku kasele. Butina lijeve noge pocrnele je kao katran. Kada su gonipci uvideli da ne mogu kaselu držati u rukama, jer su mi i prsti i dlanovi bili u krvi, stavili su mi jaram oko vrata, na koji sam kačio dršku od kasele. Došao sam do granice krajnje izdržljivosti. Bacio sam kaselu, skinuo sam feredžu sa lica i potukao se sa goniocima. U takvim slučajevima, za tili čas se sjati čopor aktivista da savlada buntovnika. Tako je učinjeno i prema meni. Naravno, izvukao sam deblji kraj. Savladali su me. Tada su mi stavili ular sa povodcem oko vrata. Jedan od gonilaca vukao me je povodcem, koji je imao čvor iza vrata. Čvor je, kad god pomerim vrat nazad, vršio pritisak nanoseći mi bolove. Upravo u ovo vreme, dođe u obilazak tog izolovanog djela radilišta osuđenik u svojstvu vodnika, Ante Golub. Viknuo je na moje gonioce: "Šta radite sa čovjekom, pobogu!" Naredio je da mi skinu jaram, povodnicu i ular. Prišao je kaseli i rekao mi da vadim kamen iz nje, do one mjere koliko mogu nositi. Uklonio sam izvesnu količinu kamena iz kasele. Vodnik mi je sam odbio kapuljaču od očiju i zapitao koliko daleko ispred sebe mogu da vidim. Kada sam mu rekao da vidim do pet metara daljine, rekao mi je da kapuljača ostane u tom položaju s tim da ne zurim na stranu.

Pojavila se veza. Idem kod Kađe, koji me pita kako sam. Kažem mu da sam nemoćan da se vučem, da me nekoliko aktivista neprekidno gone i da su mi ruke malaksale. On veli da je za to čuo, zato je i htio da dođem kod njega. Pita me da li ću moći da izdržim da ne popustim. Rekao sam mu kao što sam ranije saopštio Popoviću da ne znam šta znači popustiti. Prije svega niko i ne zna za Organizaciju i za nju me niko ne tereti, a to hoću li izdržati sam ću ocjeniti momenat. Kada ocjenim da više ne mogu izdržati, neće ni mene postojati. Još sam pitao Kađu koliki je uticaj Organizacije da olakša položaj ovih ljudi, i dodao "Ja ljude ne mogu da vidim, ali čujem njihove krike na svskom koraku. Uspeo sam da malo podignem feredžu sa očiju i da vidim kako gone Vlada Dapčevića, Momu Đurića, Sava Stanojevića, Vidaka Perovića i druge. Može li se tim ljudima pomoći?" Kađa mi je obećao da će sve učiniti, ali da to nije lako. Tačno je, kako kaže, da naših ima i među aktivistima, i članovima kolektiva, i odloženim, i bojkotovanim, i sobnim starešinama, ali se sve to ne može jednovremeno poklopiti. Reče mi da je Dapčević tvrdoglav i da organizacija muku muči sa njim. Pred Kađom se nalazila Staljinova knjiga "Osnovi lenjinizma". Knjiga je bila otvorena. Primjetio sam da su neki redovi u njoj podvučeni crvenom olovkom. Kađa je za momenat skrenuo pogled u stranu, a ja sam grabežljivo privukao knjigu k sebi i uočio da je Kađa podvukao sva ona mjesta koja su i meni bila interesantna. Uspeo sam da na brzinu prelistam knjigu i u sebi uzviknuh "Pa eto, bogamu, to isto i ja tvrdim da su podvučeni tekstovi bitni!" Tek kasnije sam došao do zaključka da je ta knjiga bila moja i da sam ja svojevremeno podvukao te tekstove. Čudilo me je kako je ta knjiga došla do Kađe. Pitao sam Kađu da li imamo pristalica kod kojeg islednika. Ovo je pitanje Kađa prečuo. Rekao mi je da je čuo od više veze da se svađam i raspravljam, a da to nije u duhu. Rekao sam mu da taj princip ispoštovati ne mogu i da se moram braniti od svakojakog ološa. Ne mogu da razumijem ove proslavljene komandante

kako mirno i stojički podnose torturu i ne suprotstavljaju se.

Kada je bila reč o svađi koju Kađa navodi prisutih se slučaja od prije nekoliko dana. Tada me je uzeo jedan osuđenik da bi me tokom dana gonio. Poveo me je daleko iza paviljona, daleko od očiji ma koga ko bi se mogao naći u blizini. Pretpostavio sam da to ne sluti na dobro. Kada smo stigli na mjesto gdje treba da se radi reče mi "Šta ti zajebavaš". Gurkao me je i zaoštravao odnos. Napada me što neću da radim, iako još nismo ni počeli raditi. Ja se u tom smislu pravdam. Počeo sam tovariti kaselu. Svaki momenat je koristio da mi tokom dana savije iznenada i snažno kičmu i zabija palac ispod rebara, ponavljajući "vi komesari". Pojavila mi se tom prilikom sumnja da je u sukobu sa ranijim partizanskim pokretom i da nema nikakve veze sa Informbiroom. Zato sam tom prilikom skočio i opsovah mu četničku majku. Uhvatio sam se u koštac sa njime. Neko je to čuo i prijavio sobnom starešini. Sobni se raspitao o svemu tome, pa me je zatim pozvao i pitao "Kako znaš da je Branković četnik?" Odgovorio sam mu da sam mu to rekao bez razmišljanja. Sobni me je dalje pitao kako razaznajem četnike, a informbirovce ne mogu, i onda je sam odgovorio - da ne mogu razaznati informbirivce zato što sam i ja taj i sa istim shavtanjima. Sutradan, sobni je pred osuđenima izveo Brankovića, pristojno obučena i sa nekim ruksakom na leđima. Upoznao je osuđenike da je drug Branković pogrešno stigao iz Sremske Mitrovice, jer je osuđen kao četnički jatak, da je bio dobar i disciplinovan i da se vraća u Sremsku Mitrovicu. U tom razmišljanju rastao sam se sa Kađom. Narednog dana nisu me gonili, a za one za koje sam intervenisao uočio sam da su dobili lakši rad. Stekao sam ubeđenje da je Organizacija moćna.

Ubrzo me je preko veze pozvao Kađa. Pitao me je ima li promena u odnosu na gonjenje. Rekao sam da sam i ja i oni za koje sam intervenisao proveli miran dan. "Da" kaže Kađa "ali to ne može uvijek". Kađa me je tom prilikom pitao da li bih bio spreman, i pod kakvim uslovima, za bekstvo iz zatvora, i nastavlja "Ukoliko se na to odlučiš, prethodno napravi plan kako ove ljude iz ovog pakla izbaviti". Prihvatio sam Kađin predlog, iako sam malo vjerovao u uspjeh. Rekao sam mu da poznajem konfiguraciju okolnog zemljišta, jer sam učestvovao u napadima na ovaj logor u Bileći 1941. i 1942. godine. Napravio sam plan bjekstva, i kako da se po mom mišljenju, osuđenici oslobode. Sjećam se da sam u planu označio da se u momentu mog bjekstva ugase svjetla na zidovima i u karaulama. Za kasnije bjekstvo osuđenika predvidio sam rušenje zidova eksplozivnim materijalom i stvaranje breša i punktova za bjekstvo. Predao sam Kađi paln. On ga je pregledao i naknadno me obavjestio, kada sam naredni put došao kod njega, da se Forum složio sa mojim predlogom, odobrio ga i da se vrše pripreme za bjekstvo.

Potpiši smrtnu kaznu

Pojačava se gonjenje, tempo je sve jači, gonioци su bezobzirniji, udaraju nogama, vuku me po zemlji, više ni za šta nemaju obzira. Smjenjuju se gonioци, dolaze sve jači i korpulentniji, obaraju me na leđa, stavljaju mi punu kaselu kamena na grudi, pa se i oni na kaselu penju. U trenutcima gubim svijest. Kada dođem k svijesti prosto mi je krivo što nisam pošao bogu na ispovjest. Osjećam da se sa mnom nešto dešava, da je to poseban režim, ali nema pokušaja za produžetak istrage. Feredža mi je i dalje na očima. Strogo se vodi računa da neko ne dođe u kontakt sa mnom.

Posle nekoliko mjeseci ovakve torture, saopštavaju mi da idem kod islednika. Dolazim u sobu broj četiri, kod islednika, kapetana Ljuba Peruničića. Pošto sam mu se predstavio, pitao me je kako mi je i da li me gone. Rekao sam mu da sam na samoj ivici fizičke moći. Peruničić mi reče da sednem, da bi rješili to pitanje. Stekao sam utisak, sedajući, da je on dobroćudan čovek, flegman, bezbrižan, bez naboja mržnje i nasilja. Konstrukcija ga čini ravnodušnim, punačak je, širokih pleća i osrednjeg rasta. Pretpostavio sam da je rodom iz Maoča, gdje živi brtastvo Peruničića, a gdje je moja jedinica konačila 1945. na putu iz Crne Gore za Bosnu. Rekao mi je, da bi mi se bojkot skinuo i poboljšao položaj treba da kažem da li imam ikoga ko je sa mnom neprijateljski djelovao, a da ga nisam prijavio. Odlučno sam rekao da nema takvoga. Potencirao je zatim da ne misli samo na ljude na slobodi, već i na one koji se nalaze u logoru na izdržavanju kazne. I ovo sam odlučno odbio, navodeći da ne mogu imati kontakte ma sa kim, kad nosim feredžu na licu i pod strogim sam režimom gonioca. Onda mi je rekao "Da li hoćeš da napišeš i potpišeš izjavu, da za slučaj da se neko nađe van ili unutar Kazneno-popravnog doma, da si sa njime neprijateljski djelovao, da dobrovoljno pristaješ na kaznu smrti, streljanjem, a da zato ne tražiš odgovornost ni od koga?" Uslov je bio težak, ali sma rekao "Pristajem". Dugo me je potom gledao, zatim otvorio fioku i iz nje mi dade papir i olovku: Prikrio sam uzbuđenje, napisao čitavu traženu izjavu i potpisao je. Islednik Peruničić za momenat napusti kancelariju. Kada se vratio, za njim uđe upravnik Kazneno-popravnog doma Nikola Bugarčić i za njim desetak islednika. Prošli su iza Peruničićevog stola i napravili polukrug u vidu potkovice. Niko ne progovara ni riječi. Mrtva je tišina. Bugarčić dade znak onom najbližem isledniku do vrata. Zatim svi islednici i Bugarčić izađoše iz kancelarije, opet bez riječi. Sa vrata jedan od islednika zastade i izgovori nekoliko riječi koje su me uzdrmale, jer sam tu misao ja rekao samo pred Kađom, u četiri oka, između četiri zida. Taj islednik beše mršav, dugačka, voštana lica, prave kose, sa pramenom koji mu se spuštao načelo, nekako sa strane, bliže uvu. Peruničić, kada ostasmo potpuno sami, stavi izjavu u fioku i reče mi da idem u sobu, potencirajući "Sada tvoj slučaj zavisi od sobe i sobnog starešine, kako oni nađu za shodno!"

Od skidanja bojkota nije bilo ništa. Uveliko se pripremalo moje bjekstvo iz zatvora. Veza mi je javila da će se to desiti te večeri. Doneti su mi gumeni opanci, mada ja takav uslov nisam postavljao. Veza mi nije javila "Pripremi se". Sklonili su me iza boksa, u mrak na usamljeno mjesto. Čini mi se da je tada svjetlo na obezbeđenju bilo ugašeno. Nastala je neka neuobičajena trka za to doba noći. Čuo sam da sobnog zovu u upravu. Ja sam bio u grču. Dlake po tjelu su mi se naježile. Prikupljao sam snagu i nestrpljivo čekao momenat bekstva. Ne znam šta se desilo, ali mi je javljeno da je bekstvo odloženo. Gonjenje se nastavilo, ali je u meni sazrevala misao da treba nešto da preduzmem. Pitanje je bilo gdje, kako i na koji način. U tom razmišljanju nisam osjećao nikakav teret. Namjera mi je bila da bježim, sa punim rizikom da poginem. Razvila se kod mene sumnja u sve ono što mi je Kađa predočavao. Sa druge strane neću dozvoliti, ako je i jedan odsto vjerovatnoće u Kađinu iskrenost, da ja budem taj koji će provaliti Organizaciju, a zatim prisustvovati njenoj likvidaciji. Tu nije bilo dileme, čak i pri potpunom uvjerenju da me je Kađa obmanuo kao čovjek policije.

Moji gonioци i čuvari uočili su moje namjere i sutradan su me prijavili da idem u upravu. Dvojica osuđenika, aktivista, pošla su sa mnom. Javio sam se isledniku Ljubu Peruničiću, a on je, ne

upuštajući se ni u kakva pitanja, rekao da se javim starijem isledniku majoru Svetu Peruničiću, u sobi broj pet. Pre nego što sam stigao da se raportiranjem predstavim, Peruničić mi je hitro iza stola prošao i fizički nasrnuo na mene. Snažno me je udario i savio do zrmlje, zatim povratio udarac sa druge strane lica. Onda se vartio za sto i iz fijeke izvadio plan za moje bekstvo i oslobođenje osuđenika, kojeg sam ja svojevremeno izradio i predao Kađi. Pitao me je da li je plan moj. Odgovorio sam prkosno da jeste. Zatim je pokazao izjavu koju sam napisao kao pristanak na dobrovoljno streljanje i pitao me da li je to moja izjava i potpis. Dao sam potvrđan odgovor. "E sad na streljanje" reče mi on. "Ako" odgovorio sam "vrlo važno. Ako ima u vama išta ljudsko, tako bi trebalo i da bude, da se oslobodim ovog svakodnevnog mrcvarenja". Odgovorio mi je "Ne, ići ćeš na sud i dobiti za to osamnaest godina strogog zatvora". I tu sam prkosno odgovorio "Baš mi je sve jedno." On je bio još prkosniji i ciničniji u odgovoru "Ne, no pod kaselu da ti tamo duša ispadne". Taj odgovor mi je najteže pao, ali sam ga prečutao. Otvorio je vrata i rekao mi "Marš kod upravnika!" Pokazao mi je vrata gdje da uđem. Zateko sam upravnika da stoji okrenut prema prozoru i gleda u logorski krug. Pištolj mu je na stolu, a sa dva metka od pištolja igra se, titra ih po dlanu, kao da propušta brojanice. Nije se ni okrenuo put mene, već onako preko ramena, upita me da li sam hteo da sednem u fotelju pored Staljina. Zatim dodade "Znaš da u čitavom ovom zatvoru nema ni jedan takav okoreli neprijatelj, a ti si mislio da si našao istomišljenike. E, ti su te htjeli likvidirati, ali mi nismo dozvolili". Pripremio mi je da ću za slučaj da o ovome nekom progovorim biti odmah likvidiran. Bugarčić me je otpratio rječima "Idi sada među svoje, neka ti oni sude!"

Iz uprave su me izveli dvojica aktivista, čvrsto me držeći za revere od bluze. Povelili su me u pravcu gomile tucanika koja se nalazila na sredini kruga. Na njoj su se nalazile dve napunjene kasele tucanika i pored svake dva gonioca. Nastao je pakao. Uvijek puna kasela i dvojica odmornih gonilaca. Nosio sam kaselu za kaselom. Dok sam ja nosio jednu, drugu su punili. Gonili su me nemilosrdno, bez predaha. Prazne kasele nisam nosio da bi se dobilo vremena za moje veće naprezanje. Oblak prašine se dizao iz tucanika. Upravnik Bugarčić i islednici posmatrali su sa zapadnih prozora Upravne zgrade. Aktivisti koji su me gonili osvrtni su se prema upravi da ocjene jesu li im gazde zadovoljne. A gazde kao Neroni koji posmatraju borbu gladijatora u areni, promišljaju hoće li okrenuti palac prema dole da se žrtva dotuče, pošto se u areni žrtva vukla, iznemogla, nemoćna da korača. Izgubio sam svu tečnost iz organizma. Uzalud su bili moji vapaji za vodom. Ništa od toga. Smogao sam snage da se otmem goniteljima i da potrčim prema česmi gdje se osuđenici umivaju. Ali ne uspevam da zadržim ni malo vode na dlanu jer gonioci pristižu. Opkolili su me sa svih strana. Uspeo sam da se probijem iz njihovog obruča i pobegnem prema prostoru iz kojeg se deli hrana osuđenima. Ugledao sam lavore na tronošcima. Ne znam da li su ti lavori sa vodom i hlodom ostali iza doručka ili su izneti ispred ručka, ali hlod se stinjavao i pao na dno. Smesa vode i hlora bila je pripremljena za dezinfekciju i pranje ruku. Ne znajući da li je već korišćena za pranje, ja sam se napio vode. Posle slatkog napitka noge su mi se oduzele, ali gonjenje je nastavljeno tako što je jedan aktivista preko moje ruke držao jednu ručku od kasele, a drugi aktivista držao je drugu ručku. Oni su nosili teret a ja sam se vukao zajedno sa kaselom. Iscepali su svu odeću što je na meni bila. Ostalo je nešto dronjaka oko pojasa. Tako se završio taj radni dan. Nisam mogao ni pomisliti da narednog dana nastavim da radim pod tim ubitačnim mukama. Zakukao sam izjutra da me boli zub i da ga moram izvaditi. Posle obavljenih konsultacija, brigadir je rekao da me vode da izvadim zub, ali posle vađenja da me odvah

dovedu na radilište. Doveden sam u ambulantu kod doktora Krkeljića i njegova dva asistenta, inače sva trojica osuđenici. Doktor me je kucao po zubima i pitao me koji me zub boli. Tako je ispreturao to udaranje po zubima da nisam znao koji sam zub označio da ga treba vaditi. Na svaki njegov udarac o zub govorio sam da je to taj zub koji treba vaditi.. Krkeljić se okrenuo prema asistentima i zavrtio glavom. Zatim mi je rekao da sam stavim prst na zub koji me boli. Mislim da me je doktor shvatio, jer je i on bio očevidac mojih muka prethodnog dana. Stavio sam prst na jedan zub proizvoljno. Dugo mi je vadio zub i na kraju ga je izvadio. Doktor je držao zub u kleštima i pokazao ga asistentima, govoreći im poluglasno "Zdrav zub". Zub je zaista bio beo kao sneg i krupan kao kljova, naročito onaj deo koji je bio u mesu. Aktivistima koji su me doveli, doktor je saopštio da me vode u paviljon, jer imam veliko krvarenje.

Iznio sam samo dio mojih muka koje su vezane za navodnu organizaciju bjekstva iz logora, na koje me je potakao Kađa Petričević, kao potkazivač, pouzdanik i aktivni saradnik policije. Međutim, patnje i muke nisu prestale do poslednjeg dana, do izlaska iz zatvora, punih šest godina. Eksperiment koji je vršen nada mnogom, u kojem sam bio zamorče, je najviši zločin i po jugoslovenskom i po međunarodnom pravu. Šta se htjelo postići time? Da se vidi granica ljudske izdržljivosti, fanatizam moje privrženosti Organizaciji i spremnost na žrtvovanje za njene ciljeve, koji su sa moje tačke gledišta bili plemeniti, jer su imali za cilj izbavljanje ljudi iz pakla. Da li je moja lakovernost bila totalna? Mogu da kažem da je postojala sumnja kod mene, koja je bila sve jača i jača, ali bez obzira na sve, nije dolazilo u obzir da izvršim prijavu, jer je kod mene postojao stalni zračak nade da se radilo o stvarnoj organizaciji, koju nisam htio provaliti, jer bi takav postupak, po mom tadašnjem i sadašnjem ubedenju, ostavio večni žig sarama na meni, mom rodu i mom potomstvu. Zašto se odustalo od moje fizičke likvidacije, ne znam, ali pretpostavljam, da je baš u tom, za mene kritičnom momentu, jedan osuđenik bio umoren, pa se odustalo da se istovremeno pojave dvije žrtve. A evo kako je pala druga žrtva čiji identitet nisam ni tada znao. Za vreme doručka bandu su pribili uza zid konjušnice bivše jugoslovenske vojske. Kako su na njoj prozori razvučeni na širinu, a u visini su dostupni za pogled čovjeka, jedan od bojkotovanih se ispravio da bi malo odmorio kičmu. Kada je pogledao kroz prozor naglo je savio glavu do kolena, čak više nego što se od njega zahtjevalo. To me zainteresovalo, pa sam i ja pogledao kroz prozor. Vidio sam mrtvog čovjeka na betonu, pokrivenog po glavi ćebetom, a noge mu žute kao vosak. Brzo sam se vratio u prvobitni položaj. Ovo me je jako uznemirilo. U logoru se nalazi moj brat Radomir i bliski rođaci Novak i Kostić. Ne znam ništa šta je sa njima i u kakvoj su situaciji. Pomislih da žrtva nije neko od njih. Niko ne spominje njihova imena, ni prilikom prozivanja za pakete i posjete, i zaključih da je njihov položaj vrlo težak. Taj pogled kroz prozor primjetio je moj čuvar i naglo me je izvukao na stranu i počeo drmusati sa pitanjima šta sam vidio, koga sam vidio, sve tako. Nisam smio reći ništa od uočenog. Pomenuta konjušnica bila je glavno mučilište. Ona je podjednako udaljena od paviljona, karantina i upravne zgrade. Krike i jauke iz nje mogli smo da čujemo samo mi bojkotovani, koji smo do ponoći u mrtvoj tišini ribali hodnike.

Na ono što je upravnik Bugarčić rekao da nema u čitavom logoru većeg neprijatelja od mene, mogu slobodno reći da u logoru nije bilo nijednog neprijatelja zemlje i naroda. Drugo je pitanje što je najveći deo tih ljudi bio idejni protivnik tadašnje vrhuške u Partiji. To što je među nama bilo revidiraca, a samim tim i batinaša, nije posledica idejnog opredeljenja, već fizičke nemoći

pojedinih osuđenika da izdrže režimski teror, kao i slaba snaga karaktera pojedinih ljudi da ostanu dosledni u svom opredeljenju. Ja lično, bio sam toliko ozlojeđen da više, i uz izvinjenje, nikada ne bih primio uniformu koju bi mi ponudili vinovnici hapšenja. Bez obzira na to, da li je neko revidirao stav ili nije, mogu slobodno reći da je zatvorski režim toliko ozlojeđio ljude lišene slobode, da su u stavri tek tada postali još ogorčniji neprijatelji postojeće rukovodeće strukture i policijskog režima, mada su prilikom istrage većina islednika govorili žrtvama da nema bitnog osnova za lišavanje slobode, ali to čine da bi nas spasili da se ne nađemo na suprotnim pozicijama, i da bi nas usmerili na put Tita i Partije. Ja lično ne priznajem nikome da je veći patriota od mene. To sam dokazao, zajedno sa svojom užom i širom porodicom, u najtežim danima narodno oslobodilačkog rata; moj otac Luka bio je učesnik ranijih ratova i nosilac Obilića medalje, a pao je u poodmaklim godinama kao žrtva fašističkog terora.

Ovdje sam iznio samo jedan detalj mog mukotrpnog robijanja, i ne samo mog već i na hiljade drugih koji su okusili čistilište i pakao na putu Tita i Partije. Kao dosledan komunista praštam svojim dželatima, ali oni ne mogu izbeći sudu istorije.

Stvaranje čovjeka bez karaktera

Ja se nalazim i dalje u bojkotu. Druga faza u koju ću ući, budući da sam "prepreden" biće odložen stav sa privilegijama bojkota. Dakle, status ostaje i dalje isti - nepromjenjen, izuzev što sad već nema feredže (poveska na očima). Promjena je u tome, posle one što bi se reklo šok terapije u kojoj sam bio konačno fizički slomljen, išlo se na kratko saniranje, da bi sledeći talas bio isto tako žestok. Dolazim do zaključka da kraja nema, i da nije u pitanju nikakva istraga, već tortura koja će da traje do poslednjeg dana robijanja, već jedan osvetnički, sadistički ceh vanzemaljskog režima.

U jednoj smirenijoj atmosferi bez paklenog gonjenja proučavam svu nakaradnost ovog složenog metoda prevaspitanja. Hijerarhijski sistem u KPD-u vlada od početka do kraja na svim nivoima. U trpezariji sedi u pročelju brigadir, do njega njegov zamjenik, do njih aktivisti, zatim članovi kolektiva. Ako ima još mjesta, sedi neki bolji odloženi, koji ima uslove da se primi u kolektiv. Taj hijerarhijski sistem nikada ne zataji. Ostali odloženi ne smeju sestiti sa bojkotovanim ni po koju cijenu, da bi pojeli onu kutlaču splaćina. Oni moraju jesti u stojećem stavu, sa porcijom na prsima, obavezno okrenuti licem prema trpezi. To što za četrnaest meseci nisam smeo ni mogao sestiti nije nikakav rekord, ima ih koji ga premašuju. Za slučaj da okrenem bok ili leđa brigadiru i aktivistima, smesta bi mi porcija bila namaknuta na nos. Aktivisti su zaduženi da o tome vode brigu. Status tih aktivista i članova kolektiva nije siguran, ni bezbjedan. Njihovi se statusi preispituju, ali na većoj spirali. Najedared reći će brigadir aktivisti da je veliki galamdžija i da bi i sam trebao sebe da analizira. Slično će reći neki drugi aktivista članu kolektiva, da nema moralno pravo da odloženom on upućuje prekore jer će isti biti bolji od njega. Sada nastaje tajac. Zabrinutost na licima ovih kojima je prigovoreno je konstantna. Nije stavr u tome što im je autoritet srozan pred bandom, već je pitanje šta mogu očekivati u narednoj fazi djelovanja - mogu li zauzeti mjesto bojkotovanog. Dovitljivci se sad približavaju bojkotovanim i nešto su ljubazniji, jer očekuju da će doći u njihovu sredinu. Drugi, pak, preduzimaju drugačije korake

kako bi sačuvali svoj privilegovan položaj. Mogu se vidjeti pred vratima sobnog starešine KPD-a, bilo da njemu referišu ili pak da traže da idu kod islednika. Analiziraju sebe. Pitaju se kakav su propust napravili, ko ih je isprovocirao, i gdje su zatajili. Zatim, da li su dovoljno bili aktivni u ubjeđivanju drugih, i jesu li o tom svom radu referisali isledniku, kakvo je njihovo mišljenje o pojedinim članovima kolektiva i aktiva, i slično. Prijem u kolektiv policije KPD-a omogućava slobodnije i komunikativnije kontakte sa ljudima. Kroz kolektiv lice stiže i autoritet. Ali ubrzo je bilo potrebno srozati ga i učiniti lažovom, dvoličnjakom, prevarantom, čovjekom bez karaktera. Sa druge strane to je bio i probni balon, da se vidi da li će neko uplašen doći kod islednika, da kaže da je i on primjetio u razgovoru sa bojkotovanim da sa njim nešto nije u redu. Cilj policije je srozavanje čoveka, njegovog karaktera. Prirediti mu da sa veće visine padne, da se bolje razbije. Kroz ovu fazu prošla je manje-više većina koja je posedovala autoritet među osuđenima. Najbolji primjer za to je odnos prema Momu Đuriću. Kad je taj kolos od dva i dvadeset visine spao na svojih možda šesdeset kilograma policija je odlučila da ga primi u kolektiv. Đurić se za kratko vrijeme, vidno fizički oporavio. Oko njega su se počele okupljati veće grupe osuđenika. Pohrlili su i aktivisti i članovi kolektiva da mu priđu, i da sa njim vode razgovor. Najedanput, Momo Đurić, član kolektiva, biva bojkotovan. I bez obzira što su Momu bili poznati svi marifetluci policije, nije bio ravnodušan. Od tada do izlaska sa robije Momo je ostao u takvom odloženom stavu. Postavlja se sada pitanje može li iko biti bezbjedan da ne doživi sudbinu ovakvog načina i metoda šikaniranja u KPD-u Bileći.

Dolaze pozni noćni časovi. Bojkotovani do jedan sat po ponoći ribaju hodnike. Ustvari, trljaju jutom po betonu i to čučeci, ne oslanjajući se ni na kolena ni na laktove. Bauljaju stopu po stopu, oko sebe, naprijed, nazad i u stranu. Odjednom, krik probija tišinu. Zatim krik postepeno prelazi u zavijanje, sa dužim trajanjem i slabijim glasom. Ovo prelazi u cviljenje, krkljanje i nastaje tajac. Tišinu koja se spustila u ove pozne, već ponoćne časove probija energični bat koraka uz stepenice, koji nam se sve više približava, i koji nas, bojkotovane, čini nespokojnim, još nam više stavra nevolje, pored umora i nesanice sa kojom se borimo. Odvažno i bahato nastupa jedan, za njim drugi, pa treći aktivista, prignuti šinjelima, vidno uzbuđeni i umorni, zavaljuju se u boksove. Sutra dan, dežurni sobe strogim glasom skreće pažnju ostalima da ne bude aktiviste, koji su, kako kaže, "radili u toku noći". Stvari se ne završavaju time. Oholost, osionost i arogantnost noćnih radnika, ispoljava se na svakom koraku, i kao mora pritiska osuđenika, zbog neograničene vlasti ovih egzekutora. Mislim da tu pristaje jedna dobro uočena primjedba druga, kada kaže da se u toku noći nekome smrklo dok je drugi dobio unapređenje.

Pripremaju me ponovo za gonjenje. Osjećam, oštre se, tako što su me počeli pojačano maltretirati, da bi sutri dan opet odredili dvojicu. Gonjenje je kombinovano sa pedagoškim radom i savjetima da raščistim sa istragom, potkinem repove i uvrstim se u društvo poštenih ljudi, koji se vraćaju na put Tita i Partije. Inače, ako ovako produžim, život ću ostaviti na pasiji način u kamenolomu. Ovi se savjeti kombinuju sa komplimentima kao što su gade, palamudo, dvoličnjače, nećeš nas preći.

Ulazi se u četvrti mjesec bojkota. Jedno jutro pri polasku na doručak, obrati mi se baračni vodnik Đuro Ristović, i reče jednim umjerenim glasom "Peručica, posle doručka dovešće te dežurni, radi raščišćavanja istrage. Pisaćeš ovdje u paviljonu:" Način na koji mi se obratio bio je čovječan, i po

prvi put posle toliko vremena naziva me neko prezimenom. Međutim, ova druga strana me zabrinu. Pa zaboga, da sam imao šta pisati to bih uradio za ono vrijeme istrage, koja je trajala skoro godinu dana. Ja ni prije nisam imao šta pisati. Sve što je napisano, napisali su drugi, ja, ili sam to odbijao ili sam priznao za svoje. Jedino što nisam mogao prihvatiti - to je da uzimam na dušu druge ljude, optužujući ih. Donose mi papira da bih mogao knjigu napisati, sa napomenom, da ukoliko mi ga bude nedostajalo, da se javim kako bih dobio potrebnu količinu. Ja pišem samo ono što oni već znaju. Jasno da nisu mogli biti zadovoljni tom pisanijom koja ne otkriva nove momente. Obavještavaju me da je ono zagubljeno, i da moram ponovo pisati, i sve tako nekoliko puta. Sa kompjuterskom tačnošću ponavljam isti tekst, svaki put.

Iznošenje stava

Došao je momenat iznošenja stava, pred osuđenima sobe u kojoj se nalazim. Iznošenje stava predpostavlja iznošenje svoje neprijateljske djelatnosti, sa osvrtom na kajanje i navođenje svojih ličnih slabosti koje su me dovele do skretanja sa linije partije. Za ovu priliku prisustvuje i sobni starješina. Njegov zadatak je zadatak režisera. On će odrediti granice dokle će se ići u iznošenju, to jest raščišćavanju istrage. Mogu izbiti nepredviđeni slučajevi, gde bi se mogao otkriti neko ko je u vezi sa delovanjem nekoga ko se tu nalazi, to jest, koji je prisutan u sobi. Neki dragulj gde bi sobni otrčao u upravu i pobrao neki poen za sebe. Pored toga sobni zahtjeva od pojedinaca da diskutuju. Ako su pasivni - da se aktiviraju. Ako namjerava da nekog bojkotuje, kako bi ga kompromitovao, da ga prikaže kao dvoličnjaka, bez karaktera, koji bandu kritikuje a on je isti takav; a iz zbog niza i niza kadrovskih i personalnih pitanja, prisustvo sobnog ispostavlja se kao neophodnost. Mene ne izvode da otkriju nešto novo. Potrebno je da izađem pred sobu da me ti ratni drugovi i rukovodioci, koji su mi važili kao autoritet, jednostavno izviču, srozaju, posrame, prikažu da sam niko i ništa, i da tako shavtim svoj položaj. Da mi u oči kažu da sam čovjek kukavica, kolebljivac, slabog karaktera, malodušnik, prevarant i lažljivac. Pri mom izlasku na tapet vladalo je neko iščekivanje, izgledalo je kao priprema da mi se sa svom ozbiljnošću kaže u kojoj sam se mjeri srozao u balto i izdaju, ili pak da nešto čuju od mene što bi moglo neke ozbiljne stvari da rasvijetli. Prilikom iznošenja mog stava, na gornjem spratu, pod platformom, nagurani su bojkotovani i odloženi. Ovakav raspored ima praktičan značaj, iz redova ovih osuđenika se obično izlazi na tapet, i takvog jednostavno bace - gurnu sa sprata.

Na gornjem spratu, to jest boksu, među osuđenima zvanim banda, nalazio se i pukovnik i heroj, Savo Stanojević. On u ovakvim slučajevima, stegne cjevanice upletenim prstima, ili preksrsti ruke na grudi, povije se naprijed, i pogled mu se otima u daljinu. Narodni heroj Savo Stanojević, kad ispred sebe ne bi imao neprozirni zid, reklo bi se da baca pogled na vrh Volujaka, Vučeva i Zelengore. On se prosto gadi na svu ovu atmosferu, koja je ispod svakog ljudskog nivoa. Niti šta pita, niti odgovara. Sjećam se dobro Sava iz nekih ranijih situacija, bio mi je komandant bataljona. Imao sam prilike da ga vidim u situaciji kada mu se bataljon povije pod snažnim naletom neprijatelja. On u takvim prilikama, sa ispruženim parabelumom naprijed, ispred bataljona spašava situaciju, vraćajući bataljon ponovo na juriš. U donjem boksu među osuđenima, prisustvovao je pri iznošenju mog stava i pukovnik avijacije Miodrag Lozić koji liči na vojnika u stroju. Sarađivao je sa generalom Borom Mirkovićem u puču 1941. godine, kada su

narodi Jugoslavije rekli "Bolje rat nego pakt". Tu ima još dosta onih osuđenika čiji je doprinos revoluciji bio značajan (istini za volju, bilo je i onih drugih, ali ne tako brojnih). Tu je i Vojo Đurašević, moj ratni komandant Pete proleterske. Đurašević se povukao malo više u dubinu boksa. Očigledno ne želi, a to se tako i pokazalo, ništa o meni negativno da kaže, a pozitivno nema nikakvog efekta. Znam da je o meni iz ratnih dana imao pozitivno mišljenje. Sjećam se proleća 1944. godine, kada je Peta proleterska brigada proslavljala godišnjicu formiranja (u ovom slučaju dvogodišnjicu), na Smailagića polju kod Kolašina. Posle proslave moja jedinica bila je raspoređena na Bašanje brdo, tu u blizini. Naišao je Peko Dapčević sa grupom divizija sa namjerom da forsira Ibar i produži za Srbiju. Izdvojio se Novak Perućica, moj rođak, i došao kod mene i rekao mi da ima veliku odgovornost pred mojom majkom, a po saglasnosti Pekovoj, i po pristanku komandanta brigade Đuraševića, da je pođem sa njim. Kako kaže, biće to nešto drugačije, izvršiće i mobilizaciju, i ja ću dobiti da vodim veću jedinicu. Vojo, koji ga je pratio, i bio malo zaostao, požurio je i prišao prije nego se ja izjasnih. On reče "Novače, Danilo može da pođe sa tobom, ali ja mislim da neće ostaviti svoju proslavljenju, herojsku Petu proletersku brigadu". Pozdravio sam se sa Novakom, i poželio mu srećan put, rekavši da ćemo se vidjeti po završetku rata, da ne brine za mene. Vojo je bio drug i prijatelj sa Novakom, a obojica su poslije svega, ovdje preživljavali teški bojkot za vrijeme izdržavanja kazne. Tu u uglu, uočava se silueta korpulentnog Branka Putnika. Oko njega se nalaze njegovi zidari, tesari, klesari, merači i druge zanatlije. On sa njima radi van žice i primjećuje se da dolaze do čistog vazduha, do nekog mirisa slobodnijeg života. Iz tih razloga, i on i oni ovu konferenciju osjećaju kao zadah ustajalog vazduha, gdje se teško diše.

I sad počinje glavno iznošenje stava, to jest glavna predstava. Počeo sam rekavši da me je rezolucija KOMINFORM-a iznenadila i istovremeno jako potresla. Posledicu rezolucije video sam u činjenici, shodno Lenjinovom tumačenju, da se socijalizam neće moći izgraditi u tako maloj zemlji, u kapitalističkom okruženju. Dejstvo kapitalističkih zemalja, u ovom slučaju kao centripetalnih sila, privući će zemlju u njihov zagrljaj. U odsustvu uticaja Sovjetskog Saveza, mi ćemo im biti lak plijen. U ovom momentu, verovatno po dirigentskoj palici samog starješine i na njegov znak, prolomio se huk kao neki zemljotres "Ua bando, zgazi ga, pod noge, dole frazeri, iznosi svoje neprijateljsko djelovanje, pusti mudrovanje". Opet, na znak sobnog starešine, stiža se ova dirigovana gomila. Tada sobni reče "Što se tiče istrage, tu je on nešto raščišćavao, ali sad da vidimo šta o njemu misli kolektiv. Inače, mnogi su radili sa njim, a i tu je duže vremena". Pojavili su se po običaju prvenci koji žure, da odmah bez rezerve, iskažu svoj beskompromisni stav prema bandi i neprijatelju.

Sobni starješina poziva Stanka Mrđenovića, da on o meni dadne svoj sud. Ovo i zato što ga namjerava bojkotovati, pa da bi Stanko u diskusiji osudio moj neprijateljski rad, kako bi ga posle toga mogao nazvati dvoličnjakom koji se kamuflira. Stanko, koji je sedeo u jednom ćošku, polako i ležerno se podiže, cigareta je prilepljena za donju usnu, nešto na kraj usta, i rapavim i promuklim glasom poče diskusiju tako što reče da sam ja brav, da sam ja, tu i tamo, nešto nekada i valjao, ali da me je to čitanje iskvarilo. Reče da sam, čitajući literaturu od Marksa, Lenjina i Staljina, stvari pobrkao i da bi bila sreća da je nikad nisam ni uzimao u ruke, kao što ni on to u životu nije nikada činio. Reče da me je to i dovelo da budem tvrdoglav. Na insistiranje sobnog starješine i ostalih da da predlog - da li da mi se produži bojkot, ili da se primjeni neka

druga mjera. Stanko na to ne daje odgovor, već još jednom, sa prizvukom nekog sažaljenja, ponovi da sam brav i sede.

Sobni pozva Moma Đurića da on nešto kaže, budući da me je i on gonio. Momo ustade i kratko i odvažno reče: "Nisam ga gonio, nego sam radio sa njim i to jedan sat, a zatim su uzeli da gone i mene i njega. Nemam šta da kažem, samo mogu reći da sva četiri brata Perućica su čestiti ljudi i to je jedna čestita porodica". "To misliš zato što su svi u bojkotu" pripitao je sobni. Momo ne htede ništa više da kaže, i sede. Što se tiče gonjenja Momo je rekao istinu. Brigadir Veljko Stanar je naredio Momu Đuriću "Uzmi bandu, vodi je iza paviljona, tamo kod rezervoara ima gomila kamenja, neka prenosi. Goni bandu!" Stanar je iz daljine od nekoliko puta opominjao Đurića, i pripretilo mu nazivajući ga takođe pogrđnim imenom. Moram da priznam da mi nije bilo pravo što ovaj kolos treba da me goni. On je, što bi se reklo, i osnovan i potkan. Svoju visinu održava pravo kao pod visak. Kompletan je čovjek, gorostas pravi. Pukovnik. U toku rata bio je komandant Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Posle rata je formacijski komandant garde. Školovao se u Sovjetskom Savezu. Kad smo došli na određeno mjesto vidio sam da tu nema nikakvog gonjenja. On zamišljeno gleda u stranu, a ja tovarim kaselu prema mogućnostima. Ubrzo su nas rastavili i nastavili goniti obojicu.

Za reč se javlja Radomir Đurić Dućo. Vidjelo se da drže do njega, on je član kolektiva i njegov status je dosta stabilan. To je stamen čovjek, čvrste fizičke građe. On je takođe viši oficir, potpukovnik iz ugledne porodice. Prije stizanja do kolektiva krvavo je gonjen i maltretiran. Sada, kada bi se okupili oko njega osuđenici da ih protežira, ili pak, da pred njim iskažu zadovoljstvo metodom prevaspitanja, izgledao je u takvim prilikama kao čovjek kome se na sve to gadi, i onako ispod krupnih, crnih obrva pogledao bi sagovornika sažaljivo, koliko mu se učinio bijedan. On reče da smatra za razliku od drugih, da kod Perućice ima i dosta naivnosti. I dalje nastavi "Inače koliko sam ja mogao vidjeti, u ovom dosta uskom vremenu, on je i iskren i bistar, i mogao je biti vrlo perspektivan. No, on je još mlad, i dosta toga može nadoknaditi, pod uslovom da prihvati mjere, kako se ne bi sam izlagao fizičkom uništenju. Možda je preterano reći da je i totalno tvrdoglav. Ja bih rekao da tu ima i neke principijelnosti koju je on na svoj način izgradio. Ja sam da mu pružimo šansu da promjeni svoj status, da bi iz drugog ugla sagledao stanje u KPD-u. Glasam za odložen stav".

Ja rekoh u sebi "Ovo je prelomni trenutak". Pomislih da je on dobio direktivu, bilo od sobnog, bilo od islednika, da tako istupi. U ovom momentu primjetih da neko iz boksa ispruža dva prsta, i to užurbanim tiskanjem. To tako biva kad neko hoće da replicira prethodniku. To se sve dešava dok Đurić nije još završio diskusiju. I zaista, pojavio se Milutin Radulović, bivši kapetan, kojemu odmah udovolji sobni starešina. Osuđenici usmjeriše pogled prema njemu. Vidjelo se sasvim dobro da on među njima igra značajnu ulogu. U daljem će se pokazati da je Đurićeva diskusija bila diskusija njegovog sopstvenog ubeđenja, a diskusija Radulovića mogla bi biti direktiva policije, odnosno islednika, preneti preko sobnog starešine. On je, inače, ideolog-teoretičar u objašnjavanju spora i uzroka koji su doveli do sukoba, pa i sa te strane stavra sebi autoritet u očima osuđenika.

On se osvrnu na moj nastup u vezi sa Rezolucijom. Sa zanačajnom ozbiljnošću, reče da je do sukoba došlo kad je čvor suprotnosti dostigao vrhunac, u smislu konzervativnog i dekadentnog

staljinističkog sistema i pozitivnog i perspektivnog našeg socijalizma, trasiranog od Tita i Partije. U daljemu, Radulović nastavi "A što se tiče ovoga gada, što je pred nama, mora se imati u vidu da je on okoreli neprijatelj." Dakle, riječ iz arsenala upravnika zatvora, što bi navelo na zaključak da je Radulović bio sasvim dobro obavješten, odnosno, da je bio u situaciji da upozna moju obradu od strane saradnika policije. Milutin ide dalje i kaže: "A oni koji bi hteli da ga učine nevinim, naivnim, nazivajući ga bravom, nije ništa drugo nego njihova težnja da ga prikriju kao neprijatelja, da bi olakšali njegov položaj. Zato takvi zaslužuju da i oni zauzmu mjesto ovdje pored njega. Nemam riječi šta da predložim, najbolje bi bilo da ne izlazi nikad iz bojkota. Međutim, on je i u njemu oguglao. Zato bih bio da mu se skine bojkot. Predlažem odloženi stav sa privilegijama bojkota. Ovo zato da bi mu se pružila prilika da vidi kako rade i ponašaju se pošteni ljudi, kako se oni bore protiv neprijatelja ne štedeći sebe". Ovaj prijedlog Milutina Radulovića je prihvaćen, i ponovo sam poslat u ćošak, s obzirom da je odloženi stav sa privilegijama bojkota isto što i bojkot.

Kada je sa mnom završena ta lakrdija, sobni starješina poziva da na tapet iziđe Stanko Mrđenović. Jasno je bilo ostalim osuđenima šta to znači, budući da je Stanko bio član kolektiva. Sobni mu podviknu da se ne vuče, i preporuči da ga gurnu iz boksa. Nastade urnebes. Prolomi se soba od vike i dernjave "dole bando, pod noge s njim". Ne znam šta sve viču. Naročito se na njega okomiše članovi kolektiva, jer su morali dodatno da se dokazuju, pošto je Stanko do ovog momenta bio njihov drug. Zajedno su se družili, međusobno ćaskali, pa, bože moj, da dokažu da oni sa njim nemaju ništa zajedničko u pogledu njegovog djelovanja. Sobni kaže "S njim u ćošak" i objasni kolektivu da je po naređenju islednika bojkotovao zbog neprijateljskog djelovanja. Nasrnuše na njega neki aktivisti da mu glavu saviju. Gordi ratnik daje snažan otpor tom nasrtaju. Odbija rukama jednog po jednog, ponovo se vraća u uspravan položaj, ponovo saginjanje glave i to u nedogled. Stanko je bojkotovao zato što je nekome odloženom dao cigaretu ili je uzeo od njega. To je značilo veliki grijeh, šurovanje s neprijateljem naroda. Posmatrajući mučenje Stanka Mrđenovića, podsjetih ga se iz ratnih dana 1944. godine, i borbe na Mojkovcu. Navalili Njemci, nedićevci (takozvana srpska straža), muslimanska milicija, handžar divizija i ne znam kakva sve šarolika skupina. Ta čudnovata vojska je zauzela važan strateški prevoj - Razvršje, Bojnu njivu, Medeno guvno i Mučnicu, i dalje sa prethodnicom produžila ka Pržištu. Nastao je strašan sudar Treće udarne divizije sa ovom neprijateljskom grupacijom. Peta proleterska brigada nanosila je glavni udar pravcem Pržište-Razvršaj-Bojna njiva i Medeno guvno, lijevo od nje je Osmo brigada, i desno je Sedma omladinska, pravcem Mučnica-Rakita-Najstorovina-Ravna rijeka. Stankov bataljon nalazio se u drugom ešalonu. Uveden je u borbu u prelomnom trenutku, preko Bojne njive, na spoju Pete i Osme brigade. Njegovi borci čitali su misli svog komandanta i nastupili žestoko i uvjereno. Ulazak u borbu njegovog bataljona označio je pobjedu. Inače ovaj vrsni komandant, autor je mnogih borbenih pjesama, među kojima je i "Kraj Sutjeske hladne vode".

Nastavlja se rad u kamenolomu. Brigadir šarene brigade, Pavle Đokmarković, naređuje da zajedno radim sa Savom. Radimo sa tragačem što se smatra umjereno opterećenje. Tovarimo koliko možemo. Ne dajemo povoda za primjedbe i opomene. Savo, koga su rešpektovali svi osuđenici, ne dozvoljava da se koristi išta što bi se moglo nazvati špekulacija. Skoro se posvađasmo kada mu, u želji da ga odmorim, predložih da sad ja predem naprijed pri nošenju

tragača. Ja molim Sava da pređe pozadi, navodeći sijaset razloga za takav predlog. Savo to odbija, uz izgovor da ne umije da ide ukoliko je na zadnjem kraju tragača. Savo je jednostavno uhvatio tragač za ručke, savio se do zemlje, i čeka mene da i ga ja prihvatim, ne želeći da neko pomisli, da mi raspravom odugovlačimo, odlažemo nošenje. Na karju reče "Uzmi Dačo, doći će drugi da nas pomire." Po proteku izvjesnog vremena, tokom kojeg sam bez prestanka prenosio kamen, rukovodilac radova, bivši pukovnik Danilo Šorović reći će brigadiru Pavlu Đokmarkoviću da me pošalje kod njega. To on čini u momentu kada smo najviše udaljeni od njega. Šorović započinje obične priče, nema govora da nešto govori o prevaspitanju. Između ostalog pita me što se nečkam da radim sa Savom. Ja mu kažem razlog, on kaže da se može pošteno raditi i na prednjem i na zadnjem kraju tragača. Zatim opet, po isteku nekog vremena, zahtjeva od brigadira da mu pošalje Sava. Savo dolazi. Danilo nastoji da ga odobrovolji, da se malo opusti, da ne shavta sve službeno, i poče se šaliti sa Savom. Očigledno Šorović je išao na to da nas odmori. Pukovnik Danilo Šorović, inače ratni komandant divizije, osuđenik je i nalazi se u svojstvu rukovodioca radova. Za njega je vezan onaj događaj, kada je prilikom oslobađanja Kosmeta, nastupajući prema Prištini izabrao najpovoljniji pravac, odnosno najpreči, i tako stigao, na veliku žalost i veliko ogorčenje bugarskog generala Andonova prije njega u Prištinu. Tom prilikom je održao govor na improvizovanoj tribini. Šorović je inače kao vojni kadar Armije u toku rata poslat u Sloveniju gde se proslavio kao uspješan komandant.

Tih mirnijih dana, drugi partner na ravnoj nozi bio mi je Miroslav Miro Šofranac. Ustavri, nije nam status bio isti. Moj status je odložen sa privilegijama bojkota, dok je status Šofranca bio bojkot sa privilegijama odloženog. Miro Šofranac je student tehničkog fakulteta koji se školovao u Sovjetskom Savezu. Optužen je za rad u korist NKVD-a, što je značilo njegovu potpunu satanizaciju. Osuđenici osumnjičeni kao takvi bili su nemilosrdno proganjani od svakoga. Svako se mogao na njih izvikati, čušnuti ga i nazvati svakojakim imenom. Šofranac je bio za dugo izbezumljen, unezveren i izvještačen. Skoro da je ličio na lutku. Inače, čovjek je vrlo bistar, pametan, inteligentan, i nije imao nikakve veze sa špijunažom. On je posle toliko godina po prvi put malo progledao. Mogao je normalno da radi bez neke posebne kontrole i prinude. Uvijek je maštao "Hoće li doći dan da se hljeba najedemo?" Usled međusobnog finog odnosa i saradnje, kada je tragač bio natovaren, Miro bi mi dosta strogim glasom rekao "Dačo, pređi ti sad naprijed." Ja sam to sasvim normalno prihvatao. Meni je u stavri i odgovaralo naprijed, pogotovu kad nije u pitanju gonjenje. Miro se posle više godina našao u ovako povoljnijem položaju, da i on bez gonjenja, na ravnoj nozi s nekim, nosi tragač.

Beskrajna tortura

Nije dugo trajao taj moj mirniji period, sobni starješina Milačić naređuje da me gone do iznemoglosti, i da je to nalog islednika. Opet su za mene nastupili teški trenutci. Jedan od prvih progonitelja bio je Zef Ljucović. On to čini korektno. Član je kolektiva, i prema svom shvatanju ovaj posao obavlja u duhu svog osuđeničkog statusa. Tovarimo kaselu do vrha. Njena težina je oko sto kilograma. To mogu zaključiti i po tome što mi je poznata težina dveju vreća cementa. Nosimo dosta brzim korakom i dosta je brz utovar kasele. Nijednu lošu reč nisam čuo od Ljucovića. Cenio me je i uvažavao, a posebno je isticao ljudske osobine moga brata Radomira. Za

njega kaže da je radio sa njim i da je to tako dobar čovjek. U toku radnog vremena nije dozvoljavao sebi zamjenu, iako su mu je neki nudili. Htio je svu težinu radnog dana da podjeli sa mnom. Nije se služio nikakvim pomagalima. Nije stavljao petlju-gužvu na ruku iza šake da bi je natakao na ručke kasele i tako oajčao ruke. Ja sa svoje strane nisam ništa činio što bi mu moglo status ugroziti i dovesti ga u neugodan položaj. Uzimaju me i drugi da me gone. Nosimo kamen uz veliki uspon. Prvo, treba izići sa kaselom uz uspon od četrdeset stepeni, to jest iz duboke rupe kamenoloma. U jeku najvećeg gonjenja, u toku rada, odvedoše me kod islednika.

Očekivao sam da ću se sresti sa starim zancima. Izenadi me sasvim drugi islednik. Odmah mi reče da je on moj islednik, da se preziva Radulović i da me je pozvao da mi pruži poslednju šansu, kako bih se izvukao iz blata u koje sam zapao i zaglibio do guše. On reče "Leko Aleksa Mišurović sve priča. Leko je otvorio karte. Na tebi je da smesta daš izjavu, kako bi ta izjava datirala da si je dao ranije nego što je Leko progovorio. Ja putujem za Beograd. To će biti velika olakšavajuća okolnost". Radulović gleda na sat. Gleda da ne zakasni na voz. Vadi iz tašne neke spise, ponovo odabira nešto što treba sa sobom da ponese. "Dakle, šta si rješio?" Ja kažem: "To što je Leko u vašim rukama, za mene je sreća. Konačno je došlo vrijeme da se ova mora skine sa mog života. I ovakav život ne vrijedi pet para". "Znači ti tako?" reče Radulović. "Znaj da te nećemo uništiti prije nego izvučemo iz tebe do kraja tvoju neprijateljsku zavjeru. Pogledaj se kakav si, to je još ništa kakvog ćemo te dotjerati!" Islednik Radulović mi je rekao da je Leko u njihovim rukama. To me je navelo na pomisao da je Leko živ. A to što će Aleksa Mišurović Leko reći, ne može biti ništa više nego onoliko koliko sam ja rekao u istrazi. Imao sam sreću da su mi tokom čitavog rata od 1941-45. godine komandanti bataljona bili divni ljudi, hrabri i neustrašivi borci, patriote kao što su: Petar Komnenić - komandant Banjsko-vučedolskog bataljona, zatim Prvog bataljona nikšićkog odreda, te komandant trećeg bataljona Pete brigade; Savo Stanojević, Đoko Šaranović; Aleksa Leko Mišurović i Marko Đurović, svi komandanti trećeg bataljona Pete brigade. Ne zna se koji je bolji od boljeg. Kao junaci i kao ljudi bili su ljudske veličine. Nije to moj utisak kao dvadesetogodišnjeg entuzijaste i zanesenjaka, već to kategorički tvrdim i posle pedeset godina.

Estradni umjetnici Bilečke i Golootočke pozorišne predstave, priređuju nam pozorišni komad Koštana. No, ovi umjetnici, kao osvjedočeni ispravni ljudi, prije svega trebaju sa te javne tribine da upute riječi kritike, ismevanja i raskrinkavanja onih koji ne prihvataju mjere prevaspitanja. Za čudo, povedoše i mene na priredbu. To je bilo pravo iznenađenje. To je bila i prva prilika da se malo odmorim. U protivnom bi do pola noći bauljao hodnikom trljajući jutom po betonu. Mene vodi moj čuvar i verna sjenka, koji mi skreće pažnju da se držim njega, i pred binom u mraku da mu se držim za nogavice kako bi bio siguran da neću pokušati bekstvo. Pojavili su se estradni umjetnici, glumci. Izlaze na binu uz urnebesane pljesak. Tu je Marko - porcijaš, Čejović - Čejo, Milo Vujošević, Nikola Jovićević, Budimir Buda Đorđević, Mihailo Ivanović i drugi. Jedan od njih obukao šiptarsko odjelo i počeo da se gega po bini. On govori "Enver Hođa, komandante, vrc bre tvoja vojska cela, će ti umrem pod kasela". Aludiralo se na osuđenike Šiptare. Zatim na red dolazi drugi glumac, izoštrene vojničke dikcije i vojne terminologije. On saopštava naredbu, vojnički rečeno izdaje zapovjest, koja glasi "Cjelokupna ratna flotila, usidrena u vodama Trebišnjice smesta da se razvije u borbeni poredak, da nastupi uz Trebišnjicu, i iz svih topovnjača otvori vatru po KPD-u, da pokida minska polja i žičane prepreke, te da napravi breše na Logoru.

Pješadija da nastupi sa sjevera u cilju oslobađanja osuđenika iz logora. Komandant, banda Perućica Danilo, komandno mjesto - govno promet". To je bila aluzija na moj plan o bjekstvu iz zatvora, razumije se iskarikiran i nema veze sa mojim namjerama i načinom bjekstva. Nastade neka huka u onom mraku u znak osude mojih zločinačkih namjera. Pomislih puče mi pogibija, znači odlazim u govno promet gde bih se pridružio Dapčeviću, Zecu, Jokiću i drugim. Kad se predstava završila, jurnu moja soba na mene. Neko predloži "U paviljon sa njime". Pratilac me požuruje i vuče uza stepenice. Kada se iskupiše u sobi, navališe na mene. Istini za volju, malo je učesnika bilo u tom metežu. Rako Vukčević, inače visok, korpulentan, stasit, širokih pleći, gorostas, mada iscrpljen i mršav, priđe mi sa leđa, zakloni mi leđa i potiljak, i donekle i bočno me obuhvati, te u tim predjelima ni udarci nisu stizali. Gomila viče da odgovorim jesam li neprijatelj. Ja ćutim. Rako mi šapatom govori "Kaži da nisi i ponavljaš više puta". Bože sačuvaj ne bih im odgovorio da me sjeku na komade. I ta se lakrdija okonča.

Vrijeme odmiče. Po prvi put izvode me van logorske ograde na gradilište. Ono se nalazi na rijeci Trebišnjici. Moj vjerni pratilac i čuvar uzima me ispod ruke i drugarski idemo u radnom stroju. Kada smo odmakli i našli se iznad vrela Trebišnjice, pita me da li mi je poznat ovaj kraj. Kažem mu "Kako da ne, taman posla da ga ne poznajem". Počeh upoznavati svog sagovornika. Zadovoljan sam što se i on interesuje. Nastavih nabrajati okolne predjele i naselja. Kažem "To se zove Zlatište, Pribiz do, Razvršje, Hadžibegovo brdo, Čepelica, Vlahinja, Mirilovići, Brani do, itd. Čakštaviše govorim i o lokacijama koje ne zauzimaju veću površinu od desetinu hektara. Mojeg sagovornika još upoznajem o borbama vođenim oko Bileće i za Bileću u toku 1942-43. godine, te mjesta na kojima sam se ja nalazio, odnosno nastupao u pojedinim situacijama. Kad smo se spustili na Trebišnjicu, gdje se vrši izgradnja ribnjaka, mene tovari do iznemoglosti. To se radi vrlo perfidno, obzirom da ovdašnji narod može posmatrati naš rad. Tu su kasele mnogo teže, a smena goniča mnogo češća. Izgleda da su se bojali da ne bih odmoran napustio gradilište. Jedva sam se uveče dovukao u paviljon. Neposredno zatim zove me sobni starešina, koji me pita gdje sam u toku dana radio. Rekao sam "Na Trebišnjici, na Ribnjaku". Dalje me pita, da li poznajem ovaj kraj. "Pa kako ga ne bih poznavao" odgovorih mu "mjesto rođenja nije mi daleko odavde, a pored toga učestvovao sam u borbama oko Bileće i za Bileću". "Ne, ti si pokazao interesovanje za nešto drugo" reče on, i nastavi da sam mnogo razgledao ove strane. "Vi možete misliti što hoćete, a ja vam kažem da sam čovjeku na njegovo interesovanje, govorio o ovoj okolini". "Nećeš ti nikada više u radni stroj, niti van žice, a sutra ćeš u kamenolom u šarenu brigadu" pretećim tonom saopšti mi Milorad Milačić. Tako je i bilo. Nakon dvadeset četiri sata odsutnosti ponovo se vartih u isti osinjak. U ogromnoj rupi kamenoloma gamiže raja kao mravi. Vika, dozivanje, gonjenje, psovanje i sve ostalo. Samih brigadira šarene brigade ima preko deset. Tu je Đokmarković, Labović, Giša Pavlović, Zoran Kokić, Mirko Mandarić i mnogi drugi. Halakaju kao da organizuju hajku na divljač.

Po proteku izvjesnog vremena poziva me sobni - Milačić. On me obavještava da mi je danas dolazila majka prilikom posjete osuđenicima. Na posjetu je išao tvoj brat, a za tebe smo rekli da si nepopravljiv, nevaljalac i da tebe ne može učinjeti posetu. Sobni nastavlja "Ipak smo joj uzeli paket namjenjen tebi. Pa bez obzira što nemaš pravo na paket i posjetu, evo ovdje paket, otvoren je, jedi". Počeo sam da jedem. Nije dugo trajalo, sobni mi naredi da prekinem. Naredi da se ostatak harne baci u korpu za smeće. Ovo mi je tako teško palo, da sam osetio veliku

gorčinu, poput gorčine žuči. Ne zato što su izmakli harnu ispred mene - jer ja i tako za ovo verijeme do tada provedeno, osamnaest mjeseci, u zatvoru i nisam ništa drugo jeo do zatvorsku hranu - već zbog pomisli kako je mogla stara majka da nosi ove pakete, a nema joj niko ni da poseje, ni da uzore, ni pokosi, a još baciti sve to u smeće. Nisam žalio sebe, žalio sam majku. Kako da čitav život provede u velikoj nevolji i nemaštini. Gdje da se ona stara da nahrani dva sina u zatvoru od kojih je očekivala, posle toliko nevolja i ratnih stardanja da će je izmjeniti i omogućiti joj bolje uslove života. Čitav život joj je tako protekao. Za vrijeme Balkanskog rata, kada je otac otišao na Skadar, ona je ostala sa tek rođenim djetetom. A 1915-te, po izbijanju Prvog svjetskog rata, dotada stečeni imetak, budući da je otac držao trgovinsku radnju na granici Crne Gore i Austrougarske, u kojoj je prodavao kafu, šećer, so, alkohol i gas koji je planuo kada su Švabe prinеле fitilj u kuću.

Samo naj snažniji mogu izaći iz Rupe, kamenoloma u Bileći, sa napunjenom kaselom. Zatim sa kaselom se treba popeti na vrh Monteveresta, brdo od kamena koje su zatvorenici napravili vukući kamen. Nije problem samo u tome da se kasela izvuče na vrh ove piramide, treba istovremeno vući i svog goniča, koji uporno u svojoj nemoći vuče i mene i kaselu nazad. Ja, Drinjak Stevo, Gašo Marković, Milan Abramović, Georg Georgijevski, Šaban Lozana i još nekoliko ispoljavamo maksimalne napore uz ovaj teški uspon. U jednoj maloj pauzi napornog radnog dana, obrati mi se brigadir i reče mi da počnem da radim sa novajlijom koji je izišao iz karantina. Reče, da sa tragačem na jednom dosta prihvatljivom terenu prenosimo kamenje. Novajlija je bio dosta nežan i nepripremljen za fizički rad. Pored toga ten lica i kože mu je takav da bi se moglo zaključiti da je neki stomačni bolesnik. Imao je žuto-bledo lice. Ja mu rekoh "Otkud stižeš neznana delijo?" Novajlija reče da se zove Mitar Toković, major, poreklom Crnogorac, preci su doselili u Jablanicu, selo Tulare. On mene pita može li zanti ko sma ja. Odgovorih mu ko sam i odakle sam, kao i to da mi zavičaj nije daleko odavde. Rekoh "Odmah tu preko ravnice, u Crnu Goru". Novajlija otvori dušu i reče "Da Bog sačuva ovdje ima svašta i svakojakih krivaca". "Pa dobro" rekoh "kakav si ti, šta je sa tobom, šta si ti htio?" Mitar kaže "Vala da ti kao bratu iskreno kažem, na pravdi Boga su me zatvorili i osudili. Nisam kriv ni najmanje".

"Ostavi priču" rekoh mu "ti si izvršio teško krivično djelo protiv naroda i države, ustavom i zakonom utvrđenog državnog uređenja, vlasti radnog naroda i socijalističkog društvenog sistema, čime si potkopao ekonomsku osnovicu zemlje, i umanjio njenu odbrambenu moć. Za počinjeno djelo kažnjava se najmanje pet godina, uključujući i smrtnu kaznu. Dodatno pored toga si po članu KZ-a vršio neprijateljsku propagandu, pronosio lažne vijesti o karakteru naše revolucije, imao nepravilan odnos prema Korejskom ratu, bio si za to da naši idu na sastanak u Bukurešt, kako bi ih tamo pobili. Govorio si za Arsa Jovanovića i one koji su hapšeni, da su to dobri i pošteni ljudi, slušao si radio Moskvu. Sve ove počinjene inkriminacije zaprećene zakonom vršio si neutvrđenog dana i datuma, mjeseca i godine, na više mjesta i u više prilika i u raznim vremenskim periodima, pred većim brojem neidentifikovanih lica". Mitar na ovo moje izlaganje prosto poskoči i lupi dlanom o dlan. "Pa sve znaš, sve tako piše! Ali ne, ne, nije kod mene baš sve tako, ali onima koje sam video i sa kojima sam bio u istražnom zatvoru doslovice tako piše u optužnici". "Pa dobro, šta kažu oni ostali sa kojima si bio, šta je od toga tačno kod njih?" "Ništa od toga" odgovori on. "Sigurno" rekoh mu ja "ništa nije tačno, ni to o tebi, ni o tvojim drugovima. Zato jezik za zube i prihvati tragač. A to što svima jednako piše, zasluga je jednog

visokog vojnog rukovodioca bez ruke, koji obilazi istražne zatvore i podučava vojne tužioce kakvu optužnicu da sastave".

Primiče se Dvadesetdeveti Novembar. Aktivisti su izgubili apetit. Svaki već zna ko se pušta na slobodu. Dozivaju se. Rukuju se, i opšte njihovim, već poznatim, rječnikom "Ziher ja, ziher ti". Usledilo je puštanje početkom decembra 1953. godine. A za one koji su ostali, kod njih je sve ostalo po starom.

GOLI OTOK

Iz zla u gore

Neposredno pred pokret za Goli otok, pred paviljonom u Bileći, doneta je odluka da se ne vežem u toku transporta. Lično sam ja to čuo. Preovladalo je mišljenje da bi vrlo nezgodno bilo da me od mesnog stanovništva neko vidi svezanog, tim pre, što ni kuća mog ujaka nije udaljena od logora više od trista metara. Uostalom, i drugi me poznaju. U većanju bio je jak argument i to, što mi je brat pušten na slobodu, i da je to na mene povoljno uticalo. Sa ovim argumentom istupio je jedan od rukovodioca osuđenika, zvali su ga Era. Voz pristaje na otvorenom prostoru, na čistoj pruzi - mjesto zvano Zlatište.

Stizanjem na more ukrcavamo se u zloglasni Punat, čije su šive u proteklih nekoliko godina više puta prane krvlju boraca revolucije, na sramotu čitavog demokratskog svijeta, koji nije ni prstom mrdnuo u zaštitu ovih nevoljnika od krvoločnih Titovih izmećara. Na Punatu je bilo strašno. Ovako bi to opisao vojvoda Draško: "Teskoba ih nesrećna davljaše, smrad veliki i teška zapara, konj hoćaše u njima crknuti, čovjek pašče ti svezat neščaće, a kamoli čovjeka nesretnoga". Tu je povraćanje, tu je vršenje nužde, tu se nalazi čovjek na čovjeku. Ja sam bio na granici da prosto lipšem, iznuren radom, iznuren glađu, a pored toga i morska me bolest uhvatila, tako da sam potpuno nemoćan bdio, ne dižući glavu sa poda.

Po dolasku na Goli otok smestili su me u ambulantu koja se nalazila u krugu unutar žice. Oporavak je tekao dosta brzo, a ni pažnja prema bolesnicima nije izostala. Vjerovatno da su mnogi računali da je ambulanta rezervisana samo za ispravne zatvorenike, to jest članove kolektiva KPD-a i aktiviste. To je uslovalo da se i ostali bolesnici odnose prema mani sa uvažavanjem. Ja sam takođe vodio razgovore i diskusije sa osuđenima i ne rijetko sa pažnjom su me pratili. Ponudu cigareta odbijao sam, pod izgovorom da ne pušim, kako ne bih dovodio u iskušenje one koji mi nude te cigarete, čiji je položaj u kolektivu na neki način riješen. Jedno jutro, kao vjetar, kroz ambulantu protutnja osuđenik koji me je poznao iz paviljona u Bileći. Najedanput zastade pored mog paviljona i reče "Pa ko tebe, bando jedna dovede tu da se izležavaš. Je li i ovdje neprijateljski djeluješ. Nećeš ti dugo tu da zabušavaš. Isprašit ćeš ti odavde". Ovo je bilo kao da je bomba eksplodirala. Bio je to signal ostalim osuđenima da me napadnu kao navodno da sam se kamuflirao. Najviše su osuli paljbu na mene oni koji su sa mnom i najviše razgovarali, i čak dolazili kod mog kreveta i sedeli na krevet. U tome su se

posebno isticali Petar Vrbica i Milo Čavor. Postavljaju mi pitanje zašto im nisam rekao da nisam član kolektiva, već da sam banda. Ja im odgovaram da u tome ne vidim nikakvu svoju sramotu, kao i u njihovom statusu ništa zašto bih ih uvažavao. Na ovo su strašno vrisnuli. U obilazak ambulante na Golom otoku dolazi moj budući sobni starešina Nenad Vasić. Posle par minuta u ambulanti, bivšem udbovcu nije promaklo da uoči da mi je položaj nezavidan i da su me ostali bojkotovali. To je mogao primjetiti i kad se raspitivao gdje je moj krevet. Svi su ćutali. Vasić priđe mom krevetu, zdravi se sa mnom, ponudi mi cigaretu i pripali je. Pita me kako sam, kako se oporavljam, pri tome reče "Kada budeš izašao iz ambulante, primi ćemo te u kolektiv". To glasno reče da su svi ostali čuli. Ja odmahnuh rukom, u znak da ne pridajem značaj tome što mi je rečeno. Nenad Vasić, potpukovnik na vrlo odgovornoj dužnosti do hapšenja, bio je jedan od organizatora ustanka, prvoborac, nosilac spomenice iz 1941. godine i komandant krupne jedinice u toku rata.. Za njega su vezani uspjesi Mostarskog partizanskog bataljona. Nalazeći se u zatvoru izdržao je torturu i ogromno batnanje, a da ga niko nije čuo da jekne i lelekne. Drugim rječima, što bi se reklo "živ klan nedoklan, živ pečen nedopečen". Za sve sobne starešine koji su mi bili na Golom otoku ne mogu da kažem ništa loše. A to su bili: Nenad Vasić, Radimir Jokić, Milisav Jovanović i Božo Šćepanović. No, bez obzira na sve, meni nije bilo nimalo dobro za čitavo vreme izdržavanja kazne. Do poslednjeg dana islednici su bili uporni da nisam raščistio istragu; to im je bio samo izgovor.

Izlaskom iz ambulante, sobni me šalje u radionicu za brušenje mermera. Rad u radionici smatrao se mnogo lakšim u odnosu na rad u kamenolomu. To je ujedno označavalo da se odnos prema meni promjenio, bez obzira što nije bilo nekog ozvaničenog prijema u kolektiv. U radionici bilo je onih koji su zaslužili rešpekt i poštovanje, kao što su Đuro Šargin, Vojo Radović, Petar Milidragović, Radovan Vujović, Momčilo Pavićević, Radoje Jovović. Moj rad u radionici za brušenje mermera, trajao je možda mjesec dana. Zatim me je pozvao sobni starješina i saopštio mi da od sutra ponovo idem u kamenolom, i to kako mi je rekao, po naređenju islednika. Moje je mišljenje da me je islednik poslao u radionicu, vjerujući da bih sa te pozicije mogao sagledati povoljnost svog položaja, što bi me podstaklo da raščistim navodnu istragu i priznam krivicu koja ni u čemu nije postojala. Kada je brigadir ujutru, pri polasku na posao rekao "Perućica, uzmi kantu za vodu", jasno mi je bilo da to nije obična komanda. Razumije se, to je učinjeno po kazni. Ovo zato što najgori u brigadi nosi kantu za vodu i to označava da je osuđenik - koji inače prolazi pored drugih radnih strojeve - veliki prestupnik i protivnik mjera prevaspitanja. Očekivao sam da će na radilištu uslediti pritisak, gonjenje, prezir. Međutim, to se nije desilo. Ovo i zbog toga što su već u ovom periodu brigadiri bili u većini poštene osuđenici, te nisu mnogo marili za naredbe koje su stizale iz kancelarija. Rad se uglavnom odvija na drobilici Mamut koja se snabdeva kamenom iz kamenoloma. Italijanski brodovi su stalno pristizali, punjeni i tovareni šljunkom, tako da se posao otaljavao bez zastoja. Danima smo snabdevali zloglasnu drobilicu Mamut kamenom iz kamenoloma koji je već bio znatno udaljen od mjesta gde je bila instalirana drobilica.

Budući da je radna snaga u većini bila zaposlena po radionicama, to je takozvana banda bila izložene ubistvenom radu. Ovo je ispoljilo dvostruki moral uprave. Sa jedne strane, stalo joj je da se ostvari profit, pa je crpela snagu robijaša do maksimuma, a sa druge strane, pokrivala se načinom njenog prevaspitanja, u otežanim uslovima rada. U kamenolomu se radilo pakleno, i za

čudo, ljudi su to činili bez ikakvog roptanja, valjda zato što su se i uslovi rada promenili, a i obavlja se koristan rad, prodaja materijala, za razliku od potpuno nekorisnog rada gde je vršeno prenošenje kamena sa jednog mesta na drugo, do pola radnog vremena, da bi se u drugoj polovini taj kamen vraćao odakle je donošen. I pored navedenih razloga ostaje činjenica da metodi prevaspitanja uglavnom ostaju isti: šikaniranje, maltretiranje, pritisci i dalje su glavni moto uprave zatvora. Među mnoštvom takvih naprezanja, usledili su i zahtjevi tovarenja brodova sa tačno utvrđenim terminima i to na vrlo kratak rok. Na ovim poslovima radilo je svega nekoliko pari kasela. Drobilicu zalaže Ljubo Borovinić, potpukovnik do hapšenja. On trpa kamen u usta drobilice, pored njega nalazi se teški malj sa kojim razbija ogromne gromade kamena. Kad drobilica počne kolikotati, to je znak da su joj usta prazna budući da tuče čelik o čelik. U ovom momentu nastaje vika, traže se krivci, tumači se da li je to delo sabotaže. Svi se trudimo da odagnamo sumnju da neko ima zadnje namere. Ljubo Borovinić, čovjek visokih moralnih kvaliteta, strog i principijelan, ćutljiv, sa malo priče i sam se nalazi u čudu u ovakvim prilikama. Među nama što nosimo kamen usled velikog umora, dolazi do koškanja, postajemo jedan drugome krivi. Najedared će se moj partner okrenuti prema meni sa rječima "Jeli to znači da ti mene goniš?" Prelazim na prednji kraj kasele, i kažem mu da mu je prosto, samo ako mu je lakše pozadi. Naredni dan je drugi raspored. Mi koji smo prethodnog dana bili na prenošenju kamena sa kaselom, idemo na vagonete, odvozimo ih na brod, te ih vraćamo uz brdo do Mamuta. Na tome putu savladujemo desetine krivina koje su uslovnjene strminom velikog pada, odnosno obrnuto velikim usponom pri povratku. Ja imam tu sposobnost da vagonet u najvećoj brzini zaustavim na desetak santimetara. Ovu sam vještinu naučio još na izgradnji železničke pruge Bileća - Nikšić 1934. godine.

Klopka

Sada nastupa situacija koja me stavlja pred veliko iskušenje. Vraćajući se sa praznim vagonetom, zadihan, znojav i umoran, ti negdje na brdu, kod Mamuta, preda me na kolosjek iskoči osuđenik, prepreči mi put i praktično zaustavi dalje moje kretanje. To beše prava avet. Najmanje je ličio na normalnog čoveka. "Aj, družo Perućica, pomози mi brate mili, ja se nalazim na ivici života i smrti" reče nesrećnik. Potpuno izbezumljen, čovjek nastavi "Znam da si dobar čovjek. Posebno znam, i dobro se poznajem s tvojim rođakom Novakom. Zajedno smo radili u Generalštabu. Ja sam potpukovnik Nakovski".

Iako je leto i velika vrućina, osuđeniku Nikovskom natakli su na glavu šajkaču bivše jugoslovenske vojske, tako da su mu se jedva vidjele oči i usta. Prepoznao sam šajkaču. To je ona ista koja je namicana mani u Bileći. Ona ili onakva, svejedno. Ali prosto mi se čini da njena ogromna prljavština datira iz vremena kad su me sa njom vukli po zemlji, pomislih. Razlika je u tome što su je meni naticali popreko, tako što su rubovi zavrtani preko očiju i usta. Odmah mi sinu u glavi pretnja Bugarčića, upravnika KPD-a, da ako ikome pisnem o Organizaciji biću smjesta likvidiran. Dobro, pomislih "Vremena su se promjenila, a ni Bugarčić možda nije više upravnik. Uostalom ovom nesrećniku treba pomoć, a sve što bude manje od smrti u stanju sam da izdržim. Progonila bi me savjest ako mu ne bih rekao istinu, a na njemu je da se dalje upravlja kako zna". Kažem mu "Znaš šta, ja ne znam šta je kod tebe i zašto te terete. Samo ti ovo hoću da

kažem. Nemoj, kukala ti majka, stupati u neku organizaciju, koja ovdje, u zatvoru, navodno postoji. Tu nema organizacije, niti je može biti! Ti koji bi ti to ponudili, to su sami izrodi i špijuni, provokatori. To uprava organizuje u zajenici sa osuđenicima, njihovim saradnicima. Organizacija je obična magla. O ovome što sam ti rekao nemoj da izustiš reč pred nikim, inače ja ću nastradati". To rekoh i rastadosmo se. Otišao sam sa vagonetom pod drobilicu. I dok se još vagon punio ja počeh da razmišljam. Pojavi se kod mene neka sumnja. Ređa se pitanje za pitanjem "Otkud iskoči ovaj čovjek? Pa on nema svog pratioca, a u mom slučaju nisu dozvoljavali moji čuvari da meni priđe ni sobni starješina ako je on sobni neke druge sobe. Nikada ga čuo ni video nisam, a on mene odmah 'druže Perućica'. I kako baš potrefi na mene, koji sam prošao na isti način na koji on sad prolazi. Pa i kad sam mu saopštavao istinu, on je nekako bio odsutan. Doduše zamišljen, ali odsutan. Dakle, mogla bi biti provokacija" zaključujem. Ljut sam na samog sebe. Grkljan bih bio u stanju sebi da iščupam. Budala se dva puta na isti kamen spotiče, a eto, to se sa mnom dešava. Počeh onako razigniran, eruptivno da likujem "Ako, baš neka i tako bude, naka vidi Bugarčić da se ni smrti ne plašim. Pokvario sma im rabotu. Predstavu neće dovesti di kraja" pomislih onako u očajanju. Pa opet pomislih "Čovek je u nevolji. Ne bi on bez velike nevolje tu došao. A možda sa njim radi neko dobar čovjek koji poznaje moj slučaj. Možda ga je on onako indirektno naveo i rekao mu da je Perućica imao slične probleme i da ne zna kako ih je rješio "Eto to je on što vagonet gura uz brdo". Na kraju zaključujem, sumnja postoji, a u takvim slučajevima bolje je naći se na strani stradalnika.

Na kapiji paviljona po uzavraloj žezi nastaje prebrojavanje, dobrojavanje, ponovo briši pa piši, i jedva stigismo na plato ispred kuhinje. Svi smo bili kao snijeg od kamene prašine. Ja sam već zaboravio na osuđenika, za kojega sam računao da sam mu na neki način pomogao. On više ne zaokuplja moju pažnju, pa makar to bilo i djelo provokacije. A bilo je. Nakovski je bio provokator, pokleknuo je i prihvatio saradnju da bi se iskupio zbog počinjenog teškog krivičnog djela.

Na odgovor uprave nije se dugo čekalo. Slede nove nevolje, nova iskušenja. Moje radno mjesto je utvrđeno Mamut, Šesnaestica, Osmica, kasela i vuča kamena, sa već odomaćenim imenom za mene - banda, i ništa više. Uprkos napornom radu u kamenolomu, vuči kamena, u toku čitavog radnog dana, nama nije bilo odmora, ni onda kad su drugi odmarali, posle ručka. Takozvanu bandu, dežurne sobne starešine su skupljale po paviljonima, i terali ih na radove koji nisu ništa lakši nego što su oni u prepodnevnim časovima. Dežurni sobni za sve paviljone ovoga momenta je bio Zvonko Majnarić, koji me je zapovedničkim tonom pozvao i poterao sa ostalim odloženim i bojkotovanim na istovar brodića Vila. Meni je naređeno da idem u kljun broda, da izvlačim džakove geršle, pasulja i drugih namirnica. Dok sam vukao džakove iz kljuna broda na sredini najedared osjetih neku tišinu. Iskočih iz broda i potrčah prema kapiji logora. Dok sma se rvao sa džakovima u kljunu brodića, Majnarić je pokupio ostale osuđenike i sa njima požurio ka kapiji. Kako je na kapiji prilikom prebrojavanja milicioner alarmirao da jedan nedostaje, sobni Majnarić se vratio ka obali i brodu. Bez obzira što me je video da žurim ka kapiji, opsovao me je govoreći da sam pokušao bjekstvo. Uzvratilo sam mu istom mjerom. Zaprijetio mi je da će me srediti čim uđemo u žicu, dodajući "Hoćeš ti mene, bando i neprijatelju, da me zadrže da ne idem kući". Njegovu sobu koja je bila toga dana dežurna zadržao je u krugu žice, na platou pred kuhinjom, naredio im je da me propuste kroz stroj, da me isprebijaju, i pretuku da ne budem više nizašta, govoreći im da sam pokušao bjekstvo. Kako se u blizini mog propuštanja kroz stroj nalazio Vlado Dapčević i video da me nemilice tuku, uleteo je u gužvu i taržio od njih da prestanu sa tučom,

rekavši da je to i naređenje uprave. Oni su i Dapčevića počeli tući. On me je štitio koliko je mogao, nadnoseći ruke iznad mene. Kad sam se izmigoljio na kraju stroja, pobegao sam u paviljon. Ja sam smatrao da je ovim činom odmazda i egzekucija nadamnom završena i da to već pripada prošlosti.

Nešto kasnije pojavio se sobni ekonom koji obavještava osuđenike o stizanju paketa. Naišao je pored mene i reče mi nenametljivo i ležerno da idem u paketarnicu, za paket. Ovo sam primio sa velikom dozom rezerve. Pitam se zašto u paketarnicu, u mrklo doba noći. Zatim, ja i tako nisam naučio primati pakete. Pošao sam sa velikom oprežnošću. Još mi je bio svež utisak šta se sa mnom dešavalo pre nekoliko časova. Ušao sam u paketarnicu i vrlo sam pažljivo osmotrio prvo odeljenje koje se nalazilo sa moje desne strane. Tamo je stajao Zvonko Majnarić, pritajen sa oblom motkom u rukama. Čim sam ga ugledao rekao sam mu "A tu si, majku ti tvoju". Pojurio sam napolje. Nije me mogao stići, pa je ispružio nogu i snažno me udario u kuk da je puklo kao pištolj. Okrenuo sam se i jednim udarcem šakom zatvorio sam mu oko. Došlo je do podliva krvi na jagodici, arkadi i slepočnici. Pobjegao sam. Na putu do sobe naišao sam na neku čamovu letvicu, sa njom uleteo u sobu, popeo se na treći boks, pod sami krov. Tu sam čekao dalji razvoj situacije, za koju sam predviđao da će biti tragična za mene.

Posumnjao sam da se ostvaruje prijetnja upravnika Bugarčića. Oni su ti koji nikome ne praštaju, koji uvek ostvaruju svoje zamisli. Dokaz za to je što nikada nikoga nisu pustili kad su ga već jednom uhapsili. Nije pomagao ni nedostatak dokaza, oni su to uvijek po poterbi pribavljali. Rukovodili su se Đilasovom preporukom, izrečenom na jednom užem zatvorenom sastanku, kada je rekao "Otkrijte mu misli, ocenite šta misli i nemojte čekati da se izjasni". Zaključak da se ostvaruje prijetnja upravnika zasnivam na činjnici da je za ovaj čin izabrao najpoverljivijeg sobnog starešinu, i to baš kad je on dežurni čitavog logora. To nije običan sobni starešina, to je sobni što sobne progoni. Namjera mu je bila da me sredi još u brodiću Vila, a kad je to propalo, propuštanjem kroz stroj u krugu logora. I konačno, dovođenje u paketarnicu i držanje motke govori o tome da se ne radi o prebiti, već ubiti. Sobni starješina bio je poistovećen sa islednikom, upravnikom i bogom. Računao sam da će on, baš on, Majnarić biti taj koji će se pojaviti za obračun sa mnom. Došla mi je neka divovska snaga. Znam da se neću moći odupreti, ali ću se makar zameniti, to je najvažnije. Posumnjao sam u čamovu letvicu koju sam imao u rukama. Mislio sam da će od prvog udarca da se raspadne, da je trula. Neću iamti mogućnost da se dočepam crepa. Odlučio sam skočiti odozgo svom snagom na vinovnika. Sobni starešina Nenad Vasić, prišao je boksu i pozvao me da siđem garantujući mi da me neće niko taknuti. Nisam pristao. Poslednji put kad je došao saopštio mi je da je upravnik Centra Čedo Jovanović poručio da dođem i da mi garantuje da me niko ne smije dirnuti. Pristao sam i otišao u Centar. Jovanović me je primio za takve prilike dosta neočekivano. Ponudio mi je da sednem, ponudio mi cigaretu, a onda mi rekao da je moj prestup vrlo težak, ponavljajući koliko je opasno sukobiti se sa sobnim starešinom. On je obećao da će sve učiniti da ovu stavr nekako sanira kod islednika, bez ikakvih fizičkih posledica, ali da ne može sprečiti obustavu puštanja na slobodu za koju je verovao da je postojala mogućnost, budući da sam, od nas trojice Perućica, najmlađi i najmanje kažnjen, i sa lakšim krivičnim djelom nego što su Novak i Kostu. Nadu za puštanje na slobodu Jovanović je zasnivao na normalizivanju odnosa sa Sovjetskim Savezom, te dolaskom Sovjetske delegacije u Jugoslaviju. Za ovaj takozvani ispad nije određen nikakav poseban

tretman.

Do kraja u kaznenoj brigadi

Struktura zatvorenika se počela mjenjati. Tu među nama, sada se nalazi i ratni zločinac, komandant Skenderbegove divizije sa svojim štabom. Oni su stigli iz Sremske Mitrovice. Govorili su da oni nisu doživljavali ono što su doživljavali učesnici revolucije. Naprotiv, odnos prema njima bio je fer. Vraćajući se mislima u prošlost, setih se suđenja ovoj grupi ratnih zločinaca u Prištini 1947. godine. Kao komesar bataljona sa svojim oficirima i podoficirima bio sam prisutan na tom suđenju. Obezbeđivao sam njihovo zaleđe, stavajući koridor da ih ozlojeđena masa ne linčuje u samoj sudnici. To im se moglo sasvim lako i dogoditi, posebno kad je javni tužilac Ali Šukrija, čitajući optužnicu naveo imena žrtava spaljenih u crnogorskom selu Veliki, u leto 1944. godine, te popaljene kuće i opljačkanu imovinu. U tom selu, tom prilikom spalili su nejač, starce, žene i djecu. Sada se nalazimo tu, za istim stolom u trepezariji, jedan naspram drugog. Dakle, fašistički zločinac- naspram komuniste. I dok su zločincu čuvali dostojanstvo, dotle su činili sve što su mogli da komunistu srozaju do te mjere, da ga rasčovječe. Gledamo se "Grdno nam se oči susretaju, ... , oči zbore što im srce veli".

Postojala je vjerovatnoća, da je došlo vrijeme i za nas, navodne informbirovce, da se dosijea zatvore, te da se više prekine sa beskrajnom istragom koja je uvek predočavana nesrećniku, navodno da ona postoji, kad god je trebalo da se iskaže bijes nad njim zbog neposlušnosti i nepokornosti. Osjećam se srećnim što sam sve ovo pregrmio, i odupro se tom neviđenom nasilju, i tako sačuvao mirnu savjest, da te nevine nesrećnike ne vidim u ovom paklu. U tom razmišljanju ispunjenim izvesnim zadovoljstvom, usledio je poziv sobnog starešine koji me obavesti, da po naređenju islednika treba da mu se javim narednog dana. Pred Upravnom zgradom zatekoh nekoliko osuđenika koji su takođe čekali na prijem kod islednika. Između ostalih, videh se i sa Vladom Dapčevićem. Moram da priznam da mi nije bio prijatan susret sa njim, bez obzira što nikada niočemu nismo razgovarali. Upitao sam Vlada da li je i on po pozivu islednika. Odgovorio mi je da je on sam tražio prijem. Tom prilikom mi je rekao da ga neki provociraju. Pitao sam ga da li se baš radi o provociranju. Ljudi u tebe gledaju čovjeka od koga traže pomoć, savjet, interesuju se o svemu i smatraju da ćeš im ti najbolje objasniti. Vlado to kategorički odbija. Ispostavilo se da je to bilo testiranje Vlada od starne uprave kako bi saznali dalje njegovo držanje za slučaj puštanja na slobodu.

Došao je red da uđem u kancelariju islednika. Pojavio sam se pred islednikom Zlatićem sa uobičajenim raportiranjem. Odmah, pri prvom susretu, postao sam alergičan na ovog čovjeka. Čakštaviše, alergičniji nego na Peruničića i Radulovića, iako su se od njihovog vremena okolnosti promjenile. Valjda zato što sam od njega očekivao mnogo više, s obzirom na priče jednog dela osuđenika koji su se o njemu pozitivno izjašnjavali. A to je, da je to dobar čovjek, želi da pomogne. Hladno me je primio i upitao me odmah "Perućica, jeli ti nameravaš da raščistiš istragu". I nastavi preturati po jednom ogromnom dosijeu, prinoseći jedan po jedan papir da nešto iz njih pročita. Pomislih "Kakva istraga kada očekujem puštanje na slobodu!" U daljem, Zlatić nastavlja "Šta si, odnosno šta je pred tobom neprijateljski govorio major D.B". Pročita

izjavu svedoka koji je na kraju rekao da je sve ovo poznato i Perućici Danilu, odnosno da je dotično lice sve ovo izgovorilo i pred Perućicom. Rekao sam da ništa od toga nije tačno, i da je to pitanje raščišćeno u istražnom zatvoru u Kumanovu još 1952. godine. Naveo sam mu tako jake razloge koji govore u prilog D.B. kao čvrstog na liniji partije. Uz sve ovo, rekao sam da je imenovani svake godine za 13. Maj, dan Udbe, dobijao poklone i priznalja u znak zahvalnosti za dobru saradnju. Što se tiče ove osporene izjave svedoka, u vezi sa njom, od Januara do kraja jula 1952. godine, trajala je mukotrpana istraga od starne islednika KOS-a devetnaestog korpusa u Kumanovu. Svaki dan, svaku noć - tražeći moje svedočenje protiv ovog nesretnika, a i protiv mnogih drugih nevinih ljudi - Trajko Trajkovski bi me, u duge i hladne zimske noći, privodio u svoju kancelariju u pet sati uveče i otpuštao u pet sati izjutra. Za čitavo to vrijeme ja sam morao da stojim u stavu mirno. On bi se zavio u dugačku, kožnu kabanicu koja mu je dosezala do peta, uvalio se u fotelju i kunjao čitavu noć, iako je došao dobro ispavan. Za sve to vreme ne bi ni reči progovorio, niti bi me išta pitao. Sve što bi rekao bilo bi "U pet sati narednog dana". Tada bi me odmerio od pete do glave, progovorio svega dve reči "dakle tako" i pozvao dežurnog da me vode u podrum, u ćeliju. Silazeći u podrum noge nisam osećao da su moje, to je bilo neko staro telo sa kojima ja ne upravljam. Bez obzira na noćno nespavanje, dežurni u šest časova izjutra traži ustajanje, da bi u toku čitavog dana kroz špijunku proveravao da li dremam, pa makar i sedeći, i odmah bi me drsko upozorio. Nesanice me je dovodila do ludila.

Evo šta se dešavalo na drugoj strani sa osumnjičenim majorom D.B. On je u međuvremenu unapređen u čin potpukovnika, pa penzionisan. Izgleda da nije njegov grijeh, ili da kažem zločin, to što je on rekao i da li je rekao, već to što su od njega tražili da da izjavu koja tereti mene, a što je on odbijao. Njegova izjava je glasila da sam ja potpuno ispravan, i da ne postoji, i da ne može postojati sumnja u moju ispravnost. U svim njihovim konstrukcijama ovakav sadržaj njegove izjave odudarao je od oblikovanja ocjene za potpunu kvalifikaciju, gdje i kako da me svrstaju. To im je mnogo smetalo, pa su vršili pritisak na njega da promjeni stav i sadržaj izjave, na šta on nije pristao. Osumnjičeni D.B. bio je toliko privržen Armiji i uniformi da je jednostavno računao da ona ne može bez njega. Naprosto je sebi utuvio u glavu, da on bdi nad Jugoslavijom. Razočaran i demoralisan, ubrzo po penzionisanju je umro, bolje reći precrko od žalosti. Po izlasku mojem iz zatvora video sam se s njim. Bio sam mu i na sahrani. U razgovoru koji bi vodio sa sagovornikom, pričao bi samo o Armiji, o životu u Armiji, i to mu je bila jedina preokupacija. Otpuštanje iz Armije mu je posebno teško palo, jer se radilo o zaslužnoj porodici, čiji su članovi svi odreda učesnici NOB-e, i organizatori otpora protiv italijanske okupacije i balista. Brat mu je narodni heroj, teški ratni invalid i ugledni građanin, drugi brat, kako sam čuo, dogurao je do komandanta divizije.

Rastanak sa islednikom Zlatićem bio je kao i sastanak - hladan. Shvatio sam da je i on čovek koji traži pokornost, poslušnost, poniznost i priznanje žrtve koja je potpuno bespomoćna. Inače, time se objašnjava i istraga nad čovekom kojega su u toku istarge unapredili, zatim penzionisali i na karju potpuno dotukli i uništili.

Ja sam inače doajen na kaseli, i tako će ostati do poslednjeg dana robovanja. Jednog dana Dobrica Ćosoć izveštava iz Budimpešte o revoluciji koju izvode zdrave snage Mađarske. On ovo vidi u činjenici što se ruše spomenici Staljinu i drugim sovjetskim i mađarskim revolucionarima.

Kao i u tome, što zdrave snage sprečavaju vlast i organe bezbjednosti da vrše svoje funkcije. Najedared će Ćosić da prevrne list uzvikujući kako su događaji dobili drugi tok, drugi obrt, i ovo sve što se događa, kako kaže, liči na kaos. Slušam dalje ispred paviljona, ispred kojega su instalirani zvučnici sa posebnom namenom da prenose ovaj događaj. Bilo je više nego sigurno da naša vlada ima potpuna obavještenja o tome da će se dogoditi u Mađarskoj ono što se dogodilo, i ne samo to nego i više od toga, zapravo da je i sama akter tih događaja. Osuđenici pomno prate zbivanja u Mađarskoj. Događaji se ređaju jedan za drugim. Tako da sada Ćosić javlja kako Hortijeve bande upadaju iz Austrije i stavljaju kaos. Hortijevci vrše teror. Izbacuju porodice sovjetskih oficira i organa bezbednosti Mađarske iz stanova, i to kroz prozore i sa balkona. Sovjetska armija se nalazi iza Karpata i čeka odobrenje za intervenciju. Čaša mi se prelila kada čuh saopštiše da će se kardinal Mićentije obratiti narodu. U ovom momentu sam uzbuđeno uzviknuo "Kontrarevolucija ljudi, majku im žalosnu! Kakvo čekanje iza Karpata i kavi bakračići. Da je Staljin živ to ne bi dozvolio".

Setih se da sam to dosta glasno rekao i da su to svi prisutni čuli. Shvatio sam da to neće proći bez posledica. Međutim, prošlo je više dana a da reagovanja nije bilo. Vjerovatno se čekalo ko će se javiti da obavesti islednika, odnosno ko će sve doći da prijavi taj slučaj. Napokon, dođe i taj momenat. Sobni satrešina, dosta mrzovoljno, sa osećanjem neprijatnosti, i rekao bih nerado, pozva sobu da izađe pred paviljon i da se postroji. Postrojavanje sobe nije uobičajeno u to vrijeme, pa je i to podsećalo na neko vanredno saopštenje. Kada se soba postrojila, sobni starešina, inače dobar čovjek, Šćepanović Božidar, miran, povučen, pažljiv i sa dosta takta prema ljudima, izađe ispred stroja i reče da Perućica izađe iz stroja. Kada sam izašao i okrenuo se prema stroju, sobni saopšti "Po naređenju islednika, Perućica Danilo se upućuje u kažnjeničku brigadu zbog neprijateljskog delovanja". Očekivao sam na ovo reakciju sobe. Međutim, od toga nije bilo ništa. Nastade tajac. Ljudi to, koliko sam mogao videti, ne primiše kao opravdano. A možda i pomisliše da se sve više udaljuju od mogućnosti puštanja na slobodu. Jedan, jedini iz stroja ispade, obesi mi se o vart, govoreći da zbog mene i ovakvih nećemo otići na slobodu, te da je njegova nesreća što se sa ovakvima našao zajedno. Sobni mu strogo naredi da se povuče u stroj, i reče da me niko ne sme dirnuti ni prstom taći. Odredi dvojicu da me sprovedu u kažnjeničku brigadu. Usput se mimoiđoh sa Momom Đurićem i Nikolom Zecom koji su u tom momentu pušteni iz brigade da idu u svoje sobe.

Puštanje na slobodu

Iz kažnjeničke brigade usledilo je i moje puštanje na slobodu. Neposredno pre puštanja, upravo noć uoči puštanja ošišan sam na nularicu. Na dan puštanja na slobodu napravljena je improvizovana tribina odakle se vršio proziv. Prilikom prozivke, kada su pomenuli moje ime nisam hteo da se odazovem. Osuđenici, kažnjenici brigade gurali su me da idem i da se odazovem, govoreći mi "Srećan si kad te prozivaju". Na insistiranje islednika Zlatića, lenjo sam krenuo prema tribini i prozivci. Kada sam prolazio mimo njih uzviknuo sam "Čudo da ne prozivate prema vašem spisku o prevaspitanim".

Na pristaništu čekajući brod za Rab-Dubrovnik počeli su mi prilaziti drugovi, onako opušteni i

veseli što se i ja nalazim među njima. Počeli su me grliti i dizati u vazduh. Naročito su oduševljeni bili Momo Đurić, Vlado Dapčević, Kosto Perućica, Stanko Crvenko i još neki. Kada se sva ta gužva oko mene razišla, prišao mi je islednik Jaričević i rekao mi da će me ponovo vratiti sa Raba na Goli otok. Pretnju Jaričevića sam ozbiljno shvatio, jer mi je poznato da su oni potpuno neograničeni u svojoj samovolji. Da nesreća bude veća, na Rabu se moralo čekati satima dok brod ne stigne za ukrcaj za Dubrovnik. Nisam smeo svarcati u hotel i kafanu, plašeci se provokacija. Čakštaviše klonio sam se i ulice i obale. Shvatio sam da se u ovom momentu moram naći u društvu ljudi u koje imam najviše povjerenja. Pošao sam sa Kostom Perućicom, Stevom Drinjakom i Neđom Inićem. Pošli smo na razgledanje groblja, zatim smo zašli duboko u park Raba. Društvo u kojem sam se nalazio znalo je za moju situaciju, pa su i oni sa svoje strane gledali da me zaštite i ne izlažu riziku. Moja je želja bila da dođem do kuće, da se vidim sa porodicom, a posebno da vidim majku kjoja je bila bolesna. Kaonačno se ta moja želja i ostvarila, a pretnje policajca Jaričevića će se ostvariti tek 1958. godine, juna meseca, kada su me ponovo vratili u logor, ovoga puta na Sveti Grgur, umjesto Golog otoka. U ponovnom hapšenju izdržao sam dve godine i sedam mjeseci.

HOD PO TRNJU (POSTGOLOTOČKI ŽIVOT)

Iznevjerene nade

Nismo znali kakva je situacija sa robijašima puštenim na slobodu iz KP-domova u toku proteklih godina. Ipak smo naslućivali da im je život gorak i najčešće nesnosan. To je do nas dopiralo preko posjeta sa kojima smo dolazili u kontakt. Međutim, to je bilo vrlo šturo usled jake kontrole policije koja je bila prisutna za sve vrijeme trajanja posjete, a koja je unapred skretala pažnju posetioocu da ne smije ništa reći što bi ma u čemu dovelo u pitanje idealan život koji se odvija na slobodi; a osuđeniku, odnosno robijašu sa strogom pretnjom da će, ukoliko ma šta loše progovori na račun izdržavanja kazne i života u KP-domu, biti bojkotovan, uskratiće mu se poseta, prijem paketa i pisama od kuće i drugo. Takve prijetnje nisu se mogle ignorisati. Ipak, pisma koja su stizala od mojih ukućana su tako nešto govorila - da je težak položaj ljudi puštenih na slobodu, čak i onih koji su pušteni kao njihovi saradnici - aktivisti i prevaspitani ljudi, koji se vraćaju na put Tita i Partije. Bilo je i rijetkih izuzetaka, ali sve za račun i u svrhu vladajuće garniture, radi propagandnih trikova, kako oni tobože realno gledaju na razvoj i mjenjanje čovjeka, pa i odnosa prema njemu. Policija je izdašno koristila i obelodanjivala pisma nekih nesretnika na koje je izvršen ogroman pritisak i sprovedena neviđena tortura. Oni zahtjevaju da se vrate u KP-dom, pošto im je život na slobodi i tako nepodnošljiv. Time je policija davala na znanje ostalima šta znači izići neprevaspitan iz KP-doma. Vjerovatno policija u ovom momentu nije shvatala da te i takve činjenice optužuju nju samu - kao i vladavinu despotskog okrutnog režima tiranije, kojemu ona tako slijepo i izdašno služi - a ne stradalnika kojemu su stvorili Goli Otok i tamo gdje ga nije bilo, iako je formalno bio slobodan građanin.

Međutim, 1956. godina obećavala je sasvim izmjenjenu situaciju. Vrijeme od rezolucije Kominforma - kada su uništeni najslobodoumniji, najodvažniji i najhrabriji patrioti zemlje, koji su

kola Narodnooslobodilačke borbe izvukli na svojim plećima - dakle to vrijeme je, reklo bi se, pripalo prošlosti i logika bi govorila da je otišlo u zaborav. Došlo je i do potpune normalizacije odnosa sa Sovjetskim Savezom, kao navodnim glavnim krivcem zbog kojeg je Jugoslavenska revolucija progutala svoju decu. Na toj liniji preduzete su opsežne mere za opštom amnestijom osuđenih po tom osnovu. U tom cilju predočeno nam je da su na terenu preduzete mere, formirani odbori za prihvatanje puštenih na slobodu, kao i da su snimljena radna mesta po svim organizacijama koje mogu da pruže zaposlenje bivšim osuđenima. Dakle, ova saznanja iako primljena sa velikom dozom rezerve, govorila su da se nešto promenilo u usijanim glavama tvoraca pakla, beznađa i bezakonja.

Moj dolazak kući označio je kraj patnje porodice, njenih briga i neizvesnosti o mojoj sudbini. Ta briga bila je podgrejana i saznanjem od mog brata u kakvoj me je situaciji ostavio u zatvoru. Ovo tim prije što im je mogao reći da se u zatvoru nije ni mogao sastajati sa mnom. Atmosfera je bila i svečana i tužna. Ukućani su pratili moje razgovore, ponašanje i reagovanje. Sestra Mara sa svoje strane imala je dva zapažanja i odmah mi ih je saopštila - a to je da izgledam normalno, štaviše normalnije nego ijedan kojega je od 1953. godine pa naovamo vidjela a pušten je na slobodu, jer su izgledali uplašeno, izbezumljeno i nespretno pri susretu i opštenju sa ljudima sa kojima dolaze u dodir. I drugo, čudilo je što sam u ove zimske dane, kako kaže, očištan do gole kože. Ubrzo su se tu na viđenje okupile starije osobe, ljudi i žene, čestitali slobodu i pokazali interesovanje za moj život u zatvoru. Ja sam im naširoko opisivao svoj život na robiji. Iznosio sam sijaset bisera sa kojima su nas naši mučitelji prevaspitavali. Vidio sam da sve to ne nailazi na dobar prijem kod majke, plašeći se u prvom redu za mene, i drugo, što ovakva kazivanja nije još nikada čula od onih što su do tada puštani na slobodu. Interesuje me gdje brat Radomir radi. Rekoše mi da je do sada tucao šoder na džadi, a od skora radi u građevinskom preduzeću. Za Petka Aleksića, nosioca spomenice 1941. godine, učesnika bitke na Sutjesci, rekoše da su konačno i njega zaposlili da prihvata čapre od šilježi, nego nesrećnik nežnog je zdravlja a smrad od kože ga uguši pa se i sam lomi da li da prihvati posao. Inače, Stevanu Perišiću, budući da je bio sekretar Partije pre hapšenja na Vračanovićima, stavili su do znanja da neće nikad dobiti posao. Slična objašnjenja dali su i za druge koji su pušteni iz zatvora od 1953. godine pa nadalje. Pitao sam šta je sa odborima formiranim za prihvatanje osuđenika i njihovo zaposlenje. Dobio sam odgovor da o tome prvi put čuju, te da od toga nema ništa, niti pak iko spominje tako nešto. Nesrećnici se sami snalaze kako znaju i umeju, mada najčešće nailaze na progon i maltretiranje. Ovom mi prilikom rekoše i za Dragišu Banovića - otac Luka bio je nosilac Spomenice 1941-e, predsednik NO Nikšić - da su ga doneli iz Bogdanovog kraja i da se nije dizao sa postelje dok nije na žive muke ispustio dušu. To je bio divan momak, dika među plemenicima. Takva sudbina je zadesila i sina Todora Mićova Komnenića, koji je odmah umro posle puštanja iz zatvora. Očevici govore da su i jedan i drugi sve do smrti izbacivali krv na usta. Bile su to prave delije. Pitao sam, šta je sa ostalim mojim vršnjacima. Mnogima sam bio omladinski rukovodilac 1941. godine, i znam da su to dobri momci. Odgovorili su da će oni doći da me vide, da su se interesovali za mene, ovako kada se nađemo sami. Oni čekaju noć. Doći će uveče da bi se još u toku noći mogli vratiti kući, naročito oni kojima je podalje ići. Skrenuli su mi pažnju da se i među takvima može naći i onih kojima je Partija naručila kakva sve pitanja da mi postave i da zapamte kako ću odgovoriti na ta pitanja. Istini za volju rekoše da malo takvih ima u našem mjestu, da je naša sreća što smo i za vreme rata jedni druge čuvali, jedino nismo mogli čuvati one što su bili na

frontu. I rekoše "Jadi ih znali, ipak im se narod nešto više odupire nego ono u početku kada je bio potpuno zbunjen. Eto, na primjer, kada su Novaka, Kosta i Radomira uhapsili odmah su održali konferenciju da ih raskrinkaju. Niko im se nije smio oduprijeti. Najvatreniji zagovornici bili su baš oni kojima su ova trojica pomagala u toku rata, a posebno novopečeni komunisti od 1948. godine, koji su tek tada uvidjeli i uvjerali se da se nalazimo na putu izgradnje Komunizma. A eto kada si ti uhapšen, takođe su se obraćali po kućama, gde mogu održati konferenciju Narodnog fronta, i to baš u onim kućama gdje si ti održavao sastanke sa omladinom 1941. godine. Na pitanje domaćina 'Kojim povodom konferencija?' odgovarali su da raskrinkaju Danila Lučina kao izdajnika. Odbijani su uz navođenje raznih razloga". Ja šaljivo rekoh "Jeli to znači nešto kao Đema Brđanina?" Majka kaže "Nemoj sine, bojim se za tebe, ne smije se danas sve pravo reći, takvo je vrijeme, čujem od tebe neke riječi za ovu vlast zbog čega bi te ponovo mogli progoniti".

Krećem se, nalazim se u društvu ostalih sugrađana, raznih zanimanja i profesija, najčešće sa seljacima. Svi oni imaju identična shvatanja i rezonovanja o zbivanjima koja se u društvu događaju. Moj prijatelj i poznanik prilazi mi i iskreno i otvoreno iznosi zapažanja i kritike koje se u osnovi ne razlikuju od mojih pogleda. Dolazi nam u susret drugi naš sugrađanin koji isto tako važi za poštena čovjeka. Ovaj će meni "Molim te da prekinemo razgovor, ne bih ništa želeo reći pred njim, a posebno o ovome o čemu smo razgovarali". Prilazi nam došljak, nastaje svesrdno pozdravljanje sa mnom i sa mojim dosadašnjim sagovornikom. Šta više, moj sagovornik se tako svesrdno pita da naprosto mene stavlja u drugi plan i rekao bih da je nešto rezervisan prema meni. No, on brzo odlazi i pozdravlja se. Ovaj što sad ostaje sa mnom, prateći odlazak prvog, meni će se obratiti rečima da je došao da iskreno porazgovaramo, što ne bi učinio da je ovaj i dalje ostao sa nama u društvu. Sijaset takvih slučajeva sam u ovom kratkom periodu doživio. Ja ću najedared da reknem "Pa ljudi, šta se ovo sa vama dešava. Shvatite da je prošla čitava decenija od rezolucije, pa smo mi slobodni građani, bez ikakvih pravnih i drugih posledica i ograničenja, da je nastupila opšta amnestija itd." Oni će zavrteti glavom i reći "Nije bogami, Danilo baš tako. Eto na primer, oni koji su se vratili sa prevaspitanja...". Ja ne izdržah i rekoh "Kakvog prevaspitanja? Ama, o kakvom prevaspitanju govorite. Ti prevaspitači su monstrumi koji su upotrebljavali svirepe metode kakve samo poznaje vrijeme srednjevjekovne Inkvizicije i vladavina turskih zulumčara; oni se vraćaju sa robije i iz robijašnica, a ne sa prevaspitanja." "Pa evo, Danilo, ti nam ne dade da kažemo. Htjeli smo da kažemo da se kod naših kolonista u Vojvodini, sve su te porodice pripadnici NOP-a, strašne stvari događaju. U Vrbasu, Kuli, Crvenki, Lovčencu i drugim mjestima organizuju se svako veće konferencije sa namjerom da šibaju sve one za koje sami donesu zaključak da nijesu na liniji Partije, a pogotovu ako iskazuju simpatije prema onim nesrećnicima koji se vraćaju, kako ti kažeš sa robije. Na konferenciju mora svako doći i o tome se vodi strogo računa: radnik, ratar, službenik, domaćin, domaćica, čobanin - ama baš svako bez izuzetka. Prvo povratnici sa robije izlaze na tapet i dobiju od deset do dvadeset pet šiba. Ovdje sam saznao da su Janu Papić staru sedamdeset godina, majku Milana Papića, zamenika komesara trećeg bataljona Pete proleterske brigade, poginulog na Sutjesci izveli na tapet i šibali je. Od tog terora drugi njen sin, koji je takođe živio u Vrbasu, povukao se u duboku ilegalnost i u takvim uslovima živio nekoliko godina. Nagonili su ih da izvršavaju samoubistva i da se vješaju; na primjer u Kuli i drugim mestima. No, nije rijedak slučaj da su mnoga ubistva i vešanja podmetnuta nesrećnicima kao da su to sami uradili. Iz ovih sredina dolaze i takve vijesti, kao što su da Udba rastura Novu borbu, Pravdu i drugi propagandni materijal, pa taj materijal

potura nesrećnicima da bi im posle izvesnog vremena preko svojih saradnika stavila do znanja da su pod sumnjom. Zatim će im naknadno servirati da se na njih motri, da bi na kraju upozorila da su u opasnosti od hapšenja, sa preporukom da emigriraju preko granice. Upućuje ih na određeni pravac kretanja, kao sigurnu vezu, da bi ih na kraju pokosili mitraljezi". "Ovim se ne završava ispovjest mojih sagovornika. Oni mi rekoše, a u to sam se i sam uvjerio, da je četiri puta veći broj onih koji su okvalifikovani kao informbirovci na terenu i žigosani, u odnosu na broj koji je izdržavao administrativnu i sudsku kaznu. Zapravo da je redak broj partizanskih porodica iz kojih nije bar neko od članova oteran na prisilni rad u Vojnik, Javorak, Sominu i Bijelu goru, na siječu drva ili kopanje bazena za vodu u bezvodnim krajevima. Povod zbog čega ih kažnjavaju su partijski sastanci, a kazne se isključivo odnose na članove Partije primljene u toku rata i neposredno po oslobođenju. Sakupe partijsku organizaciju sa područja čitave opštine, odnosno mjesne zajednice. Predoče im da otvore srce i dušu pred Partijom, da razviju demokratski dijalog u izmeni misli, da slobodno iznose svoja opažanja u vezi sa sukobom između KPJ-e i Partije Sovjetskog Saveza. Diskusija teče tako što se ispoljavaju različita mišljenja, te imamo pravo, te nemamo pravo, te jesu i nisu u pravu; ali su jedinstveni da ne treba da zaoštravamo odnose da ne bi došlo do potpunog raskola, jer bi to bilo najtragičnije. Na ovakvu njihovu diskusiju dolaze do izražaja gospodari života i smrti, ono što bi obično oni rekli za sebe – mač revolucije. Naročito na ovom prostoru je po zlu i zulumu bio poznat Veljko Milatović. Razjareni Veljko nije badava heroj - gađa članove Partije pepeljarama, mastionicama i upaljačima, poziva policiju, hapsi i odvodi na prisilni rad, disciplinske bataljone, radni bataljon sve od 17 do 70 godina starosti. Ove nesretnike pokupi milicija pa sa njima u šumu, u planinu. Napravi od njih prave grdobe. Oblače ih u uniformu vojnih obveznika, tako da bluzama krajeve ne mogu sastaviti, pantalone do ispod koljena, leđa ostanu gola, i tako ih mjesecima šiba sunce, kiša, vjetar i mećava; a da se ne umivaju i ne presvlače. Raspadnute od prljavštine, znoja i gladi - puštaju ih kući gde ih preuzima prismotra na dalje maltretiranje. Njihove porodice, pa i djeca, su podvrgnute šikaniranju i raznim pritiscima. Ostaju vječiti neprijatelji. Cio narod postaje neprijatelj, u stvari, narod postaje nenarodan. Imamo situaciju kada se narodna vlada, narodno rukovodstvo, nalazi na čelu nenarodnog naroda. Dakle, na čelu prokazanog naroda koji je postao izdajnik otadžbine, čime je stekao epitet nenarodnog. Nije mi preostalo ništa drugo već da glasno zavapim "Lažu te rođena zemljo, lažu te da smo ti mi, da ti je tvoj rođeni narod neprijatelj. Oni su tvoji neprijatelji, oni su tvoji uništitelji, oni će te rasturiti, rođena zemljo. O srpska sparto, o njegoševa viteška Crna Goro, u kakvu te ovo robijašnicu pretvoriše, te više ličiš na Mletke vojvode Draška nego na viteštvo - "Nema toga ko se ne boji čega, ako ničega ono svoga hlada, oni straha drugoga nemaju, do od žbira i do od špijuna. Kad dva zборе štogod na ulici, treći uho obrne te sluša".

Odluka - napuštam vilajet

Izvršio sam procjenu situacije i donio odluku – odlazim na Kosmet. Druga alternativa je bila Beograd, u njemu sam imao izvesno uporište za opstanak, s obzirom da sam živio u njemu od 1937 do 6. aprila 1941. godine, do momenta bombardovanja. No, zaposlenje bih teško mogao naći. Došao sam na Kosmet, u Staro selo kod Uroševca gdje žive dvije moje tetke, rođene sestre moje majke. Jedna za Matom Perovićem, inače hercegovcem-gaćaninom, i druga za Gajom Komarevićem - crnogorcem, po zavičaju moj bliski komšija. Sa Gajovom sam djecom zajedno

učio školu, odlazio njihovoj kući i osećao se kao kod svoje. On se naselio na Kosmet tek 1937. godine.

Moj boravak, odnosno službovanje kao oficira dvije godine na Kosmetu - u vremenu 1946 i 1947. godine - nije bio zanemarljiv. Dolazak na Kosmet Treće divizije, februara 1946. godine, u Đakovicu, Peć, Kosovsku Mitrovicu, Prizren i Prištinu, svima nama je teško pao - ali šta je tu je, služba je služba. Došli smo sa prostora Slovenije i Hrvatske, i u odnosu na ono gdje smo bili ovo je ličilo na pravu divljinu. No, u tom vremenu ja sam oduška nalazio u tome što sam posećivao dva vojnopolitička kursa pri štabu Armije u Skoplju. Tu sam našao dosta drugova sa kojima sam bio u toku rata, zatim tu se nalazio i moj rođak, Novak Perućica, u svojstvu načelnika Armije. On je došao iz Mostara gdje je bio komadant 29. hercegovačke divizije. Na Kosmetu smo najviše ubijali dosadu idući u bioskop. Gledali smo obično ratne filmove koji su nas u početku oduševljavali, no svemu dođe zasićenost pa i tim filmovima. Ponekad bi smo se osvežili sa nekim ljubavnim. U Kosovskoj Mitrovici gledao sam film Kameni cvet, oduševio sam se Daniluškom. Naprosto sam sebe poistovetio sa njim - "Bravo Daniluška - to je pravo". Bio sam ponosan što su nam i imena ista. I baš njegovo idealisanje poklapalo se sa mojim pogledima o tome kako treba voleti "Kakvo bogatstvo, kakvi bakrači, pa ni ja nemam ništa drugo do jedno koferče" pomislih. I gle, sada tu se našla i Marjusa. Ama, baš prava, pravcata Marjusa. I sva testiranja bila su uspješna: u goru - u goru, u vodu u vodu, u šumu, u vatru, ama baš sve. Iako mi se kao mladom oficiru stavljala u izgled lijepa karijera, ja idem dalje, pa kao da predviđam crnu kob koja će me snaći - o tome šta bi bilo kad bi bilo. Razumije se ovdje sam mislio na ono balkansko večito bure baruta, a ne da će me to snaći od onih od kojih se ni u snu nisam nadao. Marjusa ni tu ne posustaje, uporno, principjelno, idealno i time je sve rečeno. Ona će sa mnom svako zlo i dobro djeliti. Dolazi razočarenje - nestade Marjuse. Izgubi se u ogromnim galerijama podzemne pećine. Ostadoh u nedoumici, da li to zaista bješe prava Marjusa ili njena imitacija. I ovo vrijeme je bilo vrijeme velikog trpljenja. Ratnici još i sa neutoljenom glađu, nasleđenom iz rata, ponovo su strpani u kazamate kakve istorija do tada nije zapamtila.

Nalazim se na Kosmetu kod tetki i teča. Doček je izvanredan. Okružen pažnjom i toplinom svih ukućana. Veliko interesovanje za stari zavičaj, pominju se i živi i mrtvi. Interesovanje za sve, ama baš za sve. Ja gledam da ravnomjerno opteretim i jedne i druge, razdaljina kuća iznosi jedva kilometar. Međutim, svi bi oni želeli da cijelo vrijeme provedem baš kod njih. Radni su to ljudi, kuće pune svih namirnica. Subotom dolaze sinovi i snahe i popunjavaju potrebe u namirnicama koje su nedostajale, ili su potrošene. Tetka Ljubica, zabrinuta, pita me "Zašto sine, zašto dijete moje, si tako zamišljen. Evo, puna je kuća, svega ima, možeš neograničeno ovdje kod nas da budeš, a i posao ćeš naći. Bogami će naš Čedo tebi naći lijepu službu" - Čedo Perović, službenik Udbe, na službi u Vučitrnu, sin Matov a pastorka tetke Ljubice. "Oće, bogami, Čedo - on ima dosta prijatelja i poznanika. Pa tu je Novica Bajović, naš zet" - službenik Udbe na terenu Štrpci, za njim je kći Matova, pastorka tetke Ljubice. Tetka Ljubica nastavlja - "Pa evo, sine moj, naš kućni prijatelj i Čedov dobar drug je Jovo Bojat, što je u Kosovskoj Mitrovici u Udbi. On je otud iz našega kraja. Oni se ovdje ponekad iskupe prazničnim danom. On, bogami, može sve. On i Čedo će te zaposliti na lijepom mjestu u K. Mitrovici, pa on, bogami, može da ti i stan obezbjedi po boračkom osnovu". Kada ovo čuh zapanjih se. Pomislih "U kakav sam ovo osinjak Udbovaca upao". Rekoh tetki dosta energično - "Ne tetka, kumim te svačim, ne govori to i nemoj slučajno

da nekome od ovih koje si pomenula da rekneš nešto za mene da učine". "Pa zašto Danjo moj, šta možeš reći za našeg Čeda i snahu, ona je isto od naših, od Dželetovića. Pa Čedo je da ga na ranu priviješ". "Tačno je tetka" rekoh "Čedo je pravi melem, mislim da nikog nema ko bi se našao da se na njega požali. Naprosto, ne mogu da shvatim njega i službu koju vrši. Ja lično ne znam ni toga Jova Bojata, ni vašeg zeta Bajovića, nikada ih nisam vidio ni čuo za njih. Ali tetka, ako bih ja preko njih dobio posao i recimo našao se u Kosovskoj Mitrovici, ja bih bio obična krpa. A to da su oni moćni, da su u stvari neograničeni u svojoj moći, to ja najbolje znam, ja sam to na svojoj koži osetio". Tetka je začutala i više nije navaljivala. Jedino je procedila kroz zube "Pa i Udbi i u Policiji ima dosta čestitih ljudi". Rekao sam - "Tačno ti je to tetka, i ja kažem isto to. Eto, taj položaj koji zauzima Jovo Bojat - ja kada sam bio na službi u Mitrovici 1947. godine, sekretar SUP-a za srez Kosovsku Mitrovicu bio je Duško Popović. To je častan čovjek i sa krasnim ljudskim osobinama. Samo je mogao da bude primjer ljudskih vrlina i poštenja. Doduše, on je sa mnom proveo vrijeme na robiji. Pa znaš, naš Radomir, bio je u centralnoj Udbi, obezbeđivao Rankovića sve do hapšenja, šta bi se moglo reći za njega negativno. No, drugi su ovo razlozi, nećemo o tome". Tako dođe praznični dan, sačekam Čeda sa njegovom familijom, pozdravimo se, popijemo po kafu i rakiju, a Čedo dobar kao dobar dan. Zatim ja odem kod tetka Gaja i tetke Jovane - Joše. Kod tetke Joše nema cile-mile, ovo-ono. Ona je oštra ali pravična. Ja se tu osjećam kao svoj na svome. Tetka ima punu kuću svoje djece i unučadi, i ona nije ganuta kao što je to slučaj sa tetka Ljubicom. Ona nije tako emotivna. A i meni baš tako odgovara. Uvijek sam više volio da me osuđuju nego da me sažaljevaju. Ona mene od pelena zna. Ona je sa mnom ratovala u starom zavičaju. Sa njenom djecom sam išao u osnovnu školu i često svraćao njihovoj kući. Ipak bi se ponekad okrenula prema tetku Gaju i rekla mu - "Danilu je dosadno, razgovaraj neka ubije dosadu dok ne dođu Milorad i Stojanka". Tetak razgovara ali to su dva svijeta - tetka umori živa želja za starim zavičajem u kojemu je proveo više od pola svog života. Njega interesuje svaka sitnica. Meni prekipjelo preko glave, od velike dobrote u zavičaju i stigoh na Kosmet. Tetak veli - "Dajem ti vjeru, neka su Milorad i Stojanka zdravo, tebi će naći posao".

Dolazim u Uroševac, dosta poznatih, zapravo dosta njih upoznajem. To su sve sami gačani i bilećani. Predložio mi da pođem u opštinu kod sekretara opštine Alekse Vučinića. Rekoše, budući da je on naš čovjek, iz naših krajeva, mogao bi mi pomoći oko zaposlenja. Ja se odlučih, pomislivši da bi on mogao nešto znati o ovim odborima koji su formirani za prihvatanje lica koja se vraćaju sa robije. Nisam našao sekretara, a pošto je tu bio predsjednik obratih se njemu. Zašto da ne, pomislivši, što bi jedan mogao učiniti - to može i drugi. Imaju, valjda, ujednačen kriterijum po svim pitanjima. Obratih se čovjeku koji je utonuo iza jednog visokog stola, iz kojeg je izronila sitna glava, okrugla kao glavičica kupusa, sa nešto malo izronjenog poprsja, tek toliko da se ne bi stekao utisak da je glava prilepljena za sami rub stola. To je bio glavom i bradom predsjednik opštine Uroševac - Avdulah Hodža iz Kačanika. Inače, i tada i poslije, visoki društveni i partijski rukovodilac u Pokrajini, i dugogodišnji direktor preduzeća za puteve u Prištini. Obratih se njemu i potanko mu izložih svoju situaciju. On će prilično narogušeno i nadmeno meni - "Šta ti je trebalo da skačeš u Moravu kad ne znaš da plivaš". Ja sam to prećutao. On se interesuje zašto sam došao iz Crne Gore na Kosmet da tu tražim zaposlenje. Ja kažem da je za mene čitava Jugoslavija Crna Gora, da sam se na čitavoj teritoriji jednako borio za slobodu svog naroda - i u Crnoj Gori, Hrvatskoj, Srbiji, kao i na Kosmetu". "Na Drenici?" - upita on. "Svugdje gdje su interesi borbe protiv neprijatelja to zahtjevali" odgovorih. On mi reče da nema posla za mene na Kosmetu

nego da se vraćam za Crnu Goru. Zapanjen ovakvim šovinizmom, pogotovu kad on dolazi od jednog predsjednika opštine i to komuniste, bio sam van sebe, pa da bih potpuno otkrio dokle on ide daleko u tom svom idiotizmu, ja se malo priklonih kao da je to i razuman predlog, pa rekoh - "Bi da se vratim, ali nemam za putne troškove". Reče mi da idem peške preko Čakora. "To znači kao i 1941. godine" - rekoh. Nije mu bilo pravo. Nastavih "Od tebe i takvih ne tražim ništa, a pogotovu savjet, već posao, a što se tiče savjeta vi ga u stanju niste dali, jer zato treba biti pametan". Munjevito sam se okrenuo i zaljuljao neka visoka dvokrilna vrata koja dosežu do plafona ove stare građevine. Kada su tresnula, kore od kreča sa plafona počеше padati po hodniku. Dok sam silazio niza stepenice neko iza mene naglo otvori vrata kancelarije, vjerovatno pitajući se ko se to usudio da njihovom predsjedniku remeti blaženi mir. Vratio sam se razočaran - ne zbog zapošljavanja, vrlo malo sam na to računao, već zbog toga što sam osjetio da nisam na pravi način odgovorio ovom raspojasanom kabadahiji. Ustezao sam se radi čovjeka koji me je preporučio sekretaru Vučiniću, zatim i zbog samog sekretara koji bi doznao od predsjednika o mom ponašanju, i treće - zbog činjenice da bi pri mom jednom pravom odgovoru koji je on zaslužio, mogao i sam predsjednik da pokaže interesovanje ko sam, gdje i kod koga stanujem, što mi nimalo ne bi odgovaralo. Posebno me je iritirao ovaj neprijateljski stav čelnika opštine Uroševac. Bez obzira na njegovu nagomilanu mržnju prema svemu što nije šiptarsko, položaj koji je zauzimaio nalagao mu je da prikrije i amortizuje taj svoj jako izražen šovinizam. Dok sam odlazio od čelnog čovjeka opštine Uroševac, sa rezignacijom i razočarenjem, dotle su se na drugoj strani stvari razvijale daleko povoljnije. Ni moj brat od tetke Milorad Komarević, službenik oblasnog zavoda za socijalno osiguranje, kao ni njegova supruga Stojanka, službenik doma zdravlja u Prištini, inače oboje učesnici NOB-a, nisu sedjeli skrštenih ruku. Oni su odmah po oslobođenju nastavili sa službom u Prištini, a pošto su im pored učešća u NOB-u i radna mjesta omogućavala kontakte sa ljudima, to su imali širok krug poznanika i prijatelja, i odmah su se dali u traženje načina za moje zaposlenje. Ne ulazim u to, niti sam se pak u tom pravcu interesovao na koga su se oni oslonili za moje zaposlenje. Međutim, evidentno je bilo da je tu važnu ulogu odigrao Branko Milidragović, sekretar Šumskog gazdinstva u Prištini, a verovatno i njegov brat Nikola, direktor Šumskog gazdinstva u K. Mitrovici. Vjerovatno je morala da usledi i neka podrška iz vlasti. Primljen sam u Prištini kao službenik u Šumskom gazdinstvu. Nije potrajalo ni dvadeset dana kada su se na vratima direktora Šumskog gazdinstva pojavili službenici SUP-a, kojom su se tom prilikom interesovali i raspitivali za mene. Dijalog koji su vodili sa direktorom gazdinstva, dipl. ing. Slobodanom Zivgarevićem, tekao je otprilike ovako: pošto su napomenuli da je Perućica primljen na posao kod njih, istovremeno su se interesovali po čijoj preporuci. Kako je preporuka došla od proverenih i dokazanih ljudi, nisu se više na tome zadržavali, već su odmah saopštili da u Prištini ne mogu ostati - navodno pošto postoji direktiva da u jednom gradu može samo da se nađe više od pet golootočana. Napominjem da je njih u ovom momentu, koje sam bar ja poznao, bilo više od petnaest. Opiranje direktora Zivgarevića - da je čovjek primljen zato što mu je tu potreban, i da za njega nema mjesta nigde drugo, pošto je on službenik a ne lugar, ni drvoseča - ništa nije pomagalo. Na ponovno objašnjenje da on meni više ne može po zakonu dati otkaz a pošto oni nemaju neku višestruku djelatnost, već samo ovdje direkciju i tamo šumu, SUP-ovci složno uzviknuše - "E, na to baš mislimo, u šumu sa njim, za njega je šuma, to je pravo mjesto gdje treba da bude. A što se tiče plate - pa zaboga, možete toliko izdvojiti za njega, valjda ste toliko moćni". Jasno je bilo direktoru šta oni od njega traže, i sa dosta nezadovoljstva prema njihovom predlogu, prihvatio je da to učini. Direktor Zivgarević me je pozvao i detaljno me je

upoznao sa čitavom situacijom. Tom prilikom rekao mi je - "Idi Danilo, u Topilačku reku, Devetak, obronci Šar-planine, tamo je naša manipulacija, tamo su neki radnici koji krče put, tamo je baraka i alatličar Mile Ristić. Nalazi se sa njim u baraci, a ja ti se zaklinjem, čim iskoristim mogućnost ti tamo nećeš dugo ostati, vidim da ti ne daju mira i posle svega što si pregrmeo. Tako je i bilo. Direktor šumskog gazdinstva Priština, dipl. ing. Slobodan Boda Zivgarević, je čovek najprefinjenije elegancije koju sam ja u životu mogao da susretmem. A dosta toga u životu sam video, a posebno od 1937. godine do 6. aprila 1941 godine, koje sam vreme proveo u Beogradu, i to u ulici Miloša Velikog, kroz koju je prolazila celokupna beogradska elita i inteligencija. Imao sam prilike da vidim generale, više i niže oficire koji su radili u Ministarstvu vojske i mornarice, Vojnoj akademiji, službenike svih ministarstava i predsedništva vlade, svi su se oni nalazili u ovoj ulici. I dalje, mnoge diplomate strane i naše, ali premca mu video nisam. Jedino bi se mogao sa njim uporediti američki biznismen Vili Smajt, vlasnik firme automobila Pakard, tada najmodernijih i najskupljih luksuznih automobila. On je imao svoje predstavništvo u Beogradu, u Masarikovoj 1. Šta da kažem - kod Zivgarevića je zastupljena otmjenost, gospodstvenost, finoća spoljašnjeg izgleda, uglađenost, dostojanstvenost - sve, ama baš sve što se može reći za čoveka kada se kaže da je elegantan. On je Prizrenac, i moram reći da sam tako uočio, ili se meni bar čini, da prizrenci gaje kult otmjenosti.

Radno mjesto - izolacija u planini

Nalazim se sa vjernim pratiocem - koferčetom u planini, u daščari sa čuvarem barake Milom Ristićem, meštanimom iz Štimlja. Privikavam se i ovakvom životu. No, to za mene i neće biti tako teško. Nema ništa što me u životu nije šibalo. Što bi se reklo - nema ništa, niti može biti što bi meni bilo nepoznato. Kuvam fini štimaljski pasulj u zemljanom krčagu. Okupljamo se uveče u ovoj pustinji oko lampe petrolejke. Razgovori teku po svim pitanjima, i naviru sjećanja iz pređenog života. Moje sagovornike, a njih je puno, to su šumski radnici, drvosječe, zatim radnici koji krče put kroz planinu, te meštani sela Račka, Petrova i Topilačke reke. Tu svrati i poneki lugar. Razgovori se najviše odnose na događaje iz prohujalog rata i vremena. Rado bi htjeli da čuju od mene nešto i o životu na robiji. Nerado o tome i ovdje govorim, međutim, iz mojih šturih kazivanja jasno shvataju život u paklu i beznađu. Nešto čuju a više toga podrazumevaju. Kod ovih mojih sugrađana u šumi, oslovljavanje za moje ime, prezime, radno mjesto - jedini je naziv majore i ništa više. Bože jedan kako to zvuči posle riječi - bando, neprijatelju i tome slično. Eto, narod rehabilituje, a kakav je tretman vlasti - nije me ni briga. Sigurno je, a to se primjećuje da nije nekim sve potaman zbog ovakvog stava, ali šta je tu je. Stiže nam u posjetu direktor Zivgarević. On dolazi u pratnji šumarskih inženjera, blagajnika, sekretara, rukovodilaca manipulacije i drugih. Direktor je ovom prilikom - pošto je primjetio da za bogato postavljenom trpezom nema mene - poslao da me pronađu, obezbjedio mi je mjesto pored sebe i otpočelo se sa jelom. Bože jedan, koliko je ljudskog i plemenitog kod tog čovjeka. Sa koliko saosećajnosti proniče u duhovno stanje ljudi, koliko ima razumjevanja za sve njihove nužde i potrebe. Poče mi se žaliti na situaciju koja je nastala posle izlaska rezolucije Kominforma, 1948. godine, i kako su u jednom momentu slučajno, nenamerno, bar tako se ispostavilo, njega direktora, po tom osnovu premlatili do mrtve postelje. Pošao je sa svojim lugarima na teren da im izdela reone, dodeli deonice za čuvanje šume i da im da određena zaduženja. Kako su se pojedini reoni nalazili uz

granicu, to su u jednom momentu prikriiveni iz zasede skočili na njih desetina udbovaca i policajaca i počeli da ih nemilice tuku, tražeći od njih u prvom redu da im kažu ko im je vođa. Lugar Rustem Gaši, vjerujući da se interesuju o tome ko im je rukovodilac, ukazao je rukom na svog direktora. Tada su se bacili svom snagom na Živgarevića, kojom su mu prilikom nanijeli teške povrede. Oborili su ga na zemlju i nemilice tukli. Kada se stvar rasvetlila, došlo je do izvinjenja zbog navodne zabune. Ovom prilikom direktor Živgarević reče da je više nego žalosno ovo što od mene čine - "Čamiš u ovoj pustinji, umjesto tako mlad, zdrav, viđen, uz to major, da se nalaziš negdje u gradu, gdje bi imao društvo, zabavu, razonodu i sve ono što sleduje mladim ljudima. Ovdje si osuđen na pustinjski život. Ja te ponovo uvjeravam da ću sve učiniti da iz planine izađeš. Kao prvo, sada ćeš preći u našu zgradu koja se nalazi na periferiji Štimlja, tu je naše stovarište drva, a izdavaćeš propusnice seljacima za tovaru suvadi - suvih drva, granja, koje gone i prodaju u Uroševcu. Tako je i bilo. Dolaskom u Štimlje, imao sam osjećaj preporođenosti. Kontakt sa mnoštvom ljudi - tu je kafana, mlekara, kuhinja sa gotovim jelima i druge prodavnice. Tu je dobar saobraćaj sa Uroševcom, za obilazak svojih rođaka i susrete sa ljudima sa kojima sam bio zajedno u armiji, ili na izdržavanju kazne. Uz to dosta ponuda za sklapanje braka, iako sam u tom momentu bio go kao crkveni miš.

U Uroševcu se susrećem sa svojim rođakom Jankom Glogovcem. Obojici su nam majke od Papića sa Vlahinje. S tim što je njegova majka tetka mojoj majci. Janko nije imun i nezaineresovan za opšte-društvena i politička zbivanja koja se odigravaju u društvu. Dosta zanimljivog i potresnog sam ovdje od njega čuo. Janko bi razgovarajući sa mnom, u jednom momentu predložio da se pomerimo i to za svega desetak koraka. Rekao bi da ovamo izlaze komitetlije iz kancelarija, pa je nezgodno da nas vide. Malo, malo pa opet da se pomjerimo i odatle. Sada pak izlaze i ovi iz unutrašnjeg, pa ne bi valjalo da nas vide. Konačno, Janko će da me dogura u neki krš starih kanti i gvozdarije. Kažem mu - "Pa šta je, bogamu, Janko, dokle ćemo se pomjerati?" On reče - "Nemoj se ljutiti, rodo moj, molim te, eto tuda vršlja jedna špijunčina, protuva, pred kojom se svak sklanja. On je mnogo aktivan, on je od onih plaćenih doušnika. Ova vlast je dala na udbu, policiju i doušnike pola državnog budžeta, a narodu je ostao šipak. Nemoj veli da te čudi, svako čeljade ovdje živi u strahu, a da i sam ne zna kakav je to strah. Samo su sigurni i bezbjedni ovi što žive na dubokim državnim jaslama". Posebno, veli, na njega motre zbog nesretnog Stojana - "Volio sam ga kao rođenog brata, i oni znaju za to". Stojan Glogovac, kapetan Jugoslovenske armije, kada ga je pozvao KOS i počeo da vodi istragu nad njim, kojom prilikom ga je islednik uvrijedio, ovaj je pošao put njega, to jest prema isledniku, koji mu je sasuo čitavi šanžer olova u glavu i prsa. Janko kaže svo ga bratstvo žali, bio je delija i junak - "Eto, njegov brat Vaso radi u Sup-u i ne znam kako on sve to podnosi. A ti moj rodo, nastavlja Janko, više si puta u zatvoru dozvoljavao sebi bez potrebe da te progone i muče. Ama, sve mi je bogami, pričao Rašo." (Radovan Vujović, bivši oficir, izdržao kaznu u Bileći i Golom otoku, živi u Uroševcu). "Tačno, kao da te gledam kako si prkosio i kakav si bio inadžija. Šta ti je trebalo ono - 'kome zakon leži u topuzu', pa - 'pali, žari udbinski dizdare', te- 'što pogani od ljudi činite'. A za onaj slogan što si izgovorio - 'što se nehće u lance vezati, to se zbježe u ove planine'. Rašo kaže da su te zato čitavi dan gonili i da su se nekoliko njih smenjivali da te gone". Janko se izmakne pa me kao izdaleka zagleda, priđe i zagrlji me. Znam moj rodo da je to sve časno, pošteno i junački, ali ja te bolan žalim što si mnogo stradao za to. "Pa evo, ni sada ne miruješ. Nemoj se ljutiti na mene, ja ti dođem ko stariji brat. Eto, uveliko se priča da si uvrijedio i Olgu Glogovac, koja je održavala konferenciju u Štimlju. Ona je, znaš, u vrhu oblasnog komiteta i oblasnog odbora". "Izvini Janko"

rekoh mu "ja uopšte ne znam šta bi to imalo nju uvrijediti, uostalom ja nju i ne poznajem. Jedino, kada je završila konferenciju, jedan me je drug pitao, i smatram da mi je prijatelj, šta mislim o ženi koja je govorila. Rekao sam da joj samo sablja nedostaje, inače je sve dobro. Ako je to on naduvao, pa razglasio, neka mu služi na čast".

Došlo je do ugovorenog sastanka sa Špirom Višnjicom, zemljoradnikom sa nasipa Uroševac. On je inače i predsjednik zemljoradničke zadruge. Silan čovek, ljudeškara prava i kao čovek je izvanrednih ljudskih vrлина. I on ne bi bio rad na javnom mestu da govorimo. Dakle, čudnovata stvar, a to je već 1958. godina, koliko straha i nesigurnosti kod građana, razumije se sa razlogom. Špiro je zauzeo profil, pa izgleda da sam se ja slučajno našao pored njega. Odmah sam mu rekao - "Dragi družo Špiro, rad bih bio izaći ti u susret i pomoći ukoliko bi se to uopšte smatralo za pomoć, ali ti u tom pogledu ne mogu ništa više reći nego što ti je to Radoš Džudović rekao. A znam šta ti je on rekao, a to je isto i meni kazivao". Špiro reče "Velike nevolje i moje tuge, ja ti se obraćam brate mili. Srce mi je iščupao, mira nemam. Nikoga nisam propustio koji je od tuda došao a da ga ne upitam za moje jade. Ranije, kada je bilo još gore vrijeme, išao sam kod njih po noći ne bi li što saznao za sudbinu mog djeteta. Pa bez obzira što je Radoš o tome kazivao i tebi i meni, želeo bih da čujem kako si ti to shvatio. Iz svih priča izvlačim zaključak moguće istine. Meni bi bilo neko olakšanje kada bih od koga bilo saznao, da li je to moje dete, na samrti progovorilo išta. Za grob znam da mu neću saznati, ali bi mi bilo lakše da znam je li u zemlju pokopan. Radoš Džudović mi je pričao da su Februara mjeseca na otoku Ugljen vadili šljunak iz mora goli do pojasa. Vađenje je bilo poput sipanja vode u bure bez dna. Zarili bi se lopatom u šljunak na dno mora i usled talasanja vode jedva da bi na površinu mogao ostati neki kamičak. Tako za čitavi dan ne bi u stanju bili kubik izbaciti iz mora. Mladić, koji nije mogao podnijeti hladnoću, pokušao je da iz mora iziđe na obalu. Sa obale zasuo ga je šljunkom milicioner, i kamen ga je pogodio tako da se mladić mrtav stropoštao u more. Radoš kaže da su za njega rekli da je student medicine koji je stigao sa grupom studenata sa medicinskog fakulteta iz Beograda". Po opisu mladića - visine, lepote i drugih osobina - nesrećni otac zaključuje da bi to mogao biti njegov sin. Rastadoh se sa Špirom Višnjicom, ode žalostan kako je i došao, ali muški trpi i podnosi nesreću koja ga je zatekla.

Ja odatle u Štimlje, na radno mjesto. U Štimlju trpim bockanje i od vojnih vlasti i od milicije. Pozivaju me i u vojni odsjek, saopštavaju mi da sam razvrstan na najniži rang vojnog obveznika, da bi mi ponovo posle izvesnog vremena saopštili da sa povjerenjem gledaju na mene, čije će ratno iskustvo dobro doći ukoliko otadžbina bude u pitanju. Komandir milicije dolazi da me pita šta znam o incidentu koji se dogodio, a koji možda nije ni postojao. Zatim, šta znam o grupi građana koja je izišla iz autobusa u Štimlju, te kakav se dijalog vodio u raspravi između Marka i Janka, koji možda uopšte i ne postoje. I tako, sve neka bezvezna pitanja. Milicioneri se okupljaju u prostorije albanskih emigranata, u njihovu podružnicu i skreću im pažnju da se klone od mene kao đavo od krsta.

Moj se posao u Štimlju svodi na izdavanje uplatnica-propratnica seljacima i žiteljima Štimlja, koji sa tovarima drva odlaze subotom u Uroševac na pijacu. Jedna od takvih subota mogla se završiti kobno, i rekao bih tragično za mene samoga. Naime, dobivam strogo naređenje da određene Subote ne izdajem nikome propratnice, niti primam uplate za drva, budući da će svi lugari sa

milicijom zatvoriti sve prilaze Uroševcu radi hvatanja bespravno doteranih drva na pijacu, za koja nije uplaćena određena taksa. Naređenje shvatam bezuslovno i rekao bih imperativno, pa tako i postupam. Pojedince koji su se obraćali za dobijanje propratnice odbijam uz već opisane razloge. Svakako to ne primaju blagonaklono i bez komentara. Ipak, u celini napuštaju zgradu bez nekog bučnog gundanja. Međutim, u jedno vrijeme čujem žagor i živu raspravu, tu negdje u blizini zgrade. Šta se dešavalo - pojedinci su dolazili i odlazili, ali nisu napuštali dvorišni prostor, već su se sačekivali i iskupljali. Donijeli su odluku da skupno nastupe, i pod pritiskom da me natjeraju da im izdam propratnice. Svi oni, nekih dvadesetak, došlo je na šalter sa prijetnjom da će učiniti ono najgore, ukoliko im ne izdam dozvolu za tovar suvih granja. Dao sam im objašnjenje zbog čega im ne mogu udovoljiti zahtjevu. Pošto su mi zapretili, da kada izidem iz zgrade da će se obračunati sa mnom i da me neće spasiti ni to ako se zabarakadiram u samoj zgradi, rekao sam da za to neće biti potrebe, zatvorio sam prozor, izišao na vrata, zaključao ih i pošao prema naselju. Masa me je opkolila i počela vitlati sa sekirama. Prinoseći mi sekire do same glave, tako me je zaustavljala. Kada mi se otvorio prostor da mogu napred da odem, ja sam to činio, oprezno vodeći računa da ne dotaknem rukom nekog od napadača. Znao sam da u tom momentu samim dodiranjem mogu izazvati afektivno stanje kod naelektrisanog napadača i izazvati nekontrolisani postupak, u stvari reagovanje udarcem sekire. Tek što sam odmakao nekoliko koraka, opet opkoljavanje, ponovo vitlanje sekirama i pretnja. Puštaju me naprijed i ispraćaju psovkama - bećar azgin, azgin bećar, maljezez, čivša none i sve tako. Stigao sam u kafanu Šar, naručio kafu i dalje pratio razvoj situacije. Navalili su na ulazna vrata kafane, ali nisu prelazili prag. Djevojka koja me je uslužila sa kafom, a poznavala je jezik i čula prijetnje, rekla mi je da sam u opasnosti. Neko je obavjestio rukovodioca manipulacije, lugara Anđelka Markovića, mještanina - inače on i njegov otac i cjela porodica uživaju dobar glas u ovom mjestu. Dolaskom Markovića pred kafanu izmjenila se situacija. I on je imao sa njima žestoku raspravu i prepirku. Međutim, bio je u povoljnijem položaju od mene. On je mještanin, svakog od njih poznaje, i po imenu im se obraća, govoreći jednom pa drugom šta je sve učinio za njih, a pojedincima koji su bili najbučniji zaprijetio je da neće ni ubuduće dobiti odobrenje. Kada se sva ta gužva, uz veliko nezadovoljstvo i gundanje razišla, Anđelko je došao kod mene u kafanu. Čestitao mi govoreći - "Alal ti vera kada si sve ovo izdržao a da nisi popustio. Sve sam saznao o pretnjama i pritisku i opasnosti kojoj si bio izložen, i pored svega ostao si hladnokrvan i miran". Ocjena Markovića o mojem držanju nije odgovarala stvarnosti, odnosno stvarnom stanju i mojem doživljaju. Umjesto hladnokrvnosti, u unutašnjosti moje duše kuvao se i prelamao veliki duševni nemir. Uza sve to i osećaj sopstvene krivice. Razmišljao sam koliko sam u životu imao časnijih mjesta da poginem u odnosu na ovaj momenat za koji sam smatrao da je bio totalno banalan. A to se moglo dogoditi. Ko bi mogao osuditi dvadeset ljudi za jedno ubistvo, i ko bi mogao naći u tome pravog krivca. Pitanje je da li bi se išlo u isterivanje neke pravde. Još bi se moglo reći da je do mene bila krivica. Da sam ih izazvao i uvrijedio, i to na nekoj ideološkoj osnovi, na nekom političkom pitanju, a oni tobož netrpeljivi prema inforbircu i slično. A posebno od koga poginuti - od nesretnika čiji su maksimalni zahtevi bili da im se dozvoli da u šumi sakupe suvo granje, oteraju takav tovar na magaretu na pijacu, uzmu za to 50, pa neka je i 100 dinara, izgube jedan čitav dan, da bi doneli uveče nešto soli, petroleja za lampu, neku svesku i olovku za djecu koja se školuju, i ako eventualno još nešto ostane za druge potrebštine. U toku mjeseca naprave takve četiri ture, a za to uredno plate odgovarajuću taksu. Sedeći za stolom sa Markovićem i dalje mi je u ušima odzvanjalo naizmenično smenjivanje molbi i pretnji. Pa i molbe su bile nekako dirljive. Stari Ljatif

koji je služio bivšu jugoslovensku vojsku, i zamišljao me je kao bivšeg oficira, govorio mi je u dušku - "A bre družo Danilo, ti si podobar čovek, ti si stradao za pravo nas siromaha. Tako mi boga, tako mi vera, ej bre, ti si kao major sada mogao biti na belom konju, sa belim rukavicama, sa sabljom, a eto ovde prodaješ taksu za magariće". Odmah posle molbe usledile bi prijetnje. Ponovo vitlanje sekirom iznad glave. I zaista u jednom momentu, da nije bilo kaprica zbog pretnji, spreman sam bio da se vratim i uz ličnu odgovornost izdam im dozvole.

Ponovno hapšenje

Dobijam poziv da idem u Prištinu za vršioca dužnosti sekretara šumskog gazdinstva. Dotadašnji sekretar gazdinstva Branko Milidragović pošao je za Niš u upravnu školu. Prijem u šumskom gazdinstvu od svih radnika i službenika kao i od direktora organizacije bio je izvanredan. To nije ni malo umanjilo njihov odnos i simpatije prema dotadašnjem sekretaru o kojem rado pričaju i kojega očekuju posle završenog školovanja. Ja sa svoje strane vršim dužnost sekretara sasvim profesionalno. Taj mi poziv odgovara i po onome kakve sam poslove obavljao u Armiji, a imao sam i ogromno iskustvo stečeno u školama i kursevima, organizovanim za vođenje administracije i kancelarijskog poslovanja. Posebno iskustvo stečeno pri štabu 42. divizije u njenom političkom odeljenju, gdje su uglavnom radili oficiri višeg ranga, intelektualno obrazovani, pošto se tu nije moglo paušalno, površno i neuko raditi. Direktor Zivgarević sa puno poverenja i uvažavanja cijeni moj rad, i nijedan akt ili izvještaj, referat ili obavještenje, ne podležu provjeri od strane direktora. Razumije se, ja ga upoznajem o sadržini tih akata. Poslije kratkog referisanja o čemu se radi, on potpisuje podnesak. Najpre sam dočekan i rado pozdravljen od svojih sapatnika, golootočana, kojih ovdje ima bar dvadeset pet, onih koje ja poznajem i sa kojima sam izdržavao robiju. Zasmetalo mi je to što su mi se obično javljali sa - "zdravo bando" i "gdje si bando". Oni su to činili više iz simpatija, međutim, u strahu su velike oči, pa policija je i te šale uzimala kao neku opasnost po državu. Moj rad, na ovom mjestu u gazdinstvu, potrajao je svega, možda, dvadeset dana. Stižu iz SUP-a Prištine Čuvari revolucije. Nije ni njima lako. Bore se protiv neprijatelja naroda. Sav narod je po njima postao nenarodan. Što se više Revolucija učvršćuje i ostvaruje pobjede, time se sve više kote i umnožavaju neprijatelji naroda. Nisu više aktuelni oni protiv kojih smo se borili u toku rata, već neostaljinisti, ultra levi, ultra desni, truli liberali, đilasovci, tehokрати, birokrati, neprijatelji samoupravljanja, konzervativne snage koje kočje kretanje revolucije, kao što su rankovićevci koji će naknadno doći na red. Njih trojica supovaca obavještavaju direktora da je Perućica u ovom kratkom vremenu ostvario više kontakata sa građanima, i svojim jednomišljenicima, te pokazao aktivnost u tom pravcu pa ga treba udaljiti iz Prištine. Direktor Zivgarević mi je do detalja ispričao čitavi dijalog sa udbovcima, u koji on inače nije vjerovao, poznavajući dobro njih i njihove nastupe. Direktor mi je tom prilikom saopštio, da neće biti vraćanja ni u šumu ni u Štimplje. "Ideš" kaže on u Lipljan "u šumsku upravu, na radno mjesto referenta koje najviše odgovara pravnim poslovima. Zastupaćeš šumsku upravu pred sudijom za prekršaje i opštinskim sudom. Vodićeš referat po prijavama lugara o šumskim krivcima. Inače, sve ovo vrijeme što si bio, zapravo ceo mjesec će ti se isplatiti sekretarski lični dohodak, a sve provedene dane u Prištini isplatiće ti se po računu o putnim troškovima - kao dnevnicu". Tako je i bilo. Stižem u Lipljan, ne mogu da kažem da sam trijumfalno dočekan, ali da je prijem bio izvanredan, srdačan sa puno pažnje i respekta - to je činjenica. Svi radnici i

službenici su me rado primili u svoju sredinu. No, ja im nisam bio nepoznat. Znaju me iz Štimlja, zatim im je bio dobro poznat moj dotadašnji životni put. Osjećam se kao u svom zavičaju. Stara latinska izreka da je bolje biti u Đenovi prvi, no u Rimu drugi, dolazi do punog izražaja. Pozivaju me, naprosto vuku na prijeme, posjete, gozbe i druge dočeke. Idem po Lipljanu, zatim u Staro gradsko, Suvi do, Rujice i uopšte po čitavoj okolini. Pozivaju me na svadbe, bivam stari svat od doma. Ovdje nalazim dosta svojte još iz starog zavičaja. Moj rođak Jovan Glogovac, brat Jankov, lično dolazi u Lipljan da me zove na svadbu prilikom udaje svoje ćerke. Održao sam podugačku svadbeničku besedu gačanima koji su došli po djevojku. Nisu bili baš zadovoljni visinom ocjene koju sam im dao tom prilikom. Mnogo su isticali vojvodstvo i veliki stepen borbene gotovosti. Rekao sam im da nisu baš spremni, ni pripremljeni za velike poduhvate, ukazujući im da kilometrima iza njih kupimo uzengije, komade uzda, bisaga i drugog pribora od trulih i raspadnutih sedala donetih prije četrdeset godina iz starog zavičaja. Prijatelji me najozbiljnije i najdobronamernije savjetuju i nagovaraju da se oženim, jer vele na taj način ćeš odvratiti pažnju vlasti i policije od sebe kako te ne bi ponovo zatvarali i progonili. Istini za volju, tu prodefiluje dosta dama i znam da je nekima stalo da se oprijateljimo. Odbijam takve ponude kao da nisu još sazreli uslovi, te vajkam se kao da nisam još prispeo iako sam u ovom momentu ubio 35-tu u vrh glave.

Konačno došao je momenat da i terenski operativac udbe Savo Šurbatović doživi svoj svijetli trenutak, to jest moje hapšenje. To se događa petog juna 1958. godine. Nabusito i arogantno upada u kancelariju u kojoj radim. Shvatio sam da je to loš znak za mene, ali ne takav da bih mogao zaključiti da se radi o lišavanju slobode. Nisam odmah shvatio, pa sam ga priupitao o kakvom se saopštenju radi. Ponovio je da sam uhapšen. Tražio sam rješenje o hapšenju. Odmah je ispod pazuha izvukao blanko rješenje, napisao mi je ime i dao mi da potpišem. Tom prilikom me je pitao šta posedujem od propagandnog materijala i tehničkih sredstava za propagandu, te da ih pokažem. Rekao sam da se takav materijal ne nalazi na radnom mjestu. Treba da za taj materijal pođe u potkrovlje gdje stanujem, tamo će naći materijal i radio stanicu. U potkrovlju se nalazila gostinska soba u kojoj sam stanovao. Šurbatović se na ovaj moj predlog, koji je u istinu bio ironičan, tako ražestio da mi je odmah naredio da pođem u džip koji je bio tu parkiran. Šurbatovića sam ovako pakosnog i ljutog zapazio i u onom momentu kada me je u ćeliji udario cipelom po tabanima da se razbudim i pođem sa njim na isleđenje. Naime, umoran, iznerviran i uz to po velikoj vrućini dovezen u Prištinu i odmah ubačen u hladnu ćeliju, zaspao sam kao zaklan. Posle valjda nekoliko časova, vjerovatno posle ručka, odmora i spavanja, Šurbatović je došao da me povede na isleđenje. Kada je otvorio ćeliju i ugledao kako spavam, bio je van sebe. To ga je ražestilo; udario je nogom po mojim cipelama dok se nisam probudio. Pitao me je - "Zar spavaš" pa "jesi li spavao" pa "zar si zaista mogao da spavaš" te "kakav si ti čovjek, da te sve ovo ne uzbuđuje i položaj u kojem se nalaziš". Rekao sam onako još dremovan - "Pa i onako ništa ne zavisi od mene, a vaša je stvar šta namjeravate. Ovdje bi odgovarala ona Mažuranićeva - "zatočnici mrijet naviknuti". Dalji razvoj događaja ranije sam opisao, koji će me udaljiti od slobode dvije godine i sedam mjeseci. Tu ispovest o izdržavanju kazne na Svetom Grguru, objavilo je Prištinsko jedinstvo 1990. godine, pod naslovom "Loše slugе, gorih gospodara".

Povratak sa Svetog Grgura

Posle provedenih sedam mjeseci u istražnom zatvoru i dvije godine na ostrvu Sveti Grgur, ponovo sam se našao u starom društvu. Ovoga puta u Prištini, u upravi Šumskog gazdinstva, januara 1961. godine. Kako je rukovodstvo Šumskog gazdinstva i njegovi radnici i službenici, vidjelo svu apsurdnost mogega hapšenja, progona i maltretiranja, bez suda i sudske presude, bez krivice i prestupa, primili su me, mogu reći, bez rezerve i vrlo srdačno. Sigurno je takvom prijemu doprinjelo i cjelokupno saznanje o mojoj nevinosti u tom bezrazložnom hapšenju i progonu. Sigurno je i to da je svemu ovome doprinio i sekretar gazdinstva Branko Milidragović, čijom sam zaslugom i primljen u gazdinstvo 1957. godine. Nisam ovom prilikom u gazdinstvu zatekao Zivgarevića, tog divnog čoveka, on je otišao na novu dužnost. U mojim zahtjevima tužbom, a prethodno kroz upravni postupak, da mi se isplati odšteta za nezakonito hapšenje, od osnovnog do saveznog suda, nailazio sam na zid ćutanja, a kada su i odgovarili, uvijek su se izgovarali činjenicom da su to mjere i radnje koje su van domašaja nadležnosti suda i zakona. Može se reći da je 1960. godina, i naredna, označavala da se ipak nešto mjenja u strukturi vlasti, partiji i policiji, to jest, u njihovom ponašanju. Iako jugoslovenska vrhuška i dalje označava borbu revolucije neprijateljima broj jedan, sponzori te vrhuške - Amerika, Vatikan, Nemačka i drugi, ne pridaju više važnost tome, pa u te svrhe nisu spremni da izdvoje ni jedan dolar. Za tako nešto nije ni postojala potreba. Cilj koji su sebi postavili, potpuno je ostvaren. Zavladao je korupcija i lopovluk, kriminal i pljačka, protekcionizam i poltronstvo. Moral, ne samo rukovodeće strukture, srozao se do najnižeg nivoa. Josip Broz govorom u Splitu obelodanjuje taj lopovluk i moralnu eroziju društva. Nije stigao ni do Beograda, a njegovi najbliži saradnici su ga demantovali. Baš zato što su oni ti najveći lopovi. Ovo su takođe mogli i njemu da kažu, budući da je to bio najbogatiji car zemljine kugle. Sponzori te jugoslovenske vrhuške mogli su slobodno da odahnu i zadovoljno trljaju ruke, postigli su sve što su želeli. Ni staljinizam nije više kao sistem bio glavna meta napada. Uspjeli su u toku dugog niza godina, neljudskom i sramnom kampanjom da satanizuju, opanjkaju i oklevetaju Ruse, tako da su to usadili i kod običnog čovjeka. Umeo je radnik, iskrpljenih pantalona, da kaže - "Ja mrzim te Ruse, oni su hteli da nas opljačkaju, da posegnu za našim toplim morem i slično. Nasuprot tome, u krajevima u kojima je vladao do 1918. godine Franjo Josif, sa puno simpatija i ljubavi gajili su kult tog imperatora. Tu se sa uvažavanjem i poštovanjem drže po kućama njegove fotografije, i uz to fotografije njihovih očeva i djedova u švapskim uniformama. Razumije se da se to ne odnosi na one narodnosti i regione radi kojih su instalirali vješala i u najmanjim mjestima u toku vladavine tog despota i tiranina. Niko i nikad nije stavio primjedbu za takvo ponašanje obožavaoca bivšeg porobljivača. Samozvani komunisti, da bi dokazali da nemaju ništa sa idejom i da im ni na kraj pameti ne pada na um izgradnja socijalizma, vode dodvoričku politiku i ponašaju se tako, da bi se iz njihovog ponašanja moglo zaključiti da su se oslobodili svih skurpula koje bi ih vezale za neki ideal, moral i nešto što bi ličilo na neki njihov usmjereni cilj. Oni hoće što prije da uskoče u buržoasko društvo, bez nekog ličnog pedigrea, kao i bez pedigrea iz kog su ponikli. Pustili su stomake, pantalone visoko iznad članaka, ne treba im dnevna štampa - to je dokaz da su politiku napustili, i sad upražnjavaju poker i bridž. Opijaju se, odaju se razvratu, upuštaju se u kriminal i razne špekulacije, kao dokaz da su napustili put poštenja i patriotizma. Gledaju da po svemu oponašaju buržoaski način života, ali onog najnižeg sloja koji se nalazi na samom dnu taloga. Ogromna armija udbe, policije, milicije i plaćenih doušnika nema posla pa izmišljaju neprijatelje. Etiketalirali su više od dvadeset struja iz kojih se rađa opasnost po zemlju. Mogli su donijeti

zaključak da njima kao narodnim ljudima ne odgovara ovakav narod kakav je - dakle treba mjenjati narod. Ipak se u većini okreću pljački, pribavljanju materijalnog bogatstva, a ostavljaju ljubav prema otadžbini za neka bolja vremena.

Ja u ovoj situaciji svojom energijom, radom i pregalaštvom nastojim da popravim svoj nezavidan položaj u materijalnom i intelektualnom pogledu. Da intelektualni nivo podignem do visine kako bi me mogli što manje maltretirati, zapravo kako me ne bi pri svakoj reorganizaciji prozivali kao tehnički višak. Ipak, nailazim na prepreke. Čuvari otadžbine me stalno uznemiravaju, demonstrirajući moć prijetnjama i ucjenama. Pri svakom dolasku nekog stranog državnika u zemlju, bilo iz zapadnih ili istočnih zemalja, privode me u SUP sa odlukom da tu ostanem dok ovi državnicima ne napuste zemlju. Na moje pitanje kako to da prijeti opasnost od mene i onim državicima iz Istočnih zemalja, i na to oni nalaze odgovor - "Državicima Zapadnih zemalja prijeti opasnost od vašeg antetata na njih, a dolazak državnika Istočnih zemalja možete iskoristiti da ih obavještavate o našem postupku prema vama, i uz to da oklevetate naše rukovodstvo, a mogli bi i neku provokaciju prema njima da napravite". Interesantno je bilo prilikom dolaska jednog Sovjetskog državnika u zemlju. Mislim da je to bio predsjednik prezidijuma vrhovnog sovjeta - Podgorni. Stigao mi je poziv iz SUP-a Prištine. To sam saopštio supruzi, ona je bila van sebe, računajući da ću u zatvor na duže vrijeme. Rekao sam joj da neće biti tako. Na molbu mojih rukovodilaca iz preduzeća da me ne stavljaju u samicu, smestili su me u jednu kancelariju kod inspektora SUP-a Tomanovića. Po dolasku drugog inspektora kod Tomanovića, posle njihovog međusobnog sašaptavanja, rekli su mi da sam slobodan. Vjerovatno da su prestali postojati razlozi zbog kojih sam priveden. Kriminalni tipovi u rukovodstvu države, partije i policije, nezasići u svojoj pohlepi i grabežljivosti, angažujući u toj pljački i svoju rodbinu, da bi se zaklonili i skrenuli pažnju sa sebe, nastavili su i dalje prozivati narod. Sve je više etiketiranih. Deviza je - što više zatalasati da se pravi ciljevi ne otkriju. Razdrobiti državu i pravni poredak. Stvoriti uslove za seperatizam i secesiju. Razviti nacionalnu netrpeljivost i pripremiti zemlju za raspječavanje. To je bio cilj Josipa Broza. Ipak, golootočki stradalnici i dalje ostaju neprijatelji broj jedan. Teže je sa ostalim bojama raščistiti. Ne smije se dirnuti u osinjak. Istraga bi se mogla protegnuti i opravdano stići i u same vrhove vlasti. Lakše je sa informbirovcima, oni su inače izolovani i nezaštićeni zakonom. Za ove druge morao bi biti javni pretres, uz to i odbrana bi bila obezbeđena. Dok sam za policiju bio neprijatelj broj jedan, međutim nisu tako mislili ljudi koje je zaista brinulo dobro i zdravlje naroda. Naprotiv, za njih sam bio spasilac broj jedan. Dešavalo se da u dva sata noću pred stanom zaškripe točkovi kola hitne pomoći, da bi se kroz koji trenutak pojavili ljudi u bjelim mantilima, učtivo i čovječno me zamolili da pođem sa njima u zavod za transfuziju, da bih dao krv, koja je u ovom momentu neophodna za spasavanje života, budući da ne mogu doći do te krvne grupe, kako kažu, koja je vrlo rijetka. Naime, radi se o nulta krvnoj grupi, faktor rezus negativan. Jednom prilikom zapazio sam da se ta flaša krvi mnogo sporo puni. Okrenuo sam se i vidio da se i druga flaša počela puniti. To me je uvrijedilo. Da li to znači da se sa bivšim robijašima može raditi šta se hoće. Uljudno su me zamolili da shvatim nužnost ovog postupka: u pitanju je, rekoše, mjenjanje celokupne krvi jednog novorođenčeta čiji su roditelji nepodudarnih krvnih grupa, pa samo jedna flaša i ono sa čime raspolažu, ne bi značila mnogo. Naknadno su mi rekli da se radi o muškom djetetu jednog radnika iz Obilića, čiji su roditelji prije toga imali nekoliko ženske djece koja su pomrla. Prihvatio sam razloge.

Opet tehnički višak

Dolazi do reorganizacije u mojoj organizaciji. Ukida se Šumsko gazdinstvo. Dolaze novi ljudi, mahom odlazi dotadašnji personal. Stvara se druga organizacija, sa sličnim i dopunskim namenama. Meni daju otkaz kao tehničkom višku. Otkazni rok šest mjeseci, sa pravom izlaska u toku radnog vremena dva časa dnevno za traženje posla. I tako prolaze dani. Po proteku izvesnog vremena, počеше mi se obraćati dobronamjerni ljudi. Ja bar tako mislim, i ne mogu sumnjati da se svako zarotio protiv mene. Pitaju me da li se obraćam kome u toku ova dva sata i šta radim za traženje posla. Rekao sam da idem po nekim preduzećima za koje sam čuo da im treba radnik ili službenik, svejedno. "Ma vrag ti odneo takvo obraćanje, oni će meni. Jesi li odlazio u SUP, Komitet ili kod predsednika opštine". "Šta ću ja tamo, šta ja imam sa njima" odgovorim. "Pa jesi lud i naivan, kuku ti u pamet. Još ti ne dolazi pamet u glavu". Ja se pravdam - "Ja stvarno ne znam što bih se njima obraćao". "Pa jesi li kontaktirao sa kime u SUP-u, ili Komitetu od izlaska sa izdržavanja kazne". "Ne" - odgovorih. Pa će ovi opet - "Oni tebi i ne mogu dati otkaz. Ti si prvoborac, sa radnim stažom od preko dvadeset godina, sa odgovarajućom stručnom spremom, i nije ti radno mjesto ukinuto, to ti i statut organizacije obezbjeđuje. Ali ti to treba nekom odgovornom da izložiš, iz Komiteta ili SUP-a, i da se žališ na takav postupak onih koji su ti dali otkaz. I znadni, čekaju te". "E, ako je tako neka znaju da me neće dočekati, pa se nikada ne zaposlio. Uostalom, vidjeću kako se taj postupak vodi za slučaj otkaza". Čuh od nekog da i Gradsko komunalno ima potrebe za službenikom, pa odoh da se interesujem šta je od svega toga tačno. Rekoh službeniku da me prijavi kod direktora. Nešto kasnije mi rekoše da mogu da uđem. I gle, kad uđoh na vrata ugledah da se iza stola u direktorsku fotelju uvalio Dragi Filipović, inače golotočanin, potpukovnik. Zbunih se, ne znam šta da kažem, zašto sam došao, a znam da mi ne bi verovao da kažem - "Eto, došao sam da te vidim". On reče "Sedi Perućica" inače drugog pozdrava nije bilo. Ja sedoh na neku stolicu. Pita me - "Od kada si u Prištini?" Pomislih u sebi "More, ti to bolje znaš, lisico prepredena". Rekoh mu da vrijeme ubijam na ovaj način i poželjeh da se što prije udaljim. Posle dužeg vremena od dobijanja otkaza, poziva me u svoju kancelariju dipl. ing. šumarstva Mileta Gačić, direktor organizacije. To je sušta suprotnost prethodnim direktorima Slobodanu Živgareviću i Bori Pavloviću. Nova organizacija se zove Uprava šuma i gradskog zelenila Grmija. Dremovan, neispavan, rastrljava oči - prethodnu noć je proveo na pokeru, reče mi da se vratim na staro radno mjesto, te da je povukao rešenje o otkazu. Nisam bio naročito oduševljen. Kao diplomirani pravnik pravosudnog smjera, konkurišem na više mjesta. Odlazim po pozivu u radne organizacije na razgovor. Direktori me dobro primaju i sve ide glatko dok ne kažem da sam osuđivan po liniji IB-a. U tom momentu nastane tajac i hladnoća. Neki bi rekli da bi trebali otići u Komitet, a neki u SUP, da porazgovaraju o tome. Ja ih oslobađam od tog truda odustajući od zahteva za posao. Obaram neke konkurse kod prvostepenog suda, no u obnovljenom postupku čitaju neki član iz statuta organizacije kojega su u međuvremenu donijeli, u kojem piše da ne može biti primljen na odgovarajuće radno mjesto radnik osuđivan na liniji IB-a. Tako statut organizacije donet od strane trideset do četrdeset ljudi, derogira savezni i republički zakon o radnim odnosima.

Konačno nalazim uhljebljenje u vodoprivrednoj organizaciji Kosovo melioracije, u Prištini. Zapošljava me na radno mjesto sekretara organizacije, šefa pravne službe i opštih poslova. No, čuvari revolucije ni dalje me ne ostavljaju na miru. Večito neko šiljkanje, poput preporuke

jednog afričkog lidera svojim sunarodnicima, kojima je preporučio kako da se bore protiv kolonizatora. Govorio im je - "Šiljkajte ih, stalno ih šiljkajte, uznemiravajte ih". Tako jednog dana ulazim u hotel Božur. Ugledala me je direktor pokrajinskog zavoda zdravstvenog i penzijskog osiguranja, Milena Pavličić, pa me je pozvala, budući da smo se dobro poznavali, preko mojeg brata od tetke koji je radio u zavodu kao viši službenik. To je učinila da ne bih sam sedeo za stolom. Milena je inače ozbiljna, starija žena i pred penzijom. U društvu s njom sedeo je savezni inspektor unutrašnjih poslova - Ljumović. On joj je doneo pozdrave od njenog brata koji radi sa njim u Saveznom sekretarijatu za unutrašnje poslove. Kada sam prišao, ona pokuša da me predstavi. On će - "Znam Milena, molim te, Danilo Perućica - informbirovac, bivši major JNA, dvomotorac. Taman posla da ga ne poznajem. Zašto dolazim u Prištinu nego da upoznam ljude, šta rade, kako žive i kakvim se poslom bave". Dok sam tu kratko vrijeme sedeo, on je u dušku iščitavao moju i njegovu sudbinu. Za mene je rekao da zna šta mislim i šta mi se vrzma u glavi, ali da živim petsto godina to neću doživeti. "Ova će vlast" veli "vlast Titova, biti vječita, i niko je i nikad ne može uništiti. Uostalom, i kad tako ne bi bilo, ne bi vi imali šanse da te promene dočekate". On osta sasipajući špricer kriglom od pet deci u mješinu, baš kao bure bez dna. Ja ih napustih; Mileni je sve ovo bilo jako neprijatno. Radoš Džudović mi je pričao da je savezni inspektor Milo Žuti u razgovoru sa njim bio još radikalniji. On mu je rekao - "Tačno je to, vi ste ispali žrtveni jarci, ali šta je tu je. Ko pogibe, osta na bojištu, ranjenom dadoše medalju, ko pobježe i krst i medalju". Radoš je dodao - "Vi ste ovi poslednji" i ostavio Mila Žutog da se rve sa mučenicom (rakijom) od koje se ni u snu ne odvaja. Dolazi momenat kada će mi se požaliti direktor radne organizacije, građ. tehničar Perica Jovanović, da mnogo izdvaja za plaćanje advokata u zastupanju organizacije pred višim privrednim sudom u Beogradu i Podgorici, budući da pred tim sudovima mogu zastupati samo pravnici sa pravosudnim, tj advokatskim ispitom. Naveo je troškove: plaćanje avionske karte, zatvaranje kancelarije, danguba i odugovlačenje advokata da okončaju spor. Već sam osetio da se nešto iza brda valja. To je bio signal da je moja fakultetska sprema nedovoljna za obavljanje poslova u organizaciji. U toj radnoj organizaciji profil kadrova bio je takav da nijedan radnik, službenik i rukovodilac nije prelazio prag srednje spreme. Međutim, imali su jak imunitet, bili su članovi Saveza komunista. Pored mene bio je i jedan ekonomista sa fakultetom, međutim, brzo je napustio, pošto su ga tako ponizili da mu nije bio veći lični dohodak od onih sa srednjom spremom. Kako je moj društveni položaj bio nezavidan, imajući u vidu teškoće u zaposlenju, prihvatio sam uslove diktirane od većine i njihova dva dignuta prsta glasačke mašine. Ipak je neka razlika u plati postojala, plus dodatak na rukovodeće radno mjesto. Direktorove prohteve za višim stepenom stručne spreme shvatio sam ozbiljno. Zalegao sam ne dižući glavu sa knjiga i stručne literature, skoro čitavu godinu. To mi je bilo teže nego završiti fakultet. Izašao sam pred komisiju i položio pravosudni ispit. No sa ovim neće prestati sve moje nevolje u borbi za goli život i egzistenciju. Negde početkom 1970. godine u moju kancelariju dolazi direktor. Reče mi nešto u smislu kao da će to za mene biti obični rutinski obavljen posao, bez nečega čemu treba pridavati nekakav značaj - "Danilo, napiši tu nekoliko rečenica za prijem u Savez komunista i predaj molbu sekretaru Mojsiju. Znaš, postoji direktiva da na rukovodećem mjestu ne mogu biti ljudi ukoliko nisu članovi Saveza komunista". Rekao sam odmah da to ne dolazi u obzir. On to kao da i ču i ne ču, još jednom ponovi da predam molbu sekretaru i izađe. Ipak ga je taj moj odgovor zainteresovao, kao što ga je zainteresovalo i sprovođenje direktive koju je dobio, pa kroz nekoliko dana upitao je sekretara Saveza komunista, inače građ. tehničara Mojsija Lazovića, da li je stizala molba od mene za

prijem u Partiju. Ovaj mu je odmah odgovorio da od mene nije stizala nikakva molba, a ako je on očekuje, onda on zaista ne poznaje Danila, ili ga malo poznaje. I još mu je rekao – "Pa znaš da je Danilo žrtva ovog Saveza, protiv koga se on zdušno rve, evo više od dvadeset godina. Direktor Perica Jovanović će se ponovo obratiti meni sa pitanjem da li sam predao molbu. Rekao sam da nisam i da neću, i da to ne dolazi u obzir. On će meni - "Pa znaš čovječe, ne možeš opstati tu gde si". "Hvala bogu" - rekoh. "Pa radni odnos je u pitanju" – on će. "Hvala bogu ako i tako bude". "Pa porodica, šta misliš, nastavlja direktor". Neka se snalazi" odgovorih. Direktor je odmah sazvaio stručni kolegijum, gde je mene zaobišao, iako sam bio najstručniji u tom kolegijumu. Sazvaio je upravni odbor, i tu sam zaobiđen. Dolazi sednica radničkog saveta i zбора radne zajednice. Usvaja se nova sistematizacija radnih mjesta. Ukida se radno mjesto sekretara organizacije, a ustanovljava radno mjesto šefa opštih poslova i pravne službe. Zapravo, ja obavljam isti posao kao i do tada, samo što mi je lični dohodak umanjen za iznos koji se daje za rukovodeće radno mjesto. Zahtjev za prijem u Savez usledio je u vrijeme kada se Savez komunista srozao do te mjere u eroziji morala, principa i ciljeva, toliko da se i mnogi član Saveza komunista stideo što se nalazi u takvom savezu. Međutim, privilegije koje su omogućavale članovima Saveza bolje uslove, bile su odlučujući faktor za umirenje njihove savesti.

Kraj radnog vijeka

Ujedno, ja sam sa ovim i završio svoj radni vijek. Odlazim u Beograd i pred sekretarom Advokatske komore Strahinjom Kastratovićem polažem advokatsku zakletvu. Sa advokatskom legitimacijom vraćam se u Prištinu gde me dočekuje zakon koji zabranjuje rad advokatima ukoliko koriste penziju. Zapravo, jedno ili drugo. Eto, i tu imadoh lošu sreću. Ipak, jedan događaj koji se mnogo ranije odigrao značajno me je iritirao, mada to nije ništa posebno karakteristično u odnosu na opštu politiku koju je vodila Partija, vlast i policija prema golootočanima i njihovoj sudbini. Naime, negdje početkom 1963, godine, sekretar Partijske organizacije, odnosno Saveza komunista, za filijalu i centralu službe društvenog knjigovodstva – SDK Priština, Milun Anđelković sazvaio je partijsku organizaciju sa određenim dnevnim redom, u stvari, radi razmatranja celokupnog rada banke u cjelini. Negdje u toku sastanka kako se diskusija odvijala, reći će mojoj budućoj supruzi, da ona, kao vrlo odgovorni službenik, na radnom mjestu šefa eksterne kontrole, ne bi trebalo da ide sa informbirovcem. Ona mu je u istom momentu sasula bujicu riječi, šaljući ga u stari kraj, pri tom mu je rekla, da ni on ni Partija neće određivati sa kim će da ide. A što se druženja tiče, njoj je čast ići sa onakvim čovjekom, što to ne bi bio slučaj kada bi bili takvi i slični u pitanju kao što je on - Anđelković. Bacila je Partijsku knjižicu i napustila sastanak. Sekretar je od ostalih članova za ovaj svoj istup pretrpeo oštru kritiku. O ovome sam saznao tek pošto sam se oženio i to od drugarica moje supruge, koje su sa njom radile. Ja ću na to nešto kao uza smijeh - "Hoće ona, hoće, ona je zavičajno sa Zubaca, iz gnijezda Luke Vukalovića". Ovaj slučaj, i ovakvi slučajevi, nisu nikakva rijetkost u sprovođenju terora vlasti i policije prema golootočanima i njihovim porodicama. I ne samo nad njima, već i svim onim koji su na neki način u rodbinskoj vezi sa njima. To su činili u cilju njihovog potpunog zatiranja sa lica zemlje. Oni su išli na to da golootočanina prepuste samom sebi, ulici, kafani, razvratu, da ga učine beskućnikom, bez porodice i potomstva, da ga definitivno pretvore u problem, kako bi na njega prstom pokazivali kao - "Eto kakvi su ti golootočani - informbirovci. Ipak, suprotno svim tim njihovim nastojanjima, svi golootočani, sa malim izuzetkom, pod uslovom da su mentalno čitavi izašli sa robije, iako proganjani i u većini bez zaposlenja, svaki je uspeo da stekne visoko

akademsko obrazovanje. Na suprot tome, iako su imali sve uslove, policijski tutubani u većini nisu uspjeli da pređu prag srednje spreme. Vlast i policija su u svojoj beskrupuloznosti išli dotle da potpuno razore porodicu golootočana. Nastojali su da stvore nesnosne odnose među roditeljima, zatim između roditelja i njihove djece. Tražili su da u porodici pronađu njihovog doušnika, kako bi ih obavještavao o njihovim porodičnim intimnim zbivanjima. Lov na članove porodica najviše se odigravao u momentu kada vojni obveznik prisprije za vojsku. Na njih su vršili nečuveni pritisak. Hapšenje golootočana ujedno je označavalo i sprovođenje nečuvenih represija nad njihovim porodicama. Porodice su izbacivane iz stanova na ulicu. Vršeno je nasilje nad njihovim ženama. Nagonjene su na silu na razvod braka. Koristili su se svim mogućim nemoralnim metodama: udvaranje, obljuba, silovanje, obećanje za boljim životom i dobrim zaposlenjem. Obećanje i ponuda braka. Njihovu su djecu potpuno urnisali, stalno im tutkajući u glavu da su im očevi nevaljalci, pokvarenjaci i slično. U školskim klupama podstrekivali su drugu djecu da im zagorčavaju život. Najgore su prolazili vojni obveznici prispjeli za vojsku čiji su očevi bili golootočani. Njih su redovno slali u radne bataljone, disciplinske, prethodno pokušavajući da ih slomiju i prinude da rade za njih. Da bi demonstrirali svoju oholost, silu i moć, da bi dokazali da su ti koji poznaju ljude, njihove kvalitete i unutrašnje porive, nasuprot neupućene i nerazumne mase, da bi zadali što jači udarac onome kojega lišavaju slobode, obično su hapsili i lišavali slobode ljude u momentu njihove svečanosti, raspoloženja i pridobijenih simpatija od strane prisutnih. Postoji mišljenje da im je takav metod preporučila CIA. Hapsili su starog svata kada podiže zdravicu, mladoženju kada stane pred matičara, roditelja kada prima goste povodom rođendana sina jedinca, partijskog rukovodioca u momentu otvaranja partijske konferencije ili podnošenja referata na svečanoj akademiji. Hapšenje M. Nikitovića, kao visokog oficira centralne udbe, zbog silovanja i tortura, došlo je kao posledica ozloglašenog zulumata udbe i policije nad nedužnim građanima zemlje, a čiji se zulum raširio i daleko preko granica Jugoslavije. Tako da se na taj način pronašao Nikitović kao *primus inter partes* u vršenju nasilja. Kamo sreće da je mladi oficir Udbe "bez straha i mane" kako ga to ocjenjuje vječiti poltron i režimlija Dragan Marković, dakle da je Nikola Bugarčić nastavio sa otkrivanjem i hapšenjem sličnih prestupa koliko bi tek tad udbinih zulumčara došlo pod udar zakona. Međutim, napuštajući takav častan posao i sam će učestvovati u kolu krvavih orgija nad rodoljubima i herojima revolucije. I on će otupeti na ovakve i još groznije pojave. On će mirno spavati, iako ispod njegovog stana i radnog mjesta, negde tu ispod bedema bilečkog logora uz grmljavinu muzike, koja se razleže i do samog grada zatrpavaju heroje revolucije i to toliko duboko koliko da im psi ne bi leševe izvlačili.

Zaključicu ova kazivanja jednom izjavom uvaženog književnika, našeg golootočanina Jola Stanišića, koji odgovara na pitanje šta je to titoizam - "To su izrođene društvene strukture, gdje je pogažena svaka etika, gdje su prevare i bezakonje dovedeni do zločinačkog apsurdna. Titoizam je najpodlija i najsirovija forma kontrarevolucije. Goli otok je koncentrat i suština titoizma. Goli otok je fundament njegove nezavisnosti, njegovog specifičnog puta u socijalizam. Titoizam označava ne samo uništenje naroda i lakejstvo pred jednim čovekom, već i puno uništenje ličnosti. Golootočki mehanizam, pretvaranje žrtve u dželata, to je lice titoizma".

Kraj

